

ՀԱՅԵՐԻ
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ГЕНОЦИД АРМЯН

ПО ДОКУМЕНТАМ СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА
МЛАДОТУРОК

Предисловие, перевод и комментарии
А. А. ПАПАЗЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1986

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

1988

1

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐԷՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Առաջարկ, խորհրդանշանային և ծանոթագրություններ
Ս. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

A $\frac{1}{11}$ 78376

Յգազգում է ՀՍՍՀ ԳԱ արհեստագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատմաֆունդամենտ խմբակի՝

պատմական գիտությունների դոկտոր Ս. Գ. Մանուկյան

Գիտք հրատարակության ևն երաշխավորելի գրքիտեր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Ն. Մարգարյան
& պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Շ. Նեղիսկյան

Հայերի քննադատությունը ըստ երիտթուրքերի գա-
249 աղագրության փաստաթղթերի: ՀՍՍՀ ԳԱ. Արհեստագիտ.
ինստ. Կառավարման, Բարձր. և Մանկավար. Ա. Հ. Փափուզ-
յանի: [Պատ. խմբ.՝ Ս. Գ. Մանուկյան].—Երև. ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1969.—230 էջ.

Յրջում Լույսին թարգմանությամբ արված ևն 1919 թ. Առաստիճա-
պազում անդր անկախ էրիտթուրքական հասակագրության ռեզյումե գոր-
ծիչների գաղափարական այն փաստաթղթերը, որոնք անելվում ևն արհ-
ժառանգչի զանգվածային անգաղանակության ու չորրերի հետ նյութից
վերջում ևն 1919—1920 թթ. և հայտնում հրատարակվող «Թարգմանի
վերջում թուրքական պարտականությունները: Առայն անգամ հրատարակվող
փաստաթղթեր այն անբարոյությունը, ի թիվ այս զանգվածների անհր-
շիկներն զնայում է էրիտթուրքական հասակագրության նկատմամբ ու կատա-
ղագրության կոպից ծրարված Լույսի քննադատության փաստը, այն
այստեղ փարվում ևն ժյուսի թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբան-
ները:

Կախարհում է լատիներենի և ռեթրոսպեկտիվ ըստ

000040000

Հ ————— 24—88

ԳՄԳ 63 3(24)

103 (02) — 83

Մ.ՌԱՍԱՆԷ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սարքերին զամեն հասարակը էր միևնույն արևմտահայութիւնը: 1913—1918 թթ. էրթաթուրքական կոտորածի ժամանակ հրահրած շեղատույն քաղաքականութեան շեղանկով արևմտահայութիւնը հանգինց իսպառ ոչնչացման վտանգի առիւթ:

Հանգումային տեղատեղութիւններն ու կոտորածները Արեւմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փարս Ասիայի սարածքում գտնուող Հայաստանի վայրերում, չէին առնչուում բազմազան եկամտատուներով կոտորվող միջոցառումներին չէա, բանի որ Հայութեան ընտանջման հարցը կախարհը մշակված և սքուզված էր միջմիջահասակ թերազգիքի (Միութեան և առաջադիմութեան) կոտորածի զանազան ճանաչման համարի կողմից: Հայկական հարցը լուծելու համար էրթաթուրքներն ընտանջ էին արևմտահայութիւնը իսպառ ընտանջելու նախապարտը: Պատերազմը պատե՛ն առիթ հանգիստացալ, որպէսզի նրանք ոչնչացնեն ոչ միայն հայերին, այլև հարզնուարգար տեղներն զբխատուցար մյուս մարզուորներին չեմ:

Մեծահարգ սկսեցին համարել Հայերին,— զրում է էրթաթուրքական զորքերներինց Միջուտ Չաղն Թիջաթը,— ետերիւն առանց հաշիք առնելու: Ի վտանգէն էին, էնրերին ու էրթաթուրքներին կրտսց, ուղիքը ընդուեում էին մամուկուկանութիւն, ժամանակագորապա ոչորս էին հանում քարավաններինց, իսկ մյուսներին խմրերով, ժանգարմանի հակազութեան ներքո ուղարկում էին կարաստեղծ նախապարտներով: Այնուհետև այդ առիւթն ու տեսչաշաղան զարգանները մարզկանց տեսչութիւններինց չեկու, սմայի վայրերում ենթարկվում էին հայերի ընտանջման նպատակով տեղեղծված «Թեղքիւթ-ը մահուտե-ի (Հատուկ կազմակերպութիւն) Նրասակախմբերի հարմակմանը: Իսկ Նրաշքով ապատմանները, քաղցին և մարմինց մայրաստիման Նյութվում և ուկրացած ուրվականներին կման հայտեղում էին Միջազգայի և Միջիւտի տեսչատեղում:

ԱրևմտաՀայաստանի վանդակաբաններն ու գաղանախներն հոտորածները չուրք չուտով տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ անհույս երիտասարդներով բուռն վայրույթ ու բողոք: Առաջադեմ մարդկության ներկայացուցիչները, ստանձին կազմակերպություններ գաղափարում էին երիտասարդները գործադրած բարբարոսային ցեղասպանության քաղաքականությունը և պահանջում անհապաղ զազարեցնել այն, տարազգից հայերին վերագրված իրենց բնակավայրերը: 1815 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համաձայն նախազգուշացրին Քարմաբույն Գուանը, Հայաստանի չեղարկելը:

Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայկական հոտորածներ՝ քրդերի ու ֆուրքերի կողմից, սամանյան իշխանությունների քայառայա թողալու, խնդ հաճախ էլ ուղղակի համադործակցություններ: Նոր ամառով ապրիլի կեսերին հայկական հոտորածներ են տեղի ունեցնել Էրզրումում, Գերզանում, Քիթլիում, Մուշում, Մասունում, Չեխունում և ամբողջ կիլիկիայում: Վանի շրջակա Հարյուրավոր գյուղերի բնակիչները ժողովել են միջին վերջին մարզը: Բուն Վանում հայկական թաղամասը պաշարման մեջ են առել քրդերը: Միևնույն ժամանակ, Կաստանդուպոլիսի ֆուրքական կառավարությունը ձերբակալում և աներևակառելի ճնշումների է ենթարկում հայ ազգաբնակչությանը: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքերայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի զաշխակից կառավարությունները այսուհետ պարանոցով հայաստանում են Բաբելոնացուն Գուանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար աննահան պատասխանատվությունը գնում են ֆուրքական կառավարության բուրք տեղամենքի, ինչպես նաև երբ՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են զարմեցնում կառուցածինը:

Երիտասարդների կառավարությունը, սակայն, անուղք գաղանախներ չարունակեց իրականացնել իր որոշեցրած քաղաքականությունը, որի զուգընթաց գործում ազնվի բան մեկուկնու միջիտն հայեր:

ԱրևմտաՀայաստանի քաղաքային թաղերը խարոխված էր նախորդ ժամանակներում սուլթանական թուրքերայի գործադրած չարագործական քաղաքականության վրա: 1878 թ. Քոնստանդուպոլիսի ճնշումը, սուլթանական կառավարության ուղղակի ու կրոնական հալածանքները, կյանքի ու գույքի անապահովությունը, հարկային ծանր լուծն ու գաղափարային պաշ-

տոնյաների շարաշահումներն ազնիւ մեծ շահերի հասանք տեսնու-
նալու վրայն առաջ առնելու համար հարկաւոր է հարկաւորները և հարկաւոր
հարկաւորները Այդ պատճառով ստորադաս երկուսն առաջադ
արտադրողներին հարկաւորներն առաջադարձակներն և զար-
գացողներն մասին արժան հարկաւորներն, վերջին տարիների ընթաց-
քում փակվեցին այն հարկաւոր գործողները, որոնք քաղցիւն էին ոչ թէ
հրոգորականով, այլ միայն կառավարութեան թուլութեամբ, նստու-
թեամբ ու թանկութեամբ գործազուրկեցին նաև հարկերի գանձման
հարցումս,—գրում է թուրք գործիչ Օսման Նուրիւն Հրահանդ արժնոյ մա-
մուլի գրաքննչական վարչութեանը՝ արգելիչ սեռաբանական բարի, հայ
ժողովրդի պատմութեանը և աշխարհագրութեանը վերաբերող առեւտր-
քի հիշատակումք՝

Այդ նույն թղտակներն Օսմանյան կայսրութեան մեծ վնասը հայա-
տայց թյամի վնասը շինելու համար հայաբարձրում էր. սեռ այդ վնաս-
ներն, առեւտր և առեւտր քննու ձեռք ունի այդ ի դուրս հանելու համար
բուն չի պահել մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ բարդ, լի-
քն, կուսակալ, զատագոր, հարկաւոր, սահման, վերջապետ ամենայն
ինչ. կրօնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դուրսն պատերազմ
աշխարհի ազդի մը կեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զինգորութեան և ոչ պաշտ-
պան, նոր ընդհանրապէս, մենք զենք էլ ունինք, զինգորութեան էլ.
աշխարհի ամենամեծ տերութեաններն ենք (Անգլիան — Ա. Փ.) և
ամենեն հարուստ մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհին նրա-
խաւոր, ունի էլն այդ հայ ազգը ընտրեց ինք և քրիստոնէս նկարագր
կրօնակից մը փնտրե և չի գտնէ սահմանական Ասիա մեզ, կը թողու զմեզ
հանգրտ և այն ատեն կը զարկենք ներքին գործերով և բարեկարգու-
թեամբ՝ ա. թյամի վնասը այն անկ մատուցումը իրոք որ գործով
արեւմտահայութեան ընտրեցման հարցում թուրքական պետական քա-
ղաքականութեան առանցքը

1890-ական թղտակներին Արդու Համիդի նախաձեռնութեամբ կազ-
մակարգեցին հիմնականում քրդերից կազմված սեռաբանական տեղական
գորակները, որոնք զխաւոր կառավարներին մեկն էր հայտնու ու կու-
տորել հայ քնակութեանը Քաղաքային և զինգորական իշխանութեան-
ների ազատ հրահանգներով այդ զնգերը հարմարվում էին զյուզերի վրա
Գլուխներն աշխուժում էին, ժողովուրդը կուտորվում էր՝

1894—1896 թթ. Սասունում և հարակից հայաբնակ նահանգներում,
ինչպէս նաև Սասնուրում տեղի ունեցան ստեղծել կուտորմանը, որոնք

Նույնիսկ թուրք գործիչներ Օսման Նուրիի և Սադրի Եահիդի կողմից բնութագրվելին որպես ռուսարհու եզան ճարգիւթիւթի զեմէն:

Հայերին զանգվածաբար բնաշնչելով և նրանց թիզը արհեստակարհին նվազեցնելով՝ թուրքական կառավարութիւնը ձգտում էր ազատել թեւեւ իր ամբողջ 61-րդ նոսրիւթից, և ընդհանրապէս բարենորոգումներէ պարտադրված ծրագրերից:

Մինչև համիդյան յանապետութիւն տապալումը երիտթուրքերը աշխատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ներշնչել այն միտքը, որ 1876 թ: սահմանադրութիւն վերահաստատումով կվերանա ազգային խտրականութիւնը, և որչոր հպատակները համաար կլինեն քրեանքի առջև: Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանութիւն զյուր ննջեցուց Հեռու, երիտթուրքերը ոչ միայն մտաքան իրենց ավան խոստումները, այլև ժողովուրդներին ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ արամապրվելին բացահայտ թշնամանքով:

Երիտթուրքական զուգափարսխոսները ամեն կերպ փորձում էին միանուցել Օսմանյան կայսրութիւն ոչ մահմեդական ժողովուրդներին մեկ բանայան ազգութիւնէ մեկ, որը իրականում զրկում էր ոչ թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից: Երիտթուրքերի ղեկավարները Հեռուազգական շարժումով էին ստանկիւղվել զազգափարսխոսութիւնը, այն է, որ Օսմանյան կայսրութիւնում բացի օսմանյան ազգից ուրիշ ազգութիւններ չկան, կայսրութիւնում մեկ ազգ կա՝ օսմանցի ազգը: Ընկալ Նուրիի հպատակ ժողովուրդներին բացահայտքն պահանջում էր հաշտել իրենց իրավազորի վիճակի Հեռու և հրամարվել ազգային ինքնորոշման ձգտումներին: Հայերը, արաբները, քրդերը, այրանացիները չզեւաք է պայքարին իրենց ազատագրութիւն համար, քանի որ կայսրութիւնում տիրապետող կարգերը անարարութիւն ու իրաւարական են: Նա ամեն կերպ զոգարանում էր իրումը, մտանաշնչելով, որ այն միտմամանակ բարոյական օրենքից ու կառավարման և և՛:

Իրականում կայսրութիւնում տիւկական բազարացի կարող էին անաշտել թուրքերը, և նրանք, սվքեր համաարափոխ կշեներին, կմասունային սեփական լեզուն և կնուղներին թուրքերի Հեռու: Դեռևս 1910 թ. Մարտիկում կայսրացած շմութիւն և անարարիւթիւն կուտանգութիւն անգական կոմիտէի զազգուի նիստում թայաաթը հայասարացի է: Եթուր դիտել, որ սահմանադրութիւն մահմեդականներին և քրիստոնայաներին համաարութիւն է հաստատել, բայց զուր բուրոյ միտան և ամեն մեկը անաններին դիտել և զգում էք ետե, որ զա անիրաւանայի գա-

զագիւր է. Եւրիաթը, Տէր տեցյալի ամբողջ պատմութիւնը, Հարչուր ՀազարաՎոր մատենագրականների զգացմունքները և եւայնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք Համառոտն գիմնադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթաւարելի պատանել ևն իսկական ՀազարաՎորութեան Համար: Ուստի ՀազարաՎորութեան մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի զեւ մենք Հազարութեամբ չենք պատկնել կայսրութեան օսմանականացման մեր նպատակը¹¹:

Երիտթուրքերի կուսակցութեան զխաւփար զենքերից էր նաև պանթուրքիզմը, որն աշխուժացալ Հատկապէս առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Զիտ Կլորալիփը, Յուսուք Քլափրլույլուս և երիտթուրքական ալլ գործիչներ ամեն կերպ փորձում էին պանթուրքիզմն սպառնալով թուրքաւնկու ժողովուրդներին վրա իրենց ազգացիութեամբ ասարածելու Համար: Պանթուրքիզմը միաժամանակ Յամետլուսն կայսրութեան քրիստոնյա ժողովուրդներին բռնի ուժացնելու խնդրում երիտթուրքերի ազգայնամաղ քաղաքականութեան մի նաւ ուղղութեան էր¹²: Այսպիսով երիտթուրքից ամբողջապէս որդեգրեցին Արքուլ Համիդի արշաւարտու քաղաքականութիւնը՝ իրենց դատաւարութեամբ զերազանցելով նրան: Կայսրութեանում ազգային Հարցը լուծելու Համար նրանք ընտելեցին ազգերին սելչացնելու ճանապարհը: Նրանց այս Հանցաւոր մատչագացման առաջին գրեւորումը եղաւ 1909 թվականին Ազանալում և Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում Հայերի կոտորածը:

Արեւմտահայութեանը ամենազգաման Հայաժանքների և ֆիզիկական սելչացման ենթարկվելու Հատկապէս առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կասաւարութեան զորմարտած նենց և բարբարոսական քաղաքականութեան Հետեանքով:

Արեւմտահայութեան զանգվածային կոտորածների նախաշեմին տեղի ունեցած Կ. Պոլսի (Մասաբուլ) տոտալի մատնաբառու զհայերի ժամանակակից Ա. Ալպոյանյանը գրում է. «Առաջին օրը զանշարժ ու տեղանիկ սարսափը, որ Կ. Պոլսի բնակչութեանը անակնկալի մը տողն կղենք, 1915 ապրիլ 11 (24)-ի մերթապառնութեանները եղան: Մեն զիշխրվան մեջ Կ. Պոլսու մատնաբառու զասակարգին ամեննն կտրնաուսն զմերթը և ժողովրդին ամեն զասակարգերեն 250 Հոգիի շափ անկեր, մերթապառնացան և Չանկըրը և Այաշ սարսափեցան»¹³:

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանվելու ու արքարվելու Հակատամերթ գոտիներից ընդհանրապէս շատ Հեռու գտնվող շրջանների, գյուղերի և քաղաքների Հայ բնակչութեանը: Այս մասին թուրք պաշտօնյա Նայիմ բնի Հուշագրութեան մեջ կարդում ենք. «Եմփրասի ափերն արտաքոված-

ներք ոչ միայն Սասնորուի շրջակայքից էին, այլև՝ Բողոսառայից, Երկ-
ձեղիայից, Փարտիզակից, Ազարազարից, Ջիզրեից (Ջիզիրե), Կոնիայից,
մի խոսքով, նրանք Կոստանիայի և Անտասիայի երկաթգծի երկաւրովյաւմը
ընկած տարածքից արտաքան հայերն էին։ Այս եւր տարագրումը ընդ-
հանուր զարմանքի առիթ ազնց։ Անասիականի էր, թէ ինչու մարտկանց
քշում են [Տեր]-Ջորի ուղղութիւնը։ Մակաբ տեհանգստեանու համար
սասնիկ էական պատեաններ կային Թառ-ու-Ախուր և այլուր տեղի
ունեցած կոտորածները տարածվեցին նաև Մեծքննում։ Մի քանի տարի
շարունակարար կոտորվոյ կոտորածները զազանի լմնացին նաև խոյ
անապատում։ ...Կառավարութեան նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչա-
ցումն էր։ Նրանք իրավունք չունէին այլևս զոյառնելու¹⁴։

Որ տեղահանութեանն ու կոտորածը կատարվում էին կախածատե-
ված ծրագրով, հաստատվում է նաև Մեծյան Զազն Թիֆլիսի բերած
փաստաթղթերով. «Միութեան և առաջադիմութեան հիւսանկութեանը
որոշում կայացրին՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպանել
և ոչնչացնել հայերին։ Այս հրամանը իրականացնելու համար ետիպագա-
նութեանը ստեղծեց Քեհալզգին Եարիթ, գրկաւ, Եւզրու և Հանրակրթական
միեկուսր Եյուրիի ընկերից կազմված մի Հանձնաժողով՝ տալով սերնդի
գործադիր կամիան սեմանուումը։ Այս երեքի գործադիր կամիան շԹճշ-
քիւթ-ը մահուուեա անվան սակ սկանց բանտերից հավաքագրել քրեա-
կան հանցագործներին և ստեղծել շիֆեների հրոսակներ։ շԹճշքիւթ-ը
մահուուեա պիտակի տակ ստեղծված այս շիֆեների կատարած հանցա-
գործութեաններն ու բնութեանները, արատագրելով թուրք ժողովրդին
աշխարհի հասարակայնութեան առջև, արյունալի և բարբարոսական էշեր
արձանագրեցին նրա պատմութեան մեջ»¹⁵։

Գերմանիան ևս հանցագոր է հայկական շարքերի համար։ 1915 թ.
հուլիսի 4-ին Թուրքական կառավարութեանն ուղղված զազանի գրու-
թեանը Գերմանիան լիովին հովանութեանն է ազնի և պաշտպանել երի-
թուրքերի հայաշինը ծրագրի։ Գերմանական յուպատոսները խոսիու-
անի, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիթուրքերի վայրա-
գութեաններին¹⁶։ Այդ օրերին թողարկ բուան ցտուումով հանգնե կկան
միջազգային բանվորական շարժման ակտեանգոր գործիչ Կարլ Լիբկեռի-
տը, անարգանքի օյունին գամելով Գերմանիայի իմպերիալիստական
կառավարութեան զավագիր գործողութեանները, նկատում է. «Թուրքա-
կան կառավարութեանը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտ-
րածները, ամբողջ աշխարհն այդ զիտե և ամբողջ աշխարհն այդ սերա-
գործութեան համար հանցագոր է համարում նաև Գերմանիային, լե՞ որ

Կոստանդնուպոլսում Քուրթաղան կոտորածը: Մյուս զինվարում են գերմանական սպաները: Մ'չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանացում, որովհետև գերմանական մամուլի բերանի մեջ գրված է գեյանարակ¹⁷:

Տեղահանութեան և կոտորածի ընթացքում գործի է գրվել նաև հայերին մահմեդականացնելու քաղաքականութունը: Այդ քայլը շատագուց է երկաթուղիական հանրահայտ կին գործիչ Հայիզե էդիբը, շեյխաթ աշխատել է քույր տու, որ ինքը դեմ է նշել երիտաներին մահմեդականացնելու ծրագրին¹⁸: Մինչդեռ նրա ժամանակակիցների վկայություններից հայտնի է դատնում, որ Հայիզե էդիբը ևս, «նայ որբերին հավաքելով, մահմեդականացնում էր և դատարարական որբանոցներում որպես Քուրթերի»¹⁹:

Քրիստոնյա երեխաներին մահմեդականացնելով Քուրթացուները և որ Երևանի լիբ. դպրոց էր գեղևո միջնակարգից:

Տեղահանութեան և կոտորածների ընթացքում Քուրթերն աշխատել են մահմեդականացնել Շահաբադի Միրիս տարազրված հայերին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Փալի՛ Ռեֆքը Աթալը. «Շերքեզների, քրդերի և մյուսների նման հայերի արտաքսումը դեպի Միրիսի խորքից և արտաքսելու էր արարներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն և՛ լող արամագրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով»²⁰:

Տեղահանելով հայերին, Քուրթական իշխանութունները ևս կեղծ բարբառանքներով զանում էին հավաստիացնել, թե իբր նրանց թողած հողային ունեցվածքն ու գույքը պահպանվելու են պետութեան կողմից և պատերազմի ավարտից հետո կրկին վերադարձվելու են: Այս կապակցությամբ Քուրթական կոտորածը իշխանական հայերի ունեցվածքի բացահայտ կողման և թալանը աշխատեց բարձրականացնել: մի շարք օրենքներով, որոնք ընամ լողործագրվեցին²¹, սկսուցան ժողովուրդին բարձր շարժական ստացվածքը կփշանար կամ լավ ևս է ըսել Քուրթերու մեղքը կեղծներ, կոտորածը աշխատեց աշխատեցնել, — վկայում է Ջավեն պատրիարքը:

Կ. Պոլսում ամերիկյան զենայան Մորգենթաուն այս փաստի մասին վկայում է. «Նախի՛ թե նախի՛ն ռեֆուկանտները հնուհային պաշտոնի՝ մահմեդական մահմեդներ-Քուրթերու այլ կողմերին գաղթողներ կփոխադրվեին հայկական բնակավայրերին ներս: Նույնպես հայերուն բարձր արժեքավոր տարրերը-գրամ, մատաններ, ժամացույցներ և գունարեզներ-կտարվեին ստիկանտուններ բազմազանով պահվելու հա-

ժարս մինչև հայերուս վերադարձը, և ապա կրճատվեին Քուրքերուս²⁶ և Առկա են բազմաթիվ հեապրեր, հրահեղներ, առանկին կարգա-
դրութիւններ, առաջվաճ նրիտութիւնների կառավարութիւն կողմից, որոնք
լիովին բացառաւորաճ են հայութիւնս բնեղծութեք կուլ առլու ծրագրեր²⁷,
Յովետահայ պատմարան Հ. Կ. Ինկիլյանի հաղվումներով կողողուտի
ու ոչնչացման են ենթարկվել 66 քաղաքներ և 2500 գլուղերի հայ ու
քրիստոնյա ազգաբնակչութիւնը, կողողումի ու քանդիլ են աճնի
քան 2000 եկեղեցիներ և ժամեր, 1500 դպրոցներ և վարժարաններ:
Ազգային հասուկ հանկուտողովի աճլայներով, Օսմանյան կայսրութիւն-
ում միայն հայ ժողովրդին հասցվաճ նյութական վնասը 1919 թ. կար-
սով կազմել է մոտ 15 մլրդ. ֆրանկ²⁸:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի աճարտից հետո համաշ-
խարհային հասարակայնութիւնը պահանջում էր դատաւարանաաճու-
թիւն ենթարկել արևմտահայութիւնս սպանող կազմակերպող Քուրք ոճ-
րագործներին: Այդպիսի պահանջով հանդես եկան նշանաճար արևելա-
դեաներ՝ ֆրանսիացի հնացեա-պատմարան ժուկ դր Մորգանը, գերմանացի
հայագեա Յուզեֆ Մակճարտը: Դատաւարանաճ սուր հողվումներով և աշ-
խատութիւններով քողերի հայն բարձրացրին տարրեր ազգութիւնների
քաղաքական, դիտութիւնս և ժշակութիւնս աճեաճար դրճիլներ՝ Յա-
հաննես Լեփսիւսը, Արճին Վեղները, Մարտին նդպագեան, Անտուան Մե-
յան, Յրեղիսրիկ Մակիսը, Երնե Քիսեր, Վրկտոր Բերարը, Արևույ Քոյն-
քին, Վայրի Բոյաաճը, Յուրի Վեսնոճսկին, Անդրել Մանցելաաճը,
Հենրի Մորգանթաուն, Հերբերտ Ալաճա Գիբրտեր և շատ ուրիլներ:

Հանդես գալով Մեծ Բրիտանիայի համաշխարհների պալատում 1918 թ.
նոյեմբերի 12-ին, Թայթը անգլիական կառավարութիւնից պահան-
ջել է, որ դաշնակիցների ներկայացուցիլները Քուրքիայի հետ թողա-
դութիւնս պայմանները քննարկելիս հասուկ կանց առնեն հայիական
կոտորածների հանցագործներին պատճելու հարցի վրա²⁹:

Քուրք գործիլների և պաշտոնյանների մեղ նս գտելի են առանկին
ժողովի, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել հայերին կոտորելու
հրեղային ժողգրի իրականացմանը, նողկանքով ու առնելութիւնս են
վերարելով ոճեղ աճնեղ ժայրագութիւններին, հրաճարվել են կատար-
ելու կենարտեական կառավարութիւնս՝ «Միութիւն և առաջադեմութիւնս
կուտակցութիւնս կենտրոնական կոճիանի գաղտնի հրաճանները՝ հայ ժող-
ճրգին աճղաւանելու և կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջաճեա
հեաազվել են պաշտոնից, դատաւարանաաճութիւնս ենթարկվել և նույ-
նքով ներքին կարգով դատաւարաճվել ժաճվան)», այլև հեաապայաճ

սկանք գործունեութիւն ևն ժաղաչել կազմակերպելու Հանցագործները
գառազարութիւնը:

1919 թվականին մեծ վեղիբ Դամազ Տերիզ փաշան գառազարտն է
է երիտթուրքերի կառավարութեան գործադրած Հանցագործ ծրագիրը:
գտնելով, որ Հայերի կատարածները մեծն է ևն նշել յեղաշին բարձուն-
ներն և կամ կրօնական մոլորանկրութեան, թն իմ աչքն նպատակ ևն
դեռ ևն փաստերը ևն որին ջուրը ապա ամբողջ աշխարհին, թն ու՛մ վրա
է քննելով իսկական պատասխանատուութիւնը այդ սարսափելի Հանցա-
գործութիւններն Համար²⁸, — Հայտարարել է ևս:

Տեղի առաջ քաշող այս ունեղ Հոսանքին և ձգտելով սահմանա-
զատել նրիտթուրքերի վարկարեկված վարչակարգը, 1918 թ. Մուղթաթ
զինեղադրից անմիջապես Հետո, Աճեմղ Ըզզէթ փաշայի զինվորու-
թեանը կազմված էր կարիներս որոշում է կայացրեում՝ Յամանյան
կայսրութիւնը առաջին Համաշխարհային պատերազմի մէջ ևն ընդաշնու
և Հայերի տեղահանութեանն ու կոտորածը կազմակերպելու Համար գո-
տական պատասխանատուութեան ևն նրիտթուրքական կառավար-
ութեան զեկազարներին, ինչպես ևս՝ տիրութեան և առաջադիմութեան
հուսանկցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամներին: Այնուհետև, 1918 թ.
զեկտեմբերի 16-ի որոշումով²⁹ կազմվում ևն Հարցաքննելի Հանձնա-
խմբը (զինուորը նախագահն էր Անկարայի նախկին վայր Մազար քոչը),
որոնք սնտում ևն Հազարել արեմատաւարութեան կոտորածներին վերա-
բերող մեղադրական պատշուղջներ՝ ծածկազրի Հեռազրի, պաշտակա-
կան գրութիւններ, Հրահանգներ և Հրամաններ, ինչպես ևս՝ ականա-
տեներն վկայութիւններ: Յամանյան կայսրութեան նահանգները թա-
մանվում ևն 10 դատարանական շրջաններ, յուրաքանչյուր շրջանի Հա-
մար նշանակվում ևն դատախազներ, Հարցաքննելի գոտազորներ, և
քարտուղարներ: Միևնուրե ժամանակ ժամուրը յոթն աշխատակը է ժա-
վարում Հանցագործներին թացահայտելու և գոտարեկութեան Հանձնելու
կապակցութեամբ³⁰:

Յերթախազվում ևն երիտթուրքական մի շարք միմիտարներ ու կո-
տակցութեան զեկազարներ, շրջանային պատասխանատու քարտուղար-
ներ, լիազորներ, հուսանակներ, զինվորականներ և այլ պաշտոնատար
անէներ: Մահայն Հայկական կոտորածներն անմիջապես ժառնգաքոչներն
ու կազմակերպիչները Հասցրել էին զրիւնը փախուսար՝ ապատան գտնե-
լով Գերմանիայում:

1919 թվականին Հոսեզարի Ծ-ին Ա. Պաշում կազմվում ևն Աստղին,
Ծրկարոզ և Երրորդ առաջնական արտակարգ առաջաններ: Երկնք Հան-

ցարքոմեներին թեև նախատեսում էր գառնչ սերի գործադրված վաշտում, սակայն 1919 թ. փետրվարի 5-ին, Կ. Պոլսի առաջնական արտադարաց առյալիչ Յուզուֆի տեղաբնակչության և կուսարածի հանցագործների դատազարույթյան առաջին իր նիստում հատուկ սրբում է կայացրած մեղադրյալներին Կ. Պոլսում գառնչու մասին³¹։

1919 թվականի մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդինի (1918—1922) հատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցության պարագայիներն ու մինիստրները հանձնվում են Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ առյալների ընկույթյանը³²։

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին և ռեֆուժյուն և ասադզիմուժյունե կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին դատազարույթյունը սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 27-ին Կ. Պոլսում և ընդհատումներով տևում մինչև հունիսի 26-ը³³։ Մայիս ամսին տեղի ունեցած 6 նիստերի³⁴ ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են ներթափվում ռեֆուժյուն և ասադզիմուժյունե կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները, մեծ զեղչից Մայիսի 2-ից հետո և մի քանի մինիստրներ։ Սակայն անբացատրելի պարագաներով մայիսի 28-ին անզեղիական հրամանատարության կողմից 77 հոգի քանակից արտաքսվում է Մայիս կղզի և ընդհատվում է դատաքննությանը։ Հունիս ամսին մեղադրական նոր ապացույցների հիման վրա շարունակվում է դատաքննությունը։ Հունիսյան դատաքննության 7 նիստերում լսվում են պետական պաշտոնական անձանց՝ փոստի և հեռագրական մինիստր Ալաուդդին Հալիմ քեյի, սենատի նախագահ Ռիֆաթ քեյի, նաև երկրի հոգևոր առաջնորդներ (շեյխ-ուլ-իսլամներ) Հասաթ, Հալիլ և Մուսա Քյալիմ Նիմեդդիների³⁵ դատաքննությունը։ Դատավճիռը կայացվում է 1919 թ. հուլիսի 5-ին։

Այս դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրվում են 11, իսկ դատազարույթյանը ներկա 20 կուսակցական և պետական քարձրաստիճան գործիչներ։

Հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալներն էին.

- Պ Քալաթար փաշա — ներքին գործերի մինիստր, մեծ զեղչի (1917—1918 թթ.)։
- Պ Էնվեր փաշա — ռազմական մինիստր։
- Ք Ահմադ փաշա — ծովային մինիստր։
- Պ Քեհալեդին Շաֆի քեյ — երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, ռեզերվյալ-ը մահաուսուբե-ի նախագահ

- 5 Իսկա, Նազրմ բնյ — հուսակցութիւն կենտրոնական կամիանի անգամ, Հանրակրթական ժինխար, ՎՍԵՅԻԿԻՍԻՍ-ը մահուանէ-ի անգամ:
- 6 Զալիկ բնյ — Զինանաների ժինխար:
- 7 Սուլեյման էլիստանի բնյ — Նազարուտիւն և անարի ժինխար (1915—1917 թթ.):
- 8 Մասաթա Ներնի բնյ — Նազարուտիւն և անարի ժինխար (1917—1918 թթ.):
- 9 Սակալ էլիկի — փոստի և Հանրապետական ժինխար (1914—1917 թթ.):
- 10 Իսկա, Սուլեյման էլիկի — հուսակցութիւն կենտրոնական կամիանի անգամ:
- 11 Ալիկ էլիկի — Հասարակական անվտանգութիւն ժինխար, ՎՍԵՅԻԿԻՍԻՍ-ը մահուանէ-ի անգամ:

Դասարանում ներկա գտնվող մեղադրյալներ՝

- 1 Ասլիկ Զալիմ փաշա — մեծ վեզիր (1913—1918):
- 2 Միլիթան Շյալրի բնյ — հուսակցութիւն կենտրոնական կամիանի գլխավոր քարտուզար:
- 3 Աննիկ Ջիվադ բնյ — Կ. Պոլսի պարնա, ՎՍԵՅԻԿԻՍԻՍ-ը մահուանէ-ի անգամ:
- 4 Արիկ բնյ — Անկարայի պատգամավոր, ՎՍԵՅԻԿԻՍԻՍ-ը մահուանէ-ի անգամ:
- 5 Աիա Պոլալի — հուսակցութիւն կենտրոնական կամիանի անգամ:
- 6 Փյալլուկ Փալլապ բնյ — հուսակցութիւն կենտրոնական կամիանի անգամ:
- 7 Ռիզա բնյ — հուսակցութիւն կենտրոնական կամիանի և ՎՍԵՅԻԿԻՍԻՍ-ի մահուանէ-ի անգամ:
- 8 Իրսանիմ բնյ — մեղիսի նախագահ:
- 9 Զալրի էլիկի — շէյխ ուլ-խալա:
- 10 Մասա Քյալիմ էլիկի — շէյխ ուլ-խալա:
- 11 Կալիկ էլիկի — արդարադատութիւն և արտաքին գործերի ժինխար, ՎՍԵՅԻԿԻՍԻՍ-ը մահուանէ-ի անգամ:
- 12 Աննիկ Նեօլի բնյ — արտաքին գործերի ժինխար (1917—1918):
- 13 Իսմայիլ Զանիլլա բնյ — ներքին գործերի ժինխար (1917—1918 թթ.):
- 14 Արթաւ Զալիմ փաշա — Հասարակական աշխատակցների ժինխար (1915—1917 թթ.):

- 25 Այլ Մյունխէն քնյ — հասարակական աշխատանքների միեկտք
 (1917—1918 թթ.)
 26 Շյուպերի քնյ — հանրակրթական միեկտք, ԵՊՆՀՅԻԼԻՄ-ը մահուանի
 անցամս
 27 Փնմալ քնյ — պարենազորման միեկտք, կուսակցության կենտրո-
 նական կամերի անցամս
 28 Հյակսեյն Հալիմ քնյ — փոստի և հնուգրասան միեկտք (1917—
 1918 թթ.)
 29 Ռիփար քնյ — սենատի նախագահ
 30 Մաննեղ Էսաղ Էֆենդի—շեյխ ուլ-խալամ

Ըստ դատարանության կարգի, հանձնաժողովի նախագահ զենկալ-
 շնյաննան Մուսաաֆա նազըմ փաշան առաջին հերթին հաստատում է մե-
 րազորացիների ինքնությունը, ինչպես նաև նրանց դատապարտուածների
 անհալության հարցը, Միևնույն ժամանակ հայտարարում է, որ ազգա-
 նան արտակարգ առյաններում մեղադրյալների պաշտպանության հա-
 մար օրենքը չի նախատեսում դատապարտության ընթացքում դատա-
 պարտպանների ներկայությունը։ Դասական ջարտուղար Շեֆիկ քնյը
 ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը, Միևնույն ժամանակ քրե-
 կան օրենսդրի 272-րդ հոդվածի հիման վրա արվում է զրիսովոր դատա-
 թող Մուսաաֆա նազմի փաշայի հաճանությունը բացականչելու հե-
 ստիա կարգով դատելու մասին։ Մուսաաֆա նազմի փաշան, նկատի
 անձնալով նաև թե՛ դատասկզբում և թե՛ ընթացքում դատապարտպան-
 ների առարկություններն այն մասին, որ տիրիխարների և այլ պետա-
 նան բարձր պաշտոնյաների հետ առկվող դատական հարցերը չըն-
 նարկման են ենթակա ոչ թե ազգական արտակարգ առյանում, այլ
 զերազույն դատարանում, իր կույնում նշում է, որ մեղադրական եզրու-
 կացության մեղ թվարկված հանցադործությունները կատարվել են ոչ թե
 կատապարտության անունից, այլ կուսակցության կենտրոնական կամերի
 ու նրա պլենումների որոշումներից կլինելով։

Առաջին և հաջորդ մեղադրական եզրակացություններում բերված
 փաստաթղթերը՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են, որ
 արեմտահայության անդահանություններն ու կոտորածները ազգական
 կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ ան-
 զուական բնույթ չեն կրել, այլ եղել են կանխամտածված և իրականացվել
 են բացարձակապես կուսակցության կենտրոնական կամերի նախաձե-
 ռությամբ, հասուկ կենտրոնի հրահանգներով ու զուգանի հրամաններով։

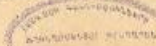
Մեզ պարզական հզրակացութիւններում և զստական նիւտակի ընթացքում հիմնական շեշտը դրվում է արեւմտահայութեան կատարածի վրա:

Կազմասյան նախադի երրորդ բանակի նախնին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեհեր փաշան զստարեւելայանք ներկայացրած իր վկայութեան մեջ այդ մասին հայտնում է, որ հայերի ընտելման և ունեցվածքի կողողուման հարցը վեհովի է միտնելուն և ստաշագիտութեան կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արձայտում հրտակախմբերի կազմակերպողն ու զեկազարդը Քեհալզղին Եաքիբ բեյն է²²:

Իսկ ներքին գործերի միջնադրութեան հասուկ գրասենյակի գեներալ Քեյր Նույնուկ վկայում է, որ երբ ինքը Քիլիսի կայմակաւն էր, Ստամբուլից Լաւուպ գործուղված Արզուլլահանց նուրի բեյը հայտարարել է, որ «[հայերի] անզանեմուն հիմնական նպատակը երանց սլնւշացումն է, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ ժամկեով Քալաթ բեյի հետ, երանից ուղղակի սաացել է կատարելու հրաման, որ կա [Քալաթաթը] ձգուել է համոզել իրեն, որ զա է երկրի փրկութեանը»²³:

Հետագայում, իր հուշագրութեան մեջ Նույնուկ Քալաթաթը ընգուեում է, որ հայերի տեղահանութեան ժամանակ տեղի են ունեցել քանութիւններ և կատարումներ²⁴, Քալաթաթը, ինչպէս վկայում է Լաւիդի լղիբը, խոստովանել է իր անմտորդային արարքը և արգարացում է որանն ազգային շահերի անտակեանք՝ համոզված լինելով, որ այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է անեն ինչ, և հաշտուցում է, աշխարհն ընգուեում է այդ: Եւ պատարաստ կը ձեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի և եւ գիտեմ, որ կմեռնեմ գրաւ համար.— հայտարարել է նա²⁵:

Դասավարութեան 2-րդ, 5-րդ և 6-րդ նիւտներում հարցաքննութեան է նմարկվում արեւմտահայութեան կատարածն իրականացնող միջոցաթիւր մատուանն, որը կյանքի էր կուլովի միտնելուն և ստաշագիտութեան կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անգամները կողմից՝ հասուկ որոշումներ: Դատարեւելայանք յարցահայտում է, որ «Քեյրիլաթը մատուանն-ի հանցագործ գործուներութեանը մատուանցութեան են ունեցել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի զփազոր քարտուղար Միդհան Ելուրի բեյը, անգամներ Քեհալզղին Եաքիբը, գուկ. Նազմը, Միդա բեյը, Անկարայի պատգամազոր Աթիբ բեյը, հանրակրթական միւնիստր Ելուրի բեյը, միջոյննախագաւ հայիլը, հատարակական անգամագութեան միւնիստր Ազիզ բեյը, Կ. Պոլսի պարեա Քեհալզը, Լանցագործներին զեկազարել է ներքին գործերի միւնիստր Քալաթաթը:

«Թեչքիլաթ-ը մահուտես անվան սակ գործել է երկու ցազանի ցազմակերպություն: Մեկը եղել է զինչորական կազմակերպություն և ստեղծվել է սազմական միեխարություն հրամանով: Ղեկավարն է եղել Մուկեյման Ասրնի բնյը: Կենտրոնը գտնվել է Ս. Պոլսում: Դասավարության 5-րդ ծխարի ժամանակ մեզ պարյալ Աթիֆ բնյը խոստովանում է, որ «Թեչքիլաթ-ը մահուտես-ի համար հատուկ պաշտոնատեղի է եղել նախ Օսմանիում, «Թապիք-ի էֆրյարս քերթի տղարանի զիմաց վարժավաճ Ն ՅՏ սուլթան²⁰, Այս կազմակերպության խնդիրն է եղել կուկիսյան մահմեդական ժողովուրդների մեջ Ռուսաստանի դեմ խաղություն սերմանելու նպատակով հավաքարել Կովկասի ասրաճրին ծանոթ, տեղի ժողովուրդների լեզուներին տիրացնող ժարգիանց և խմբերով, ցազանի ուզարելն սահմանից այն կողմ:

Երկրորդ «Թեչքիլաթ-ը մահուտես-ն գտնվել է ներքին գործերի միեխարություն անմիջական արժամարության սակ, և Քենալզդին Շարիքի ղեկավարությամբ իրականացրել է արևմտաուլություն անգահանությունն ու կոտորածը: Դա հաստատվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Սիգա բնյի ցուցմանցով: «Նա է նա, — սազմական միեխարության հրամանով կազմակերպված «Թեչքիլաթ-ը մահուտես-ն գործել է սազմահանատում և ընդհանրապես հակաակոթրդի գտնված շրջաններում: Մյուս՝ երկրորդ «Թեչքիլաթ-ը մահուտես-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիշայնիներում, սանդահներում, կազաններում իրականացնի անգահանությունը²¹:

Հետաքննությունների նյութերից պարզվում է նաև, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեչքիլաթ-ը մահուտես-ին վերաբերող կարևոր գրությունները մեծ մասամբ ոչնչացվել են: Գրանում հիմնականում մեզ պար է գտնվում: Նազըժը նա կոմիտեի գործարքներն ու կատարված շանգործությունները Քարցինլու նպատակով փախցրել է կուսակցության արխիվը: Սակայն գործազրված բույր պուշություններով հանգրծ (համախ հրահանգները արվել են բանավոր) սազմական արտակարգ աշյանի մեղքն են անցել բավականաչափ թվով Հնուադրեր, նամակներ և այլ գրավոր փաստաթղթեր, որոնք անվիճելիորեն հաստատում են հայերի տեղաուսության և ոչնչացման ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, ներքին գործերի միեխարության և «Թեչքիլաթ-ը մահուտես-ի միջև եղած համագործակցությունը, ինչպես նաև ցույց են առնու, թե ինչպիսի ակտիվ գործունեություն են թավայն շրք-

շանային պատասխանատու քարտուղարները սժեշքիմաթ-ը մասնատեա-
համար քրեական հանցագործներ հազարադրելու գործում:

Հարցաքննութիան ընթացքում ձեզայգրյալներն անբեզնաա փորձել
են շեղվել ճշգրիտ պատասխաններից: Խոստովանութիանից խուսափե-
լու համար նրանք հանախ օգտագործել են սլեմ կարողանում հիշելու,
սհիշողութիունս քույր էս արտահայտութիանները: Այնուհանդերձ, խա-
լանն հարցաքննութիան ժամանակ, որպես մեղադրուական ապացույց բեր-
ված հնագրերի, նամակների և վկայութիանների հիման վրա լիովին
քացահայտվում է իսկութիանը, այն է՝ որ անգլահանութիանն ու կատարա-
ծը հազմութիան են արձանացել կենտրոնական կոմիտեի գազանի նիս-
աներից ձեկում՝ ձայների մեծամասնութիանը:

Գառարանը պաշտոնատար անձանց հասկապես ձեզայնոր է Զա-
նալում, որ իրազեկ լինելով կատարածների և այլ բանութիանների մասին,
ս՛լ մի գործնական քայլի չեն դիմել դրանք կանխույու գործում: Ընդհա-
կառակը, նպատակն են, որ շարունակվի տեղի ունեցող այդ ողորդու-
թիանը: Այսպես, շնչս ու-իսլամ Մուսա Փյազիմ էֆենդին, որը որպես
կրանակաե առաջնորդ կարող էր մեծ ազդեցութիան ունենալ այդ վայ-
րագութիանները խափանելու խնդրում, ս՛լ մի էական քայլի չի դիմել:
Նա քեն փորձում է արգարանուլ գատարանում, որ ինքը պատասխանա-
տու չէ կառավարութիան անգամների գործադրած հանցագործ արարչ-
ների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի մեկնությունը⁴², սա-
փայն նա խոստովանում է, որ իսլամը և կուսակցութիանը համանույր
մի ամբողջութիան է և կուսակցութիան որոշումները ենթակա են անհա-
պաղ իրականացման, որը կուսակցութիանից գուրս գալը նշանակում է
իսլամի կրոնից հրամարվելը⁴³:

1919 թվականի հուլիսի 5-ին արձակված գատովնում շնչաը գըր-
վում է արևմտահայութիան կատարածների և անեցվածքի կողպաման
մանրամասնութիանների վրա, նշվում է կուսակցութիան կենտրոնական
կոմիտեի և կառավարութիան ղեկավարների կողմից սահմանադրութիան
ստեղծարման փաստերի մասին: Կարևոր Հանցանշաններից մեկն է հա-
մարվում առանց մեղիսի որոշման առաջին համաշխարհային պատերազ-
մին մասնակցելու խնդիրը, ինչպես նաև անտորի և հատկապես պարե-
նային Հարցում անդ գտած շարաշահումներն ու սպեկուլյացիան:

Փաշարացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կե-
սով գատարանը մահվան վճիռ է կաշուցնում Քալաաթի, էնվերի, Էն-
մալի և Նազրմի նկատմամբ, իսկ 45-րդ հոդվածի երկրորդ կետի և 55-րդ
հոդվածի վերջին կետի համաձայն Ջավիդը, Մուսաաֆա Ենրեֆը և Մուսա

Քյաղիմը գառապարտվում են 15-ական տարի ժամկետով արտորի Եր-
թե թե բազարար Հանցանշանէնը Միննչու պատճառաբանությամբ, ազատ
են արձակվում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆոթ րեյը, փոստի և
Հեռագրատան ժինխար Հաշիմ րեյը: Այս վերջին ևրկուսի նկատմամբ
գառարանի վնասին Հանձնատուղովի ոչ րուր տնդամներն են ևզել Հա-
ժաէայի: Դատավէտում ժոռացության են ժատնված գաշնակիցների Հա-
վանապարտությամբ կարտեստներից Մալթա կզզի արտարված Հանցարթ-
նէրը:

«Մրություն և առաջադիմութեան կուսակցության շրջանային պա-
տասխանատու քարտուղարներին և այլ պաշտոնատար անձանց գառա-
րենության երտերը անդի են անձնում 1919 թվականի Հունիսի 21-ին,
22-ին և 23-ին: Դատավէրաց կայացվում է շատ ուշ, այն էլ՝ Կ. Պոլսի
աաղձական Առաջին արտակարգ առյանի Հանձնախմբի կզմից՝ 1920 թ.
Հունվարի 3-ին⁴⁴: Մեզոգրական եղրակացության և գառավճնի ալյալ-
ներով ամրատանվում էին 36 անձինք:

- 1 Ազնի րեյ — կուսակցության Մանխայի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 2 Հասան Սելաէնդլիէ րեյ — վերակազմյա կուսակցության Բելոզլուի
պատասխանատու քարտուղար:
- 3 Հիլմի րեյ — Անկարայի պատգամավոր:
- 4 Միղլիտ րեյ — կուսակցության Բաշուի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 5 Բեօիմ Հունդի րեյ — կուսակցության Էսկիշէհէրի պատասխանատու
քարտուղար:
- 6 Մենմեղ Ջեմալ րեյ — կուսակցության Հալկի պատասխանատու
քարտուղար:
- 7 Ազաուլու Անմեղ — Կարաէրտարի պատգամավոր:
- 8 Դոկտ. Անմեղ Միղլիտ րեյ — կուսակցության Բրաւաշի պատասխա-
նատու քարտուղար:
- 9 Մամբազ րեյ — Սուաքիի կայմակաւ:
- 10 Հասան Յենմի րեյ — Միննայի պատգամավոր:
- 11 Սարօի րեյ — Սարուխանի պատգամավոր և վերակազմիչ կուսակ-
ցության անդամ:
- 12 Ջնկզեա րեյ — կուսակցության Միլլուեի պատասխանատու քարտու-
ղարի անգակաւ:

- 12 Սեկանդրիին Ջիմբոզ — Կ. Պուրի պատգամավոր
- 14 Հյուսնյն Քասուն — ըրգրուիբ պատգամավոր և աղագլին գործակա-
լուսթյան տեղեկ:
- 15 Հասան Կամրի բնյ — հուսակցության Մայրենիի պատասխանատու
քարտուղար, Մասմրուի բանկի ներկայացուցիչ:
- 16 Սեյ Ռիզո — հուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 17 Արդույ Վազիր — հուսակցության Կոնիայի պատասխանատու քար-
տուղարի տեղակալ:
- 18 Քասաբաթի բնյ — Կոնիայի գլուղատնտեսության տեսուչ:
- 19 Սամրե Ռիֆայք բնյ — Կոնիայի վալի:
- 20 Սադեղդիին բնյ — Կոնիայի օստիկանության պետ:
- 21 Յերիզ բնյ — հուսակցության Կոնիայի ներկայացուցիչ:
- 22 Յենմի բնյ — Անշտիբի Ջիհանբեյի և աշիհի կառավարիչ:
- 23 Մյուսթրի վաղե Փյամիլ բնյ — Անշտիբի վալի:
- 24 Հասան Ռաւրի բնյ — Անշտիբի օստիկանպետի տեղակալ:
- 25 Համիդ բնյ — հուսակցության Ագարպարի ներկայացուցիչ:
- 26 Հյուսնյն Ենյասի բնյ — Հաւնայի շրջանի լեթեների առաջնորդ:
- 27 Ղանի բնյ — հուսակցության Միվասի ներկայացուցիչ:
- 28 Մյուսթրի Մենմեզ Ալի — հուսակցության Բուլվաղի ներկայացուցիչ:
- 29 Հալի Արա բնյ — հուսակցության Բուլվաղի ներկայացուցիչ:
- 30 Կարա կազք Հասան — հուսակցության Բուլվաղի ներկայացուցիչ:
- 31 Աշդույ Ղանի բնյ — հուսակցության Էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 32 Հալի Անմեզ փաշա — Էնվերի Հայրը, հուսակցության Էդիրնեի ներ-
կայացուցիչ:
- 33 Մյուսիբ բնյ — հուսակցության Կասաամենուի պատասխանատու քար-
տուղար:
- 34 Հասան Յենմի բնյ — հուսակցության Կասաամենուի պատասխանա-
տու քարտուղարի տեղակալ:
- 35 Ակյան բնյ — ԿարաՇիւարի օստիկարական Հանձնաժողովի նախա-
գահ:
- 36 Հայրենիզի բնյ — ԿարաՇիւարի օստիկարական պաշտակալ:

1919 Հունիսի 18-ի թվագրությամբ մեղադրական եղանակցու-
թյան մեջ մատնանշուած է, որ շրջանային պատասխանատու քարտու-
ղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, հուսակցության կենտրո-
նական կոմիտեի և կասաւորության կողմից ստաշված բանավոր և
գրաւոր զուգանի Հրամանների Համաձայն, տեղիտեղեկ կերպով մի-

չամտել են կառավարութեան գործերին և մասնակցել Քալուսթ փաշայի և Նրա գործընկերների կատարած Հանցագործութիւններին:

Պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննութեան ընթացքում Հիմնական շնչաք նույնպէս զրգում է արեւմտաւայութեան տեղաւանութեան, կատարածների և ունեցվածքի կողմանքում Շարքի վրա: Էզիրների պատասխանատու քարտուղարն ու մյուս մեղադրյալներն իրենց Հանցանքը թեթևացնելու համար աշխատել են արգարանալու ուղիներ որոնել, որ տեղաւանութեանը կատարվել է իրեն թէ որևէր Հիման վրա և կառավարութեան կարգադրութեամբ: Հանձնաժողովի նախագահ Մուստաֆա Նազըմ փաշան, Հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները, բացահայտում է, որ տեղաւանութեանը եղել է լոկ պատրվան՝ իրականացնելու համար Հայերի սնչւացումը:

1920 թվականի Հունվարի 8-ի գառավհուսմ եղվում է, որ վերահիշյալ պատասխանատու քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնութեանը և իրենց մասնաշնչուղերում համարադրած մարդատղանների և այլ քրեական Հանցագործների միջոցով կողմակիւրացել են Հայերի կոտորածը և նրանց ունեցվածքի կողուլուար:

Քրեական օրենսդրութեան 45-րդ հոդվածի և 58-րդ հոդվածի վերջին կետի համակայն Միևուրի զեպուտատ Հասան Յենմի բելը, Էզիրների պատասխանատու քարտուղար Արզույ Ղանի բելը, Քալուսթ պատասխանատու քարտուղար Միլհուս բելը գատապարտվում են տասը տարուց աւելի, իսկ մյուսները մի քանի տարի ժամկետով բանտարկութեան և մի զտաւվհուսմ ևս մտուցութեան են մատնվում Մայիս կղզի աքսորված Հանցագործները:

Վերահիշյալ գառավարութիւնների ընթացքում Մուսայուլի Ռազմական արտակարգ առյանը մանրամասն Հետաքննութեան էր կատարում նաև զավակներում տեղի ունեցած տեղաւանութեան և կատարածների անմիջական իրականացնողներին նկատմամբ: Առաջինը լսվում է Տողաթի հայութեան տեղաւանութեան և կատարածի գլխավոր Հանցավորներ Տողաթաթի մուքտաարբիթի տեղակալ և Քաղալլյանի կայմակամ Փեմալ բնի և Տողաթի ոստիկանութեան պետ մայր Քելվիկ բնի կատարած Հանցագործութիւնների հարցը:

Տողաթը գտնվում էր պատերազմական Քառերարմից շատ Հնու տարածքում, բայց տեղի հայութեանը նույնպէս ենթարկվեց զածան Հալաթանքների: 1919 թ. ապրիլի 8-ի գառավհուսմ²⁵ քերված մեղադրական աղաչույցները վկայում են, որ տեղի հայութեանը կոտորելու հա-

Մար Քնձալ բնյւ ռաքի է հանել ոչ յիայն ՆՐ արամագրութեան տակ
գանձող սանչակի Քարբէրին, այլև հոչ է արել ըրտը մահճեղականնե-
րին ռաքի հանգնել հոչ յազգային իրապառ ոչնչացնելու համար: Գա-
տարածը յիսմաթի ճեղաճոր Հանաչելով նրան, կայսերական քրեական
օրենսգրքի 170 և 171-րդ հոգովածներէ հիման վրա զատապարտում է
մահճան, իսկ Քնձֆիկ բնյւ նույն օրենսգրքի 45-րդ հոգովածով զատա-
պարտում է 15 արգիւ տամանակիր արտօրի:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանութեանը և կտորածին վերաբերող
1918 թվականի մայիսի 22-ի զատաճեռով ձեռագրովում են 8 հոնցա-
գործներ:

1 Զնձալ Ազմի բնյ — Տրապիզոնի վայր:

2 Նալիլ բնյ — կուսակցութեան Տրապիզոնի պատարանաւոր շարտա-
գար:

2 Մեհմեդ Ալի բնյ — Տրապիզոնէ հարկային տեսուչ:

4 Նուրի բնյ — Տրապիզոնի աստիկանութեան պետ:

5 Մուսաաֆա էֆենդի — Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալութեան տե-
սուչ:

6 Քալապ բնյ — Տրապիզոնի սահիպանութեան ըննչի օգնական և
կաշմակամ:

7 Նիսաֆ էֆենդի — Տրապիզոնի Հյուրանոցի տեսուչ:

8 Ալի Սալիփ բնյ — Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ:

Գատաճեռում Նշվում է. «Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի ետիկին վա-
րի Զնձալ Ազմի բնյւ, Միսիթեան և աստղադիմութեան կուսակցութեան
Տրապիզոնի պատարանաւոր շարտադար Նալիլ բնյւ սերտօրն հա-
մադրութեանցն են զազանի հրահանգները իրականացնելու գործում: Ար-
տաքուտ նրանք իրրե թե գործն են տեղահանութեան օրենքի համա-
մայն, յինչպես այդ զազանի հրահանգների իրականացման ժամանակ
նրանք հանդես են բերել անենական ակտիվ միջոցներ՝ հայերին կտա-
րելու գործում»:

Տրապիզոնի զատաճեռում ձանրամասն խոսում է նաև հայերի
թշուալ քուլթի կոչուցուման մասին: Տրապիզոնի աստիկանապետ Նուրի
էֆենդիին իրրե թե հանձնարարված է եղել տեղահանված հայերի թշուալ
քուլթի հաճարման, գրանցման և պաշտպանման հարցը: Մինչդեռ, նրա
հրամանով թշուալ քուլթը հափշտակվելով, ձանձվել է կատարյալ կորուսի:

Կորագրված ժանր հանցագործությունների համար դատարանը վճարհրչյալ 170, 171-րդ հոդվածների հիման վրա հետևյալ կարգով մահվան է դատապարտել Քեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերին: Գատարանում ներկա Տրպալիզոնի Վարկային տեսուչ Մենեմե Ալի բեյը դատապարտվում է ստոր տարի ժամկետով առժամանակի աքսորի, իսկ մյուս մեղադրյալները՝ 1—2 տարվա բանտարկություն:

Հայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք վաշտերում դատաւասան են օժեսել Նուս արարների, ապրիների և հոտկապեո հույների եկամտավոր Բյույուք Գերնի (Վ. Պուրի արվարձաններին) ոչ մահճեղական բնակչության տեղահանության ժամանակ հայերի հետ ժանր հայրածանրների են ենթարկվել Նուս հույները:

1918 թվականի մայիսի 24-ին Բյույուք Գերնի տեղահանությանը վերաբերող դատավճռում նշվում է, որ տվյալ շրջանի զինավարները բռնակալության տեղահանության ժամանակ, ստեղհարկից մարդկային ամենատարական իրավունքները, իրենց աննախկան շահերն ու ստոր մտադրությունները իրականացնելու համար բնակչությանը արժամադրել են պատրաստության կարև մամանակամիջոց, օրվապի նրանք ստիպված լինել քաղնել իրենց օնեցվածքն ամբողջությամբ և հետևաբար:

Բյույուք Գերնի դատավճռով քույր մեղադրյալները դատապարտվում են մի քանի տարի ժամկետներով բանտարկության: Գրանք են՝

- 1 Աբդուլ Քերիմ բեյ — Բյույուք Գերնի ոստիկանապետ:
- 2 Ռեֆիկ Հրֆիլի բեյ — սալանիկցի առևտրական:
- 3 Ռիզալի Ջելալ էֆենդի — Բյույուք Գերնի մայրտար:
- 4 Հաֆիզ Մամուդ էֆենդի — մեծահարուստ առևտրական¹⁷:

Գնես երիտթուրքերի կառավարության պարագլուխների գաղափարության ժամանակ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անգամ և ժեղեղիաթ-ը մահուստե-ի նարազուհ Բեհաեղզին Շարիբ բեյը հետևյալ կարգով մեղադրվում է արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների մասնազուցման ու հիմնական հույժակերդիչներից մեկը լինելու ժանր հանցանքով: Բեհաեղզին Շարիբ բեյը և կուսակցության նարրերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեսնելի Նազըմ բեյը իրենց կատարած ժանր հանցագործությունների համար դատապարտվում են նարրերդի հույների տեղահանության և կոտորածին վերաբերող 1920 թ. հունվարի 13-ի դատավճռով: Բեհաեղզին Շարիբ բեյը հետևյալ կարգով դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեսնելի Նազըմ բեյը՝ 15 տարի առժամանակի աքսորի: Հետաքրքիր է, որ դատավճար վերջում դատական առյանի երեք անգամ-

ներ Հասուկ Ելում են հասարակ, որ Ռժոնէի նազը բնիչ Եոյն աստի-
հանի Հանցագործ է, ինչ ՔհՀակզդին Եարիքը և պահանջի են Եոյնպե
մահազմէր կայացնել երա նկատմամբ:

Այսպիսով, դատաւարութեան Եյութերը որոշակի պատկերացում են
տալիս արևմտահայութեան անզահանութեան և կոտորածների կազմա-
կերպման ու իրագործման մասին: Գատաւարութեանը իրականում շու-
թե՛ց և չէր էլ կարող լուծել մեղուկն ժիւրներից ալիքի նահատակված Հա-
յերի արյան և միլիոնաւորների հոսեոց լըշալ գուլըի նյութական արժեքի
հասուցումը: Հայ ժողովուրդը զրկվեց իր քնարականի՝ Արևմտյան Հա-
յաստանից:

Գատաւարները, իհարկէ, ոչ բոլոր զեպերում ցուցարեւոյցին ան-
հրաժեշտ Հեռուողականութեան նշանցից շատերը, կապված լինելով
երկաթուղիների հետ, համար հակված էին շտրաւաւ կոտորված փա-
տերի մէջ և լընդունել խիստ որոշումներ: Գատաւարութեան քննաքննում
Քոյլլ են արվել թիրաջումներ: Թրինակ՝ շրջանային պատասխանատու
քարտուղարների գատաւարութեանը անզի է անեցել 1919 թ. Հոկտեմբեր
տին, մինչդեռ գատաւարութեանը ձգկվելով հաստատվել է 1920 թ. Հունվա-
րին: Ըթէ Հեռուկա կարգով դատի արված մեղադրութեանը նկատմամբ մահ-
վան գատաւարութեան կայացնելու խնդրում աստիպութեանը չի աստջանում,
ապա Եներկա գոնձող Հանցագործների Հանգեւ պատիմ ասմանելու
հարցում հանգեւ է քննվել ավելորդ Հանգուրծողականութեանը:

Այդ օրերին իթթիհատականները զանազան Ենեց որոպայներ են լա-
բում խանգարելու համար գատաւարութեան քնականի քննաքննում: Հա-
կապեւ շանայնի են ազգի առգմական ատյանի անզամների վրա՝ թե-
թեպեցնելու մեղադրութեանը հանցանքը: Կ. Թալում լույս են ան-
նում մի բանի կնգժ հրապարակումներ, որոնց Հնգինակները փորում
են ապացուցել, որ Հայերն են իրեն քննութեանները գործազրել թուրք-
րի նկատմամբ⁴⁸:

Աուսանցութեան կննտրական կոմիտեի անգամների և երկաթուղի-
քայան պետական գործիչների գատաւարութեան վերջում, զիսաւր գա-
տախաղի պետական Ռեւյալ քննը իր քննարանակ ճուլթում քաղաքական
Ենեց նպատակներով կանց է ասել Հայ-թուրքական Հարաբերութեան-
ների անջյուլի իրագործութեանների վրա, մեղադրել Հայերին իրենց
պատասխանական պոյքարի համար՝ Հայտարարելով, որ անքանութեան
բուրծուական մեծ Հեղափոխութեանից Հետո, կրք Հունաստանը անկա-
խութեան Ենեց թերեց. Հայերը մի ապառ Հայաստան հրանելու նպատա-
կով սկսեցին ապստամբական շարժումներ թաւալել ասմանյան պետու-

թյան գծով, առանց մտածելու, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մի առարածում հայերը մահմեդականության հետ համեմատած մեծամասնության չեն կազմել⁴⁹, Ռեշադ բեյը գեմազդեհի կերպով անհետում է այն հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրենիքում:

Ռեշադ բեյը 1909 թվականի Ազալայի ողբերգական զեպյերը նույնպես հետևանք է համարում հայերի ապստամբական շարժանք: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իր հայերը թիկունքից սպառնացել են ֆուրթուկան բանակի գործադրություններին: Այսպիսի կեղծ հայտարարություններից հետո, այնուհանդերձ, Ռեշադ բեյը իր հյուսիսի վերջում ասիազված խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ գործադրված տեղահանության որոնք ի շարն է գործադրվել, տեղահանության է ենթարկվել նույնիսկ ազգամահկառից հետո գտնվող վիլայիթների հայ բնակչությունը, և գործադրված բռնությունների հետևանքով տեղի է ունեցել այդ ողբերգությունը:

Հարկ է նշել, որ արևմտահայերի թեկոսները հայտնաբեր, բնաջրեցման քաղաքականությանը շարունակվեց նաև հետագայում՝ բնմալականների վարած ազգայնական շարժման շրջանում: 1918—1922 թվականներին նրանք գանգաժամային նոր կուսույթներ կազմակերպեցին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Փուրքբոլոյ մի շարք վայրերում, որոնց զո՛ւ գնացին մոտ 250 հազար հայեր:

Մեր օրերում ֆուրթուկան կատաղարդ շրջաններն ու ֆուրք պատմաբանները համատարբն շարունակում են մերժել արևմտահայության հանդեպ կատարված ցեղասպանությունը և ընդհանրապես ձգտում են զանազան միջոցներով և հակադեմոկրատիկ հրատարակություններով նենգափոխել հայ ժողովրդի պատմությունը: Նրանց կործինով «Նույն-ֆուրթուկան բախումները իր աստղ են եկել մեծ պետությունների գործադրած խարդավանքների հետևանքով, որ 1915—1916 թթ. հայերն են բռնություն գործադրել ֆուրթուկան կատմամբ: Ինչ 1919 թ. Գ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտֆուրթերի պարագլուխների գաղտնիությունը համարում են իմթիհասականների և իմթիաֆակտանների միջև գոյություն ունեցող միջկուսակցական սխալալուծության արդյունք⁵⁰:

Հակառակ ֆուրք կեղծարարների գործադրած շարժիտ շանքերի, համաշխարհային հասարակական կործինքը զատապարտել և զատապարտում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը: Թեպեհանարար, պատերազմի ավարտից հետո երիտֆուրթերի պարագլուխների գաղտնալուծությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության նը-

բնորդ առանձին էյուֆերի Հայերն (Համառոտագրված) Քարգմանա-
Քյունկերը՝ 1919—1920 թթ. Ժամուլից քաղված, բերված են նաև Է. Ս.
Կիրակոսյանի «Մերթաբուրքերը պատմութան գառաատանի առաջ»²⁶
գրքում:

Ստորև ամբողջութամբ Հրապարակվում են բնագրից Հայերն Քարգ-
մանված «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնա-
կան կոմիտեի անդամներին, երիտթուրքական կառավարության ղեկա-
վարներին, կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարնե-
րին, պաշտոնյաներին գառաքննության էյուֆերը, որտեղ ասելվում են արև-
մասահայության տեղահանության և կոտորածների հետ Քարգմանու-
թյան մեջ չեն ընդգրկված կուսակցության Համագումարների, կարգապա-
հական Հարցերի, ինչպես նաև պարենային և առևտրի խնդրում տեղի
ունեցած շարաշահումներին վերաբերող էյուֆերը:

Իհարկե, գառաքննության էյուֆերը ամբողջական չեն, քանի որ
Հարցաքննությունների բույր արձանագրությունները չեն Հրապարակվել
«Քարգիմ-ի վերայի»-ի Հավելվածներում: Արևմասահայության անդահա-
նության և կոտորածին վերաբերող վավերագրական էյուֆերը (Հեա-
գրեր, հրահանգներ, մեղադրյալների նախնական Հարցաքննության ար-
ձանագրություններ, ականառեսի վկայություններ և այլն) ամփոփված
են նոյն ուսվման արտահարց առթյալի 223 թղթապանակներում²⁶:
Բնական է, որ դրանց ամբողջական Հրատարակումը առօրին մտերա-
մառն կրպակայան երիտթուրքերի գործադրած վայրագությունները:

Գառավարության էյուֆերը Քարգմանելիս աշխատել ենք Հարգազա-
մեալ բնագրին: Վերջում արված են անհրաժեշտ ամփոփագրություններ,
անթիվների քառասյակ և գառավարության օտմաներն են բնագրից մի
շարք լուսապատկաններ, ինչպես նաև մեղադրական եզրահանգության
լատինատառ փոխագրությունը:

ՄԱՍՆ ԵՌԱՅԻՆ

**ԵՐԷՏՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՄՍՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿՎԱՐՆԵՐԻ ԵՎ
ՎԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԿՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵ ԿՈՄՍԱԿՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՆՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆՊԱՄԿՆԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**ՆՈՐՆ, ՄԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՕԵՂԻՍԱԼԻ 1888 Ք. (1919) ՄԱՐԵՍ 8-Ի
ԿԱՏՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ՆԱԶԻՎԱԾ ՈԱՂՄԱԿԱՆ,
ԱՐՏԱՆԱՐԿ ԱՏՅԱՆԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ,**

*Եսխազա՛՛ գճներալ-թխանեանա Մաւտաֆա Եազըմ փաշա,
տեղամներ՝ գճներալ-մայրը Ջերի փաշա,
գճներալ-մայրը Մաւտաֆա փաշա,
գճներալ-մայրը Ալի Եազըմ փաշա,
գեղապետ Յէշեր Չերքի թէյ,
Գերազալն զաւախազ՝ Մաւտաֆա Եազմի թէյ:*

**ԵՐԱՅԻՆ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
1885 յ. (1919), ապրիլ 27, Կեղաբաթ**

*Դատի արվամ ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Մայիկ
Հալիմ փաշա, Կալիլ թէյ, Անճեղ Ներսի թէյ, Երբա՛լիմ թէյ, [Քյուլլուկ]՝
Քալաթ թէյ, Ռիզա թէյ, Միզ՛աա Ելուրթի թէյ, Ջիյա Գյուրալի թէյ,
Քեմալ թէյ, Ջեվաղ թէյ, Արիֆ թէյ:*

*Հնուակա կըրգով դատի արվամ մեղադրյալների անունները — Քալաթ
էֆենդի, էնվեր էֆենդի, Ջեմալ էֆենդի, զոկա, Եազըմ էֆենդի, զոկա,
Քեհալգոլն Եաթիլ էֆենդի, զոկա, Ռազա՛նի էֆենդի, Ազիզ էֆենդի:*

**Եսխազան — Չերզ Մեմության անունը:
Մայիկ Հալիմ փաշա — Մեհճեղ Մայիկ Հալիմ,
Եսխազան — Հալա՛նուներ,
Մայիկ Հալիմ փաշա — Հալիմ:**

Եսխազան — Քանի՞ տարեկան էք:
 Մայիդ Հալիմ փաշա — Հրահանգեց:
 Եսխազան — Որտե՞ղ էք ձեզից:
 Մայիդ Հալիմ փաշա — Կահիրեում:
 Եսխազան — Որտե՞ղ էք բնակվում:
 Մայիդ Հալիմ փաշա — Ենի Քյույում:²
 Եսխազան — Ի՞նչ կրթություն ունեք:
 Մայիդ Հալիմ փաշա — Քարկրագույն:
 Եսխազան — Ամուսնացած ե՞ք:
 Մայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛ւ:
 Եսխազան — Եսխիհնում դասվածություն ունեցե՞լ ե՞ք:
 Մայիդ Հալիմ փաշա — Ո՛չ:
 Եսխազան — Նասե՞ք: Ձերդ մեծություն տեսե՞ք:
 Եսխիլ բեյ — Եսչիլ:
 Եսխազան — Հայրանունը:
 Եսխիլ բեյ — Մալիկ:
 Եսխազան — Քանի՞ տարեկան էք:
 Եսխիլ բեյ — Քառասունչորս:
 Եսխազան — Որտե՞ղ էք ձեզից:
 Եսխիլ բեյ — Միլաս՝ կասարայում:
 Եսխազան — Որտե՞ղ էք բնակվում:
 Եսխիլ բեյ — Երջանթաշում:⁶
 Եսխազան — Ձեր կրթությունը:
 Եսխիլ բեյ — Քարկրագույն:
 Եսխազան — Եսխիլն և Ենիկոս պաշտոնը:
 Եսխիլ բեյ — Միշիխի Եսխիլն Եսխազան:
 Եսխազան — Ամուսնացած ե՞ք:
 Եսխիլ բեյ — Այո՛ւ, ամուսնացած եմ:
 Եսխազան — Նասե՞ք: Ձեր տեսե՞ք:
 Անմեդ Ենսիմի բեյ — Ահմեդ Ենսիմի:
 Եսխազան — Հայրանունը:
 Անմեդ Ենսիմի բեյ — Իբրահիմ:
 Եսխազան — Քանի՞ տարեկան էք:
 Անմեդ Ենսիմի բեյ — Քառասուներեք:
 Եսխազան — Որտե՞ղ էք ձեզից:
 Անմեդ Ենսիմի բեյ — Հանրայում, Կրեան[կղզի]:
 Եսխազան — Որտե՞ղ էք բնակվում:

Աճմեղ նահմի բեյ — Քազալ-աղլու, Մաճմուզիե պողոտայում:
 Նախագահ — Չճր կրթությունը:
 Աճմեղ նահմի բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Աճմեղ նահմի բեյ — Արտաքին գործերի մինիստր:
 Նախագահ — Նախկինում գաղափարաբան ունեցել է՞ք:
 Աճմեղ նահմի բեյ — Ո՛չ, չէ՞նեցի:
 Նախագահ — Նստե՞ք. Չճր տեսնել:
 Արի՞ք բեյ — Արի՞ք:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Արի՞ք բեյ — Երեսունյոթ:
 Նախագահ — Բրտե՞ղ եք մեզի:
 Արի՞ք բեյ — Չանակնուհում:
 Նախագահ — Բրտե՞ղ եք ընակվում:
 Արի՞ք բեյ — Կաղը Քյոյում:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Արի՞ք բեյ — Անկարայի նախկին պատգամաւոր:
 Նախագահ — Կրթությունը:
 Արի՞ք բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում գաղափարաբան ունեցել է՞ք:
 Արի՞ք բեյ — Ո՛չ, չէ՞նեցի:
 Նախագահ — Նստե՞ք. Չճր տեսնել:
 Իբրանիմ բեյ — Իբրանիմ:
 Նախագահ — Հայրատունը:
 Իբրանիմ բեյ — Մճճմեղ Մաճիբ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Իբրանիմ բեյ — Հեսուսութի:
 Նախագահ — Բրտե՞ղ եք մեզի:
 Իբրանիմ բեյ — Սասնույում:
 Նախագահ — Բրտե՞ղ եք ընակվում:
 Իբրանիմ բեյ — Փաշա-բաղլի, Ինչիբ Քյոյում:
 Նախագահ — Չճր կրթությունը:
 Իբրանիմ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում գաղափարաբան ունեցել է՞ք:
 Իբրանիմ բեյ — Փառք առած, յունեմ:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Իբրանիմ բեյ — Ազագանի եմ: Նախկինում պետական խորհրդի նա-
խագահ:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Քալաար բեյ — Քալաար:

Նախագահ — Հայրանունը:

Քալաար բեյ — Քահիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Քալաար բեյ — Երեսունութ:

Նախագահ — Յրտե՞ղ եք թե՛կի:

Քալաար բեյ — Պնդիկթաշում¹²:

Նախագահ — Կրթութիւնը:

Քալաար բեյ — Բարձրագոյն:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Քալաար բեյ — «Միութիւն և առաջադիմութիւն» հասակացութիւնի
գնդարտական կազմակերպիչն եմ:

Նախագահ — Նախկինում զատկածութիւն ունեցել ե՞ք:

Քալաար բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Ձեր ինքնութիւնը:

Ռիզա բեյ — Իմը հայտնի է: Տրապիզոնի տեղահանութիւն ընթաց-
քում հայտնել էի¹³:

Նախագահ — Ձեր անունը:

Միզնատ Շյուբի — Միզնատ Շյուբի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Միզնատ Շյուբի — Մեհմեդ Շյուբի:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Միզնատ Շյուբի — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք թե՛կի:

Միզնատ Շյուբի — Սալոնիկում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Միզնատ Շյուբի — Նսրի Օսմանիեյում¹⁴:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Միզնատ Շյուբի — Եզել եմ Բուրզուբի նախկին պատգամավոր:

Նախագահ — Նախկինում զատկածութիւն ունեցել ե՞ք:

Միզնատ Շյուբի — Ո՛չ, է՛նչեզի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Ջեֆտղ բեյ — Ահմեդ Ջեֆտղ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Զեվադ բնյ — Մտառաճար:
 Խախազան — Քանի՞ տարեկան էք:
 Զեվադ բնյ — Քառասունյոթ:
 Խախազան — Որտե՞ղ էք ծնվել:
 Զեվադ բնյ — Կաղանկոբում¹³:
 Խախազան — Որտե՞ղ էք բնակվում:
 Զեվադ բնյ — Քաղաղեղի շրջանում¹⁴:
 Խախազան — Զեք կրթությունը:
 Զեվադ բնյ — Ազարանի եմ հրեանալին ստումարանը:
 Խախազան — Եսխիկին եմ հրեա պաշտանը:
 Զեվադ բնյ — Եսխիկինում եղել եմ մարտաբազարի պարտան:
 Խախազան — Եսխիկինում դատվածության ունեցել ե՞ք:
 Զեվադ բնյ — Ո՛ր, էֆենդի:
 Խախազան — Եսան՞ք: Զեր անունը:
 Զիյա Գյոխալի — Զիյա Գյոխալի:
 Խախազան — Հայրանունը:
 Զիյա Գյոխալի — Քեզի՞նի:
 Խախազան — Քանի՞ տարեկան էք:
 Զիյա Գյոխալի — Քառասուներեք:
 Խախազան — Որտե՞ղ էք ծնվել:
 Զիյա Գյոխալի — Գիտրուհրբում:
 Խախազան — Որտե՞ղ էք բնակվում:
 Զիյա Գյոխալի — Զազալ - սյուլում¹⁵:
 Խախազան — Զեր կրթությունը:
 Զիյա Գյոխալի — Քարնրազույն:
 Խախազան — Եսխիկին եւ եւրեա պաշտանը:
 Զիյա Գյոխալի — Եսխիկինում եղել եմ Համալսարանի դասախոս:
 Խախազան — Եսխիկինում դատվածության ունեցել ե՞ք:
 Զիյա Գյոխալի — Այ՛ո, մի յազարանկան հարցով:
 Խախազան — Ո՞ր դասարանում:
 Զիյա Գյոխալի — Քաղ-Քրչիալի¹⁶ դասարանում:
 Խախազան — Եսան՞ք: Զեր անունը:
 Քեմալ բնյ — Քեմալ:
 Խախազան — Հայրանունը:
 Քեմալ բնյ — Ար՛ի:
 Խախազան — Քանի՞ տարեկան էք:
 Քեմալ բնյ — Քառասուն:

- Եւփազան — Որտե՞ղ էք ձեզնէ
 Փեմայ բն — Սաստիւզումս
 Եւփազան — Որտե՞ղ էք բնակւումս
 Փեմայ բն — Նուրի Օսմանիեյումս
 Եւփազան — Զեք կրթութիւնք
 Փեմայ բն — Բարձրագոյնս
 Եւփազան — Նախկինում դասվածութիւն ունեցել է՞ք
 Փեմայ բն — Ո՛չ, էֆենդի
 Եւփազան — Նախկին է եւրկա պաշտօնք
 Փեմայ բն — Եղել եմ պարսկազօրման նախկին մինիստր
 Եւփազան — Նաե՞ք Զեք աւանք
 Ելուրի բն — Ելուրիս
 Եւփազան — Լայրանուք
 Ելուրի բն — Լյուսնիս
 Եւփազան — Որտե՞ղ էք ձեզնէ
 Ելուրի բն — Կասասմանումս
 Եւփազան — Քանի՞ ամիսն էք
 Ելուրի բն — Քառասուններք
 Եւփազան — Որտե՞ղ էք ձեզնէ
 Ելուրի բն — Եհրիումս՞
 Եւփազան — Նախկին է եւրկա պաշտօնք
 Ելուրի բն — Նախկինում եղել եմ Հանրակրթական մինիստր
 Եւփազան — Նախկինում դասվածութիւն ունեցել էք
 Ելուրի բն — Ո՛չ, էֆենդի

Եւփազան — (Խոսքն ուղղելով ըտրտուղարին). Փախուստի մէջ գրա-
 նքագնէրից որե՛ւ մէկը եւրկայացե՞լ է. թե՛ ոչ Կարգացե՛ք [սրտումը]

Ե Բ Ե Ն Ի Մ

Եմբոսթիւն և առաջադիմութիւնս կուսակցութիւն կենտրոնական
 կուսակցի և մեյլիսի պլանալոյ խորհրդի գախաւորի մեջ պանօղ պաշտ-
 ներից նախկին մեծ վեզիր Քալաթի փաշան, զինվորական շարքերից վը-
 աարված նախկին ռազմական մինիստր էնվեր էֆենդին, նախկին ծովա-
 չին մինիստր Զեմայ էֆենդին, Հանրակրթական նախկին մինիստր զահա-
 Նազըմ քէլը, զոկա. Բենաւղղիին Մաքբը բնյը, զոկա մուզուհի բնյը, և
 նախկին Հասարակական տնտեսանքութիւն տեսուչ Աւրիզ բնյը մեզողըր-

վում են [երկիրը] պատերազմի մեջ ներքաշելու, «Թելչիլաթ-ը ժառանգ-
 սեռ-ի (սէլաուսի կազմակերպութիւնը) չեա սերս տանչութիւն տենեա-
 լու և ուղ հանցադործութիւններ կատարելու համար: Գառարան երկհա-
 յանալու համար քրեական օրենսգրքի 371-րդ հոդվածի համամոյն, նա-
 խագահութիւն կողմից հասկոյզվել էր 10 օր: Այդ ընթացքում շնորհայա-
 նալու զհայրում երանք համարվում են օրինաւանջներ, և գատաճարու-
 թիւնը երանք ենկամամք ընթանալու է ճնախ կարգով: Այսպիսով, նը-
 րանք, շնորհայանալով գատաճարութիւն, զրկվում են քաղաքացիական
 իրավունքից՝ սենեղվածքի բանադրումով, և այդ կողակցութեամբ նը-
 րանք երբևէ իրավունք չունեն գատական հայց ներկայացնելու: Գառական
 պրոցեսի ընթացքում մեղադրյալների թարսոցները իմացոցները պետք
 է հայտենն գառարանին, իսկ արդարագատութիւն պարսոնակատարները
 պարսաճար են անհապաղ ձերբակալելու նրանց: Գլխավոր գատախաղա-
 թիւն կողմից վերոհիշյալներին կաշանքի տակ անենլը և տենեղվածքի
 բանադրումը բխում է քրեական օրենսգրքի 372 հոդվածից:

Գլխավոր գատախաղա Մատանիս կազմի թիւ — Նշէ՛ք ամսաթիւնը
 Գառական Կատալար — Ապրիլի 14:

Գլխավոր գատախաղա — Առաջօր շեն ներկայացել, սուտի պահան-
 ժում եւ՝ նրանց գատել ճնախ կարգով:

Նախագահ — Նորին մեծութիւն Մայից Հալիմ փաշա՛, Զելալեզգին
 Արիթ և Հասան Հայրի թէյերը ձեր գատապաշտպանեն՝ թն են:

Մայից Հալիմ փաշա — Այս՛, է՛Ֆենզի:

Նախագահ — Եսա լազ՛, իւշիլ թէյ-է՛Ֆենզի, է՛սազ և թլազիմ թէյերը,
 թելալեա ետե թահտի է՛Ֆենզին ձեր գատապաշտպանեն՝ թն են:

Նախիլ թիւ — Այս՛, է՛Ֆենզի:

Նախագահ — Ահմեզ Նմաթի թե՛յ, Եսթի և է՛սազ Մուշիս թէյերը ձեր
 գատապաշտպանեն՝ թն են:

Ահմեզ Նմաթի թիւ — Այս՛, է՛Ֆենզի:

Նախագահ — Հանրակրթութիւն ետեդին մինրսար Ելուքթի թէյ
 է՛Ֆենզի՛, Մալեզգին Զերիկ թիւը ձեր գատապաշտպանեն է՛:

Ելուքթի թիւ — Այս՛, է՛Ֆենզի:

Նախագահ — Իրրահիմ թիւ է՛Ֆենզի՛, դուք ա՛՛մ եք գատապաշտպան
 թեպելը:

Իրրահիմ թիւ — Մահր, Զուսութ, Քեմալ և Կազրի թիւերին:

Նախագահ — Քեմալ թե՛յ, Մաղեզգին, է՛մին Արիլ, Ահմեզ Թամիզ և
 Հասան Հայրի թէյերը ձեր գատապաշտպանեն՝ թն են:

Մրդնատ Նյութի բնյ — Այս՝ ինչպես նաև Սաղեզդին Տերից և Ռա-
ժիզ բնիցը:

Խախտան — Այսուկ իրանց տնունները չկան, որքան՝ էրու՛ր եւ
ձեր դատապաշտպաններն են:

Մրդնատ Նյութի բնյ — Այս՝ չՖենցի:

Խախտան — Չիյա Գյոթալի բնյ, Հալլար Թիֆաթ և Եւմայի Թեզ-
Ֆիկ բնիցը ձեր դատապաշտպաններն են:

Ձիյա Կոտալի — Այս՝ չՖենցի:

Խախտան — Փաստարան չՖենցիներ՝, սաղմահան առյաններում,
ազնի ճիշտ սաղմահան սրտակարգ առյաններում մեղադրյալների սաղա-
պանաթյունը գրուածքնելու համ անհրաժեշտության զեպրում երանց
սմանգակնելու համար որնիցը նրան չի ստիպել և ընդհանրապես անհրա-
ժեշտ էլ չի եղել դատապարտության ընթացքում դատապաշտպանների ներ-
կայությանը: Այնպես որ, այս դատապարտության քայցարմակ արդար և ան-
շահախնեցիք ընթացքը վիայակուչելու համար սաղմահան առյանը թույ-
լատրեչ, որ այն ընթանա զանրաց: Այնուհանդերձ, ստիպման ենք ձեզ
զգտազանելու, որ այս թույլությանը յարաշահեք և միշն հարցա-
քննության ամարաք հոհատակ որնիցի որն միշտատության չկատարեք և
քայցարմակ լսու մնալով՝ ունկիցրեք:

(Կրմեղով շատական քարաուզարին)

— Ենզրեմ կարգանք մեղադրահան եզրակացությունը:

(Մեղադրական եզրակացությունը ընթերցում է դատական քարաու-
զար Ենֆիք բնից):

ՄՐԱՆՐԵԱՆ ԵՐԵԱՍԵԹՅԱՆ

Մանրաման ըննարկեցինք Հարցանելության վերաբերող գատա-
թղթիցը, ինչպես նաև սաղմահան առյանի գլխաժոր գատախազության
վերահիշյալ որոշումը, որը վերաբերում է լսումարքի նմարկված Վիտա-
թյան և առաջադիմությանը կուսակցության նախագահ՝ Մայիզ Հալիմ փա-
շայի, Մեղլիսի գլխավոր խորհրդի անգամներ Ռաշաթի, Նիմալի, Իրքա-
հիթի, Նյութիի, Խալիլի, Ահմեզ Նևիմիի, կուսակցության գլխավոր քար-
աուզար Միզնատ Նյութիի, կենտրոնական կոմիտեի անգամներ՝ Սուսմ-
րուլի պատգամավոր Քեմալի, Ձիյա Գյոթալիի, զոկա. Ռուզուլիի, Քյու-
լլուկ Փայաթի, ինչպես նաև եռյն կոմիտեի անգամներ և շեխըրմաթ-
մաշտուսեռ-ի զեկավարները զոկա. Բեհալզդին Եսթիլի, զոկա. Նազըմի,
Թիզալի և եռյն կազմակերպության զորմազիք կոմիտեի անգամներ՝ Խալ-

կին Հասարակական անվտանգության տնօրեն Աշխ Բեյի և ժայռաշա-
զաբի ևսիկին պարտա Ջեզազ Բեյի զատարներովյանը:

Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միութուն և սասա-
ցիմութուն» կուսակցություն կենտրոնական կամրանի միաժամանակ քաղ-
կացած է եղել երկու Հասակի կազմակերպություններից, որոնցից Ջեզ
գործել է Հրապարակախորեն՝ կուսակցության ներքին կենտնադրության
և մրադրի Համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և զազանի Հրա-
հանգներով: Փաստերը, որոնք Հաստատում են այդ կոմիտեի վերահիշյալ
ազդեցիկ զեկազարները պատասխանատվությունը, վկայում են, որ կո-
միտեն, որտ իրավական զեմբը, Ջեզազովում է որինաշանցության, շարա-
շահումների և մի շարք հրատարակիչ հասարակու շանցանով: Ստորն
բնրված փաստաթղթերը լիովին ապացուցում են նրանց գործողացան Հան-
ցազորությունների շարք:

Անցած 1920 (1914) թվականի Հուլիսին կուսակցության ազդեցիկ
զեկազարների, այդ թվում ներկայումս զեկազարական շարքերից մտարված,
փոխուստի մեջ գտնվող Նեզերի, Ջեմալի, Քալաթի և մյուս գործընկերե-
րի մասնակցությունը տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես
Հետո, երբ պատերազմ Հայաստանից, որտեղ ձեռնարկն սպասգործել այն
առիթը, որ եվրոպական գրառված է Համաշխարհային պատերազմով և աշ-
խատեցին անարևելիությանը, բուն ուսով լուծել այնպիսի Հարցեր, որոնք
կարելի էր Հարթել Հանդարտարեն, ազգար և առողջ բանականությանը:
Այդպիսով, իրենց Հանդարտարական գործունեությանը ստեղծեցին ան-
վերջ խառնակույց վիճակ՝ խրատ ծանրացնելով ժողովրդի կացությունը:

Արտադրուստ նրանք աշխուս էին նաեցնում, թե իբր պայշարում են
ազգային շաների Համար, միևնույն իրականում Հեռապնդում էին միայն
Իրենց անկանական շառք և պատերազմի Հեռ կապված ծանր Հոգսեր ստեղ-
ծելով՝ աշխատում էին լուծել ժողովրդին: Իրենց նկեզ գրառվությունե-
ները իրականացնելու Համար նրանք ի վերջո կարողացան երկիրը ներ-
քուշել Համաշխարհային պատերազմի մեջ: Թազմական գործադրությունե-
ները ընթացում էր իրենց գազանի մրազերը իրականացնելու Համար,
սկեռնին աշխատացնել գազանի կամրանների գործունեությունը: Այդպես
Հանցագործներին բանաներից ազատ արձակելով, ստեղծվեց «Քեշիշիաթ-
մահուսուսուս», որն իր գազանի Հրամաններն ու Հրահանգներն ստանում
էր Ստամբուլում ստեղծված Հասակի կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում
էին Հասարակական անվտանգության տնօրեն Աշխ Բեյը, կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աբիթ և զուհու, Եազմ Բեյերը, Կոմի-

տեի որոշումները հաստատվում և կյանքի էին կոչվում ազգական շահերի կամ Ստամբուլի պարեո Քեֆուզ բեյի կողմից:

[«Քեֆուզիաթ-ը Ճահուտե-ի»] գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության շրջաններն աստիճան էին հսկայական գումարներ:

Դեկտ. Քեհալեզգին Եաքիբը «Քեֆուզիաթ-ը Ճահուտե-ի» ղեկավարներին ասել էր ծածկազարի բանալին, որամազարի ազատներեններ, գրամական մեծ գումարներ և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձևով նա սկսել էր գազանապետ իրազարծել «Միսթյան և ասալազիմաթյան» հասակցության ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներին մի բանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև «Միսթյան և ասալազիմաթյան» հասակցության այլ վայրերի կամիանների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները, իրեն թե հասակցության հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարզիանց գործադրած հարկադրանքի ներքո, ասանց ազգի և հավատքի խորակալության, սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կոչողակել, անկեղծացր աչքել և շատերին ասնյամա՛ր անելու Զնայած որ ա՛հարկիման ստորը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այնուհանդերձ ասնեցին նաև [կայսրության] այլ տարրերն ու մեծ թվով թուրքերն:

Ներկա հետաքննության զխավոր հարցն այն է, որ հայերի անդահանության ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերում անզի անեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ որևէրի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են առնել, որ դրանք ոչ թե աս՛հմանաբանի կամ անզական քրեության են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերահիշյալ անկերինք բողկացած և միանական ուժ հանդիսացող «հասուն կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Գլավոր ապացույցների, փաստաթղթերի և հավատարմ վկայությունների հետաքննության որդյանքը հեռեկային էր: «Միսթյան և ասալազիմաթյան» հասակցության ղեկավարներին կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված «Քեֆուզիաթ-ը Ճահուտե-ն», ինչպես պարզ երևում է մեզուզրական փաստաթղթերից, բացառապես գազանի ընտյթ էր կրում, և նրա յուն եղատակը հանցագործ արարներ կատարելն էր: Այդ գազանի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կամիանի անցամանիք՝ զոկա. նաբերը, Քեհալեզգին Եաքիբը, Աթեֆը, Ռիզան և հասարակական անվտանգության ետեխին անորեն Ազիզ բեյը: Մրանցին Քեհալեզգին Եաքիբ բեյի կենտրոնը էրզրում բազաթ էր, որտեղին նա զն-

կամարում էր արեւելյան վիշախքների ումարը, Ազիզ, Աթիֆ և Նազրմ բեյերը զորեում էին Սուամբուլում, որոնց արարքները հաստատում և կշանքի էր կոչում մաշրաքաղաքի պարեա Քեփազ քէլը: Բեհաւզգին Շաքիր բէլին ուղղված № 150 զազանի հարգազրույթյանը բովանդակում է հետևյալը. «Նումիտեն պահանջում է, որպեսզի գալտթաքի Խալիլը պատմվի Ավանդազրված գրամը վերջվի: Է փոստատնից և անհրաժեշտութան զեպրում բովանդակիւ է բեանչությանը (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 1)»:

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աթիֆ և Նազրմ բեյերը և վավերացված է Քեփազի ստորագրությանը: Ներքեում գրված է նաև «Դրր-գաղտանուար՝ խորհրդանք. գրամ հավաքելն է: Վերահրչյալ հարգազրույթյան հետ ուղարկված է նաև մի ժամկազիր հեռագիր Վե. Քեփազը ստորագրությանը, որտեղ սոված է. «Արզվին, Բեհաւզգին Շաքիր բէլին, վերձանիլ անմամբ»:

1) Խալիլ, Նազրմ, Աթիֆ և Ազիզ՝ բեյերի ստորագրություններով Միզհաւ Շյուքրի բէլին ուղղված № 59 գրությանը ցույց է առիւ, որ փախուստի մեջ գտնվող էնվեր բէլի հորեղբայր Խալիլ փաշան, Սուամբուլի պարեա եղած ժամանակ, Նույնպէս ընդգրկված է էղիլ ՎՅՆՅՅԻՄՔ-ը մահուտե-ի մեջ, որ առյալ կալմանչարությանը երբքին կապ է ունեցել ՎՅՏԻՄՅԻՄ և առաջադիմությանը կառակցության հետ: Այդ ապացուցվում է նաև Խալիլ բէլի Իզմիթի քաղաքազրիթն ուղարկած № 67 հետագրով, որտեղ խոսվում է կալմանչարեներին քանտից աղաանչու, առաջնորդիւր նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 4):

1880 (1914) թվականի նոյեմբերի 16-ին Խալիլ բէլի՝ ուղղվական զե-րատեսչությանն ուղղված № 65 գրությանից պարզվում է, որ կորեանիլ սարքերը ուղարկված են ՎՅՆՅՅՅԻՄՔ-ը մահուտե-ի համար: Այս կազմակերպության վերաբերող թղթապառեաններում գտնվում են նաև համեման ասլ փաստաթղթեր:

Հետաքննութանից պարզվում է նաև, որ ՎՅՆՅՅՅԻՄՔ-ը մահուտե-ին և կուտակցության կենտրոնական կամրտեին վերաբերող կարևոր գրությունները մեշանչից վերացված են: Հավաստի ապացույցները վիճալում են Նույնպէս, որ Քալաթ բէլի պաշտտեանիւթյունից առաջ երբքին գործերի միտրարությունից Հասարակական անվտանգության նախկին տե-րմն Ազիզ բէլին ուղղված հրահանգներն ու այլ կարևոր թղթակցությունները ետ լին վերագործվել (տե՛ս գործ № 21): Պարզվում է նաև, որ կուտակցության կենտրոնական կամրտեն, զնոն պատերազմ հայտարարե-լուց առաջ, նպատակազրված է էղիլ պատերազմի մեջ մտնելու: Այս պա-

բազան անհերքելիորեն հաստատվում է 1330 (1314) թվականի պատասխան 17-ի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միգնատ Շյուքրի բնյի ստորագրությունը կրող գրությունից, որը էրզրումի բաղաբազմի միջոցով հանձնվել է Բենալդին Նաբիր բնյին:

Գիարբեքիում տեղի ունեցած խոշտանգումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուսած մեկ գտնվող Քալաթ բնյի ղրղմամբ: Այն հաստատվում է [Տեր]-Չորի մաթաարբիք Ալի Աուալ բնյի կողմից հիշյալ Քալաթ բնյին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությունից, որ խոսվում է վայրին և կոմիտար Մեմզուհին իր համհարզի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշտության մասին: Վերծանված պատասխան ծածկագրի հեռագրում կա տի պատճենը նշումը (Գարժ Ռ Յ, փաստաթուղթ Ձ 1):

Ներքին գործերի մինիստրություն հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բնյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է եզել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Ատամբուլից Հալիպ գաղթողված Արզուլաճազ Նուրի բնյը հայտարարել է, որ օսակահանածան հիմնական եղատակը [Հայերի] ոչնչացումն է և ավելացրել է, ետ, որ ինքն այդ ճարջով կազմի մեկ մանկավ Քալաթ բնյի հետ, նրանից ուղղակի ուսացել է կոտորածի համան, որ նա [Քալաթ] մզտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը (Տե՛ս Հարցարկնություն փաստաթղթերը, էջ 15):

Քալաթի բաղաբազմի Մլուհիդ բնյը 1331 (1315) սեպտեմբերի 11-ի թվագրությամբ ներքին գործերի մինիստրության ուղարկած ծածկագրի հեռագրով հարգել է, որ Միսթյան և աաղադիմությունն կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար զակտ. Միգնատ բնյը զեռև Քալաթի պատասխանատու քարտուղար եզամ ժամանակ, Չանկերից զեռի Քալաթի մաթաարբիությունն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից պատրված հայերի շեղանտը թիվը հասել է 61 000-ի, որ այդ սեղանությունը եզատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետագայում նպատակավոր կլինի Քալաթի համար (գարժ Ռ Յ, փաստաթուղթ Ձ 2): Այս փաստը մեայում է, որ տեղահանությունը ուղղակի կամ կարգադրական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զրու կոմիտանի ցանկությունը և նախանձությունը, ինչից և ներշնչվել է Միգնատ բնյը:

Կարժ ժամանակով Չանկերիում գտնվող այս անկը հեռվից ընդ կարող առաջնորդություն անենայ Անկարայի վիլայեթի բնակչության մասին: Նա տիայի կարծիք անկը նախ իր վիլայեթի բնակչության մասին Չանկերի մտնում է Կաստամունի մեկ և այդտեղի մահմեդականները շրջակա վայ-

ընթացում տեղի ունեցող գնալքերին վերաբերվել են անկախությամբ, նույնիսկ մի որ, մի խումբ մեծամեծներ և ավագանիներ իրենց մշտական հետ դիմել են քաղաքագլուխ Բեչից փաշային հետևյալ խոսքերով: «Երբևէ վերջիններից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթվող անասունների նման ըջում են դնակի լեռները և այնտեղ հրատարում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վերջիններս այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք սատառ չստանալից: Պետությունը ոչ թե դատանություն է կանաճարվում, այլ բանականությամբ: Ենցում ենք, որպեսզի մեր վերջիններս այսպիսի հրատարած տեղի չունենան: Այս անկերը արտասովորի աշխարհով հեռացել են քաղաքագլուխի մոտից, խոսք տանելով, որ իրենց վերջիններս նման արարք չկատարվի (Այս մասին արձանագրված է վիսայությունների երկրորդ մասի 15-րդ էջում):

Ստորև բերվում է իրարումի վերջինների վաղի Քահանայի քնի 1331 (1915) հուլիսի 15-ի վիսայությունում բանակազիր հեռագիրը, որ խոսվում է «Քեչիցի վիսայ-ը մահաուսուխ-ի և նրա հետ համապարտակցող ժանդարմների կողմից հայերի հանդեպ դարձադրված բռնությունների և վայրագությունների մասին. «Մայիս անունով մի լիտենանտ տիրացել է Արարյումի 4 ազգեկներին, իսկ լիտենանտ Մյամիլ էֆենդին հափշտակել է 1863 իրա զուժար, 35 բեռ ապրանք և մեծ քանակությամբ զուարեղեն: Դրանի հափշտակությունը և կանանց հանդեպ դարձադրված բռնությունները լափաշանց ամոթալի և քաշություն հետ ոչ մի անձություն չունեցող երեխաներ են: Անհրամեշտ է այդ վայրագություններին վերջ տալ, հատկապես «Քեչիցի վիսայ-ը մահաուսուխ անվան տակ բուր կոչմանում գեղերոց հրատակներին: Խարբերի վալին հազարում է, որ բուր հետապահները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում թաղելու լավ կլինի, որ մենք պաշտպաններ մեր տեղյալի քաշության նկարագրեր: (Դրոժ Ն Տ, փաստաթուղթ Ն 4): Փախուստի մեջ գտնվող Քալա-աթ բեչին ուղղված այս հեռագիրը պահվում է մեղիսի 3-րդ բաժնի թղթ-թաղանակում, Այս հեռագիրը հաստատում է [Տեր]-Ջորի քաղաքագլուխ Ալի Մուադ բեչի վերահսկչայլ ժանդարի հեռագրում արտահայտված գաղանի նպատակները:

Ստորև բերվում է իրարումի «Քեչիցի վիսայ-ը մահաուսուխ-ի նախագահ Բեհ-ուլ-ուլի Շարի բեչի ստորագրությամբ Խարբերի վաղի Մարիթ բե-լին և նազըժ բեչին ուղղված ժանդարի հեռագրի բովանդակությունը, որի ֆաստպատները գտնվում է Ն 9 գործում:

«Ճարայր իմ, մեզ պարզաբոլ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին զուժար, թե՛ ոչ զուտանգավոր մարդկանց, որոնց վաարման

ու արարի մասին հայտնել էր, ոչնչացնու՞մ էք, քն էամփու էք դեմումս
Այս փաստը ցույց է տալիս, որ մինչև այսօր փախստաւոր մեկ զբա-
նըմուզ վերահիշյալ Ռեանելի նազըմ քեյը, այդ ժամանակ Միություն
և առաջադիմությունն կուսակցության կտրուկըդի քննիչ-լիազորը լի-
նելով, զազանի կապ է ունեցել Մեշքիլաթ-ը մահուանե-ի հետ և զգ-
բազվել է հայերի քաղաքացիական գործով:

Մասնակի պատասխանատու քարտուղար Ռուչըդի քեյի ստորագրու-
թյամբ Միություն և առաջադիմությունն կուսակցության կենտրոնական
կոմիտեին ուղղված հեռագիրը, ինչպես նաև Միգլատ Շյուքրի քեյի կող-
մից Մեշքիլաթ-ը մահուանե-ի ներկայացուցիչ՝ զոկա, նազըմին հաս-
ցնազրված 1330 (1914) զնկտեմբերի 16-ի թվազրությունը կրող հետե-
յալ բովանդակությամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բազկացած շիքնեքի
մ-րդ խումբը Քուֆան աչույի գլխավորությամբ մատարային նախով ու-
ղարկեք, լիովին հաստատում է, որ կուսակցության կոմիտեն կապված
է եղել Մեշքիլաթ-ը մահուանե-ի հետ և այլ վայրերում գտնվող երա
մասնաշխուկներ զազուց ի վեր զբազված են եղել հրուսակախմբեր պատ-
րաստելու գործով:

Միություն և առաջադիմությունն կուսակցության Քալըքեսիքի
քննիչ-լիազոր Մուսայի ստորագրությամբ 1330 (1914) Նոյեմբերի 20-ի
թվազրությամբ Միգլատ Շյուքրի քեյին և զոկա, նազըմին հասցնազր-
ված նամակների բովանդակությունից լիովին բացահայտում է, որ
կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն համազորակցել է ներքին
գործերի մեխանորության հետ՝ հրուսակախմբեր պատրաստելու գործում:

Կուսակցության Ռուսայի ներկայացուցիչ 1330 (1914) թվականի
զնկտեմբերի 19-ին կենտրոնական կոմիտեին ուղարկված գրությունը
նույնպես հաստատում է, որ բանակից զուրս բերված հանցագործներն
ու ավազակներն ընդգրկվելու են Մեշքիլաթ-ը մահուանե-ի մեջ, նվ
այս կապակցությամբ սկզբնական շրջանում ջանք գործազրվեց միամիտ
ժարդկանց համազրելու, որ այդ ավազակախմբերը իրեն քն մասնակցե-
լու են պատերազմական գործողություններին: Մինչպես վերահիշյալ
ապացույցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրու-
սակախմբերը ստեղծված էին անդահանված [Հայերի] քարավանները
կատարելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կտորածները տեղի էին ունենում
Քալաթ, Նեվիք և Ջեմալ քեյերի անմիջական հրամաններով և գրասու-
թյամբ (գործ 11), 1331 (1915) Նույսի 21-ի թվազրությունը կրող Քա-
լաթ քեյի ժամկազիբ հեռագիրը, որն ուղղված է Գիարեքիքի, Խար-

քերզի, Ուրֆայի և [Տեր]-Ջորի վայրենքին և մութասարրիֆներին, հրահանգում է հասնապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքյալ գույքը վաճակու և բեղհանրագնա դիակները ձորերը, գետերը և լճերը լցնելու մասին:

Ջորթորգ բանակի հրամանատար Ջեմալ բեյի 1331 (1915) Հուլիսի 1-ի թվագրությամբ Դիարբեքիի վայրին ուղղված ձի այլ հեռագրից անթագրվում է, որ Եփրատ գետի հարավային մասում, չրի երեսին հայտնվող դիակները կարող են սպասամբական շարժման ընթացքում սպանված հայեր լինեն, աստի պահանջվում է, որ դրանք հավաքվեն և թաղվեն իրենց քնակավայրերում (դործ 11, փաստաթուղթ № 3):

Ի պատասխան Ջեմալ բեյին, 1331 (1915) Հուլիսի 3-ի թվագրությամբ բանամբա Նշուրը կրող հեռագրում ասված է, «Եփրատը արևելային շուրի մեր վիլայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները գալիս են էրզրումի և Խարբեքի կողմերից: Այստեղ, սպասամբույթյան ընթացքում սպանվածների դիակները զգվում են ամայի վայրերում գտնվող խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղելը բացառված է:»

[Տեր]-Ջորի նախկին մութասարրիֆ Ալի Մուսղ բեյը հիշյալ լիվան ուղարկվող հայերի նախատարի մասին անընկալիչուն ալուգ, նշել է, որ Հուլիսի հեռագրական դործակալությունում աշխատող «Թասվիր-ի էֆրայա»²¹ թերթի նախկին թղթակից Անյա՛ բեյը [Տեր]-Ջորի մութասարրիֆ Մալի՛ Ջեքի բեյի հետ զրույցելիս հարցրել է, «Թժժուսին ասում են, որ 10 հազար հայ ես ունեացրել, հի՛շտ էս ի պատասխան այդ հարցումի, Ջեքի բեյը պարծենալով ասել է, «Ո՛ն սամուս ունեմ, 10 հազարը ի՞նչ է որ, մի քիչ վերս բարձրացիր»: (տես գործ 6 և 14, փաստաթուղթ № 4, ինչպես նաև գործ 11, փաստաթուղթ № 1):

Խարբեքի վայրի կողմից Մալաթիայի մութասարրիֆին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի առաջին մասում հաղորդվում է, որ հասնապարհներին շատ մեծ թվով դիակներ կան, և նրանք կարող են վաճակվոր հեռանքներ ունենալ: Խորհուրդ է արվում զբույսացնել կերթին գործերի անուշադրության մասեղ պաշտոնյաներին պատճելու համար: Նշվում անուշադրության մասեղ պաշտոնյաներին անհավանքի արամագրու է նաև, որ անհրամբշտ է մի բանի ազդեցիկ ղեկավարների արամագրության տակ յավարար թվով ծանգարմենը նշանակել՝ սահմանի ներսում թյան սակ յավարար թվով ծանգարմենը նշանակել՝ սահմանի ներսում 15-ի թվագրությամբ Ռեշիդի կողմից ներքին գործերի մինիստրությանն ուղարկված ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքիից արտուղարկված ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքիից արտուղարկված հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի, որը ցույց է

տախն կատարվող գործողութիւն ծավալն ու նշանակութիւնը (գործ 12, փաստաթուղթ N 1):

Որոքորդ բանակի նրամանատար Մահմուդ Սյամիլի ստորագրութիւնը կրող հնազարում նշված է, որ հայերից որն է մեկին հովանազարող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բեազազայում, և առնն է հրեզվելու է, ընթ հովանազարողը պնասկան պաշտոնյա լինի այս գործից վարսվելով՝ զառվելու է զնեզարական գտաարանով: Իսկ է՛ն զնեզարական լինն, ուղտ որպես հանցագործ՝ կանգնելու է ազատելու բարձր ստիանի սասը, (գործ 12, փաստաթուղթ N 1): Այս խառնախօսքերը ցույց են տախն, թէ ինչու սղչայ գայի մահմեդականները և մանր պաշտոնյաները լին կարողուում տեղի ունեցող գաղանութիւնների առնն ստեղի:

Տրապիզոնի նախկին պատգամաւոր Հահրը Մեհմեդ բէի սղմ ջուցմուքից (գործ N 15) բացառայաւում է, թէ ինչպես հայերն Ան ծովի ափերին նազ նաւեղնելով խեղղամաւ են արել, նույնիսկ այս ոգրերգութիւն մասին, երբ լինը հայտնէ է Քալաաթ բէին, վերջինս ոչ մի բայ լի ձեւարկել [Տրապիզոնի] վայի Ընժայ Աղմիի իկատմամբ: Այս հանգամանքն առաւել նս ծանրացնում է Քալաաթ բէի հանցագործութիւնը:

Էրզրումի վայի Մյունիք բէի 1331 (1815) զնկանքերի 14-ի թվագրութիւնը կրող ծածկագիր հնազար (գործ N 16) ցույց է տախն, որ հակառակ նախկին վայի Քաւսին բէի գործադրած լուքերին, էրզրումից Քրդիի ճանապարհով ուղարկված հայերի ջարտականները կոտորածն են ենթարկվել հենարոնական կոմիտեի անգամ Քեհաէղղին Շարիք բէի կազմած նրասակախմքերի և զերուիջրնների²² կողմից:

Չեմայ Ասաֆ բէի գրաւոր ջուցմուքի մեջ (գործ N 18) նշված է, թէ ինչպես տեղաւանվածները կոտորածն են ենթարկվել ջույց Այոթ սղազականքի կողմից, որը կազմակերպել էր Չանկըրիի կուսակցութիւն նախկին պատասխանատու ջարտուղար, այժմ առևտրական Քեմայ Յղուզ բէը: Այս հանգամանքը նս ցույց է տախն, թէ ինչպես կենարոնական կոմիտեն այս խեղղում համագործակցել է կուսակցութիւն [Շրշանային] ներկայացուցիչների հետ:

Հասկացողնս ուղադրութիւն արմանի տեղեկութիւններ կան զնուպեան նախի Ռիշայ բէի շեղարևակ տեղեկագրում, որը կազմված է որոյափի տնայններով և փաստացի վկայութիւնների հիման վրա (ան՝ս յափի տնայններով և փաստացի վկայութիւնների հիման վրա (ան՝ս գործ N 2, էջ 1): Այսպես, Անկարայի տեղաւանութիւն շեթադրում սփիութիւն և տաազարմութիւնն կուսակցութիւն տեղեկան ակումբի

Վարչի մտ ուղարկելով Քաշի անուիով մեկին, կենտրոնական կամ-
ռեն հրահանգել է, որպեսզի պաշտակից Հեաացվեն զինվորական աստղ-
շապարտության հայ ծառայողները: Մեկզուր Ենվրթ բելը և երա եզ-
րայր Քաշեն րելը, այդ ժամանակամիջոցին Անկարայում լինելով, գոր-
ծակցել են կենտրոնական կամիտան հետ և ձեռք բերել հայաստանի կա-
րգությունը: Տեղեկացրում նշվում է, թե ինչպես կուսակցության ներկա-
յացուցիչ-քարտուղար նշումի րելը միջամտել է Անկարայի տեղափա-
նության գործին և այդ խնդրում իր հասնդուն մասնակցությունն է անն-
ցել ետև հիշյալ գիլայիթի նախնին ուսիկանապես շահաստրդի թեւա-
նգին րելը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ուղեմական զատարանը մեղազրական
գործ է Հարակցել վերահիշյալ թեւանգին րելի նկատմամբ, երան շատագ
կանելի են Մասմրուր: Հակասակ ներքին գործերի մինխարություն ներ-
կայացրած պալանդին, երան վերաբերող Հեաացնություն փոստաթղ-
թերը մնացել են անզում: Հեաացայում երա գործը քննարկել է ասզմա-
կան մինխարությունում, և այդպիսով վերջինս ազատվել է զատարանի-
նությունից:

Հեաացնություն արդյունքների համեմայն, երանք, սվերք բնագա-
տել և շեն մասնակցել կատարվող ողորդություններին, համարվել են
հայրենիքի զազմաններ, իսկ [մանկատրդի] թեւանգինի նման ակ-
տիվ գործիներն արժանացել են շափից ակնի հոգումագորություն: Նույ-
նիսկ ներքին գործերի նախնին մինխար Քալայի րելը հիշյալ [մա-
նատրդի] թեւանգին րելին հատուկ փանուցագրով ժառայության է
ուղարկել արևելյան գործերի օպերատիվ գործիմերի հրամանատար վե-
հր փաշայի մաս: Միամամանակ եա ոչխատել է Մամուրի ուղեմա-
կան առյանում, այնուհետև եր նշանակում ուսանայով, մեկնել է ան-
հայտ ուղղությունը: (Երա մասին արված ցուցմաներըրը գտեղում են
վեհր փաշային վերաբերող թղթագանակում):

Փոստերը ցույց են տալիս, որ Կասսամանուրի վայրի մեղից փաշան
փանկագրու Հեաացի է ստացել թեւանգինի Եաղի րելից, ուր նշված է
եղի, որ հայրի տեղափանություն հարցը խիստ անհրամեղություն է
(տե՛ս գործ N 2, էջ 13): Իսկ կուսակցության Կասսամանուր քարտա-
ղար Հասան Թեմի լինելին, լնայած, որ իր ժամանակին զգուշացրել
է [ներքին գործերի] մինխարությունը տեղի աննցող տեղափանություն,
հաստրածն և այլ վայրագությունների մասին, սակայն երա գործողրած
շտերըրը մնացել են ապարդյուն:

«Միութեան և առաջադիմութեան հասակցութեան գումարած մի ժողովում նախագահը թաքրիք է ներկայացրել Քալաթի բնիկն, որ նրա հարազատն էր եղել հայերի հանցեղ գործադրված դաժանություններն ու կոտորածները, և այս կողակցութեամբ պահանջել է դատարանութեան ենթարկել հուսակցութեան մի շարք շրջանային պատասխանատու շարապետներին, այդ թվում դոկտ. Թեոֆիլոս, Զեմալ Ազմիրին, Մարտիրոս, Մատթեոսներին, Ամիրջիբն և կալանաւանների ընդհանուր տեսքէն Երբաւոյն թնիկն: Միևնչոյ Քալաթի բնիկ մի կողմ է շարունակ այդ թաքրիքը, ակնարկելով, որ այն պահվի:

Իզմիրի պատգամագոր Իհան Օննիկ էֆենդիի ցուցմուտում նշված է, որ նրա ինքը Իզմիրի «Ապրտանից կուրթիս մեջ Քալաթի բնիկն ասել է, որ գրկաւ. Նազրմը և իր գործընկերներն են խնդան բանութեան գործադրողները, Քալաթից պատասխանել է. «Ե՛ս, այս անդացիներին մշտնանքի նման կենթարկելի նույն նահապետներն» (տե՛ս գրք Ռ 3):

Վեհիք փառչի վերաբերման մեջ (տե՛ս գրք Ռ 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողպուտը որոշված է եղել «Միութեան և առաջադիմութեան հուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից. Ե՛վ այդ կոտորածներին, ինչպես նաև բոլոր գաղտնութեանների իրազարման համար, Բեհաէզզիե Շաքիր բնիկ Երբուրդ բանակի շրջանում պատրաստել է հասուցի ժողովուրդներն և անձամբ զննվարել նրանց: Նույնիսկ պետութեան ղեկավարները ենթարկվել են Բեհաէզզիե Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: Երբուրդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բանութեանների, խարջավանքների և բանտարկությունների մատուցողը նույնպես եղել է Բեհաէզզիե Շաքիրը: Նրա կողմից հաճախորդված մարզկանց մի մասը եղել են մահապատի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արևախում ժանդարմներ... Դրովոր բերված բոլոր ցուցմունքները մեղադրական հատուտի ապացույցներ են՝ ուղղված «Միութեան և առաջադիմութեան հուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի և մեյլիսի անգամների դեմ»:

Հարցաբնութեան վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում նշված է, որ Մուլեյան Նազիֆ բնիկ Քաղզազից զեպի Դիարբեքիի սուհմանա-մեքն շրջանները գալու ժամանակ դիակներին գորշաշտութեանից փակել է թիթը²³. Երբ Զեմալ փառչի հարցում է կատարել Քալաթի բնիկն Կոնիայի նախկին վալի Զեմալ բնիկն Հալեպից հեռացվելու մասին, վերջինս պատասխանել է, որ հալեպիկան Հարցին վերաբերող իր տեսակետը համընկնում է կենտրոնական կատարութեան տեսակետին, որ

գրկաւ, Եւզրմի հոգմից ուղարկված պատգամաւոր Ալի Ռիզալի Եւս-
Նակման հարցը վճռված է եղել կենտրոնական կոմիտեանմ ժառերաման
քննարկվելուց հետո:

[Զեյլալ բնիխ]²⁶ Հետադման պատճառը այս ենով բացատրվելուց
հետո, հրք [Զեմալ փաշան] այս հարցի վտանգավորութիան մասին
Ստամբուլում զգուշացրել է Քալաթիին և Եւզրմին, նրանք պատաս-
խանել են, որ պա տեհումսնա է և ոգտակար թակաւ, Եւզրմը Եւսինիսկ
ասել է, որ այս Եւսինիանութիւնը վերջնականապես կրուծ արեւել-
յան հարցը:

Ըայրի Էֆենդին իր վիպաութիան մեշ Ելում է, որ ինքը ամեն շանք
գործագրել է այդ բոլորը կանխելու, բայց և այնպես տեղահանութիան
և կոտորածին հակառակվելու համար իրեն ևս չծաայցրել են պաշտոնից
(Հարցաքննութիան թղթապանակ, էշ 17): Քաղաքացիական հետաքննու-
թիան հանձնաժողովի Եւսինին տնօրեն Համիդ բեյի աված ցուցմանքից
պարզվում է, որ Անկարայի Եւսինին վալի Մազհար բեյը հետազգել է
պաշտոնից, իսկ Գիարրեբիբի վալին սլնապցրել է իր երկու կալմա-
կամենիքին այն բանի համար, որ նրանք զնմ են Էղել [հալի բի] տե-
ղահանութիանը, ինչպես նաև արարեծիբի գնմ գործազրգող բնութիւն-
ներին ու սպանութիւններին:

Ըարցաքննութիան վերաբերող թղթապանակի 24, 28, 42 էշերում
արգված է ֆինանսներին միեկտորութիան Էկամուտի բամնի բնգհանուր
տնօրեն Լուիֆի բնիխ ցուցմուքը, որը վերաբերում է կուսակցութիան
Տրապիզոնի պատասխանատու ցարտուղար Եւսինի բնիխ գործունեութիանը,
ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված սղրեկցութիւնը և նրա պատաս-
խանատուներին:

Թեհնէղդին Եարիբ բեյի էրզրումից Անթալիայի մութասարրիֆին
ուղարկած ծածկագիրը հետագրում նշված է. «էրզրումի, վանի, Բիթլիսի,
Գիարրեբիբի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ո՛ր մի հալ չի մնացել,
բոլորը արտաքսվել են Մասուլի և [Տեր]-Ջորի կողմերը: Իսկ զուր Ի՞նչ
եք անում Անթալիայում?»:

Անթալիայի Եւսինին մութասարրիֆ Մարուր Սամի բեյը իր բացա-
տրազրում (Հարցաքննութիան թղթապանակ, էշ 44) նշում է, որ այս հե-
տազրի պատճենը ինքն ուղարկել է Քալաթի բեյին, բայց ոչ մի պա-
տասխան չի ստացել: Անկարայի տեղահանութիան և այդ տեղի կա-
տակցութիան պատասխանատու ցարտուղար Եւզրուտի բեյի մասին մա-
զի բեյի աված տեղեկութիւնները բազմաքաք ուղարցույցներ են այդ ամ-
բաստանութիւնը հասաւտելու համար:

ԲՆՀալէզդին Շաքիր բնյը Լեւորին գործերի միեւնար Քալաաթ բնյի միջոցով ծածկագիր Հեռագիր է ուղարկել Կենտրոնական կոմիտեի ԵՔԷՂ-ը մասնուսես-ի ֆաստաթղթերի Բնթապանակներէց մէկում հայա-նարբըված և ԵՅ համարի աակ վերձանկատ աչդ Հեռագրի հակառակ կողմում, որպես պատասխան, գրված է Հեռեւայր, ԵՔանի որ այլևս աչդակզ գործ չունիք, Արզվինից առավել կարևոր մի պաշտոն ստաննելու համար շտապ շարժվեք զեպի Տրապիզոն Այտեղից մէկեղ մա-կուք Զեմիլ²⁵ բնյը Էնզ կրերի անհրամեւա հրահանգն ու առաջագրան-ըն²⁶:

Այս [Հեռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միշն գոյութուն անեցող Լեւորին կապն ու համագործակցությունը²⁷:

Բնդագրվող միեւնարները հարցաքննության բնթացում պատեա-տարանն էն, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարության յսվելու է ոչ թի առջմական առյտնում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կողմված գերագույն գառարանում: Ավելորդ է յացատրել, որ նրանց կողմից Հի-շատակված ԵԶ-րդ հողվածը Եմիեւարի կամ միեւնարների խորհրդի անգամի պաշտոնավարությամբը վերաբերում է քաղաքական հանցա-գործությանը: Սահմանադրական օրենսգրքի ԵԶ-րդ հողվածի համեմայի միեւնարներին սովորական հանցագործություն կատարելու կամ մա-նակցություն ունենալու զեպում ոչ մի արտոնությունից օգավելու իրա-վունց չի վերապահվում: Նման հանցագործությունները բննելու հարցը մտնում է սովորական գառարանների իրավասության մեջ: Արտակարգ զրություն հայտարարված շրջաններում քաղաքացիական օրենքների և գառարանների փոխարեն իրավասություն էն մեք բերում ռազմական առյտնները:

Սպանություններին և բռնադատվումներին վերաբերող հողվածնե-րի հաստատումը մտնում է առջմական առյտնի իրավասության մեջ և ըստ մեղադրական եզրակացության բովանդակություն, պաշտոնի հար-ցում ոչ մի վերապահություն չի կատարվելու:

Այսպիսով, մեղադրյալների գառապաշտպանների կողմից առաջ քաշված գառական անիրավասության հարցը վերացվում է: Վերնում բերված փաստերի ու վկայությունների հիման վրա զեկտ. ԲՆՀալէզդին Շաքիր, զեկտ. Նազըմ, Աթիֆ, Օրզա, Զեվազ, Ազիզ, Էնզեր, Զեմալ և Քալաաթ բնյերը, որպես հանցագործության անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հողվածի 1-ին կետով և 171-րդ հողվածով²⁸: Սալիզ Լալիմ փաշան, Միզհաա Շյուրբի, զեկտ. Օուզաւի, Քյուլլուկ Քալաաթ, Զիւա Գյուբալիֆ, Բեմալ, Ահմեդ Լեւիմի,

Մյուսրի, Իբրահիմ, Խալիլ բնիկը, լնայած որ անմիջական մասնակցութիւն չեն ունեցել կառարված Հանցադործութիւններին, բայց զիտակցարար Համագործակցելով, անուղղակիորեն մասնակցել են վերահիշյալ Հանցադործութիւններին, որի Համար էլ մեղադրվում են քրեական քրեակոչքի 45-րդ հոդվածի ներքոյոց մասով: Մեղադրյալների գառաքնութիւն գործը ներկայացվում է Ստամբուլի կայսերական սաղմահան առյանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննութիւնը՝ նույն առյանի գառախազութիւնը²²:

10 օկտոբ 1837 թ. [1919 թ. ապրիլի 12]:

Նախագահ — շէրութիւն և առաջադիմութիւն և հուսակցութիւն անգամներ հանդիսացող այս անմիկը բնիկներ ժողովի և կենտրոնական կոմիտէի որոշմամբ ընթացան սխալ անապարտելի և, հատկապես, օգտվելով Համաշխարհային պատերազմի եղանակմից, իրենց մոլի եղատակներն ու աճանք քվարտը Հարցերը ձգտելին իրագործել հապնակորեն և դատանութիւնը: Ոչ մի ուղղամբ մարդ չէր կարող Համաձայնվել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արատաւաւ քույր էին ապիս, քն իբր պաշտպանում են ազգային շահերը և ապահովում երկրի ամբողջականութիւնը, միևնույն իրակաւում իրենց նախանձնած գործողութիւններով մեծ դժգոհութիւններ ստեղծելին պետութիւն քաղաքականութիւն և անտեսութիւն պապարեզում: Այդ ձևով բնիկները գործադարի կապակցութիւնը բոլոր կողմերում հայտարարված արտակարգ գրութիւնից օգուտ քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապես ճնշել, բռնութիւններ գործադրել և մեծ դժգոհութիւններ ստեղծել պետութիւն կառավարման գործում: Ետքի ազատութիւն նշույն անգամ չէր մեացել ժողովրդին Հուսոված գնասը չափ ու օւճման շունք: Մյուս կողմից, իրենց զիմային ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կալման կերպով մարդապան հրոսակախմբերի միջոցով: Գործադրված գաժան արարքները ոչ միայն անուութիւն շունքն սամանյան քրեակոչքի և կառուցողութիւնների հետ, այլև անհամառոտի են մեր Համարքի²³, Իրեական է, որ այդ քաղում բռնութիւններն ու վայրագութիւնները խոր անուութիւն առաջացրին վայրկիանց արտերում: Արդ, օրպես անմիջական մասնակիցներ, զուք ևս մեծ դեր էր խաղացել այդ հանցադործութիւնները գործադրելու խնդրում, որի համար էլ մեղադրվում են: Ուղղորդի եղեք, այդ մեղադրանքը քացահայտվելու և ապացուցվելու է գառախազի կողմից (խառն ուղղելով գառախազին)՝ խնդրեմ:

Դատախազ Մուստաֆա Լազվի բիյ — Դատարանում եերկա գտնվող-
ների և բացականչների ամբաստանությունը վերաբերող քրեական հա-
վանքները պարզաբանված են մեղադրական նյութակցությունում: Իսկ
Մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայություններն
անվանական կարգով դասավորված են թղթապանակների մեջ: Ըն կար-
ծում եմ, որ ավելորդ ժամանակ չվատնելու համար անհրաժեշտություն
չկա այդ բոլորի վրա կրկին կտեղ անելու և այսօրվա համար նշանակ-
ված դատաքննությունը հետանկելու հաշտող օրվան: Հարցաքննության
ընթացքում նշմարությունը բացառություն է կատարելագնու: Այնու-
հանգիստ դատաքննության կարևորության և նրա միայն արդարության
վրա հիմնվելու փաստը ապացուցելու նկատառումով ուղում եմ մի քանի
խոսք ևս ավելացնել: Հայտնի է, որ ազգերի համաանդությունը, պե-
տությունների գոյատևումը ուղղակի առնչվում են իրավունքի, արդա-
րության և հավասարության կատարյալ ապահովության հետ: Հեռակա-
բար, մի կրկնում իրավունքի և արդարության տակալությունը և պայ-
մանավորված այդ երկրի հասարակական կյանքի գոյատևումը: Այդ
գործունեների բացակայության դեպքում հասարակությունը չի կարող հա-
րատնել: Տարիներ ի վեր Օսմանյան կայսրության մեջ տարրեր աչ-
գությունների անկայությունը մեծ զմայություններ է հարույցել և գրե-
թախատարտ կրքեմ նրանք իրար հետ բախվելով, արշուևալի էրի են
արևանազրել նրա պատմության մեջ²⁰: Օսմանյան օրենսդրության, աս-
մանցու խզմին անհարկը այնպիսի հանցագործություններ են տեղի ունե-
ցել, որոնք նրանք չեն կարող ընդունվել օսլթանության և մեծն խալի-
ֆայության կողմից: Օսմանյան օրենքները, որոնց թարգմանն եմ ես
այսօր, նրանք չեն կարող հանդուրծել և ներել այդ բոլորը: Օսմանյան
սարածքում անպատիժ մեացած հանցագործություններն պատմվելու են
ասմանյան օրենքի համապատասխան հոգվածներով: Պրաի հատուցվի
գոհ գնացած անմեղ մարդկանց արյունը և արդարության տենչացող
ասմանյան ժողովուրդներն ի վերջո պիտի հասնեն գրան: Իրականում
ասմանյան սարածքում գտնվող երկրները մարավի են արդարությանը:
Դարերի ընթացքում իջումի բոլոր ավանգույթների աստիճանաբար թու-
լացման հետևանքով այդ երկրները չեն կարողացել ինչպես հարկե է
ազավել նրա իրավական կանոններից: Իրավունքն ու արդարությունը վե-
րահանգնելու ենրշնչանքով է, որ մասմեղականները, քրիստոնյաները
և բոլոր ազգություններն ամեն կերպ եեցուկ են կանգնել 1908 թվականի
սահմանադրությանը: Չեայած այն քանի, որ բոլոր մտավորականներն
ու գիտակից մարդիկ իրենց ուժերով շանացին վերահաստատել սահմա-

նազրութունը, ազո՞ւչ, արգարության ու իրավունքի պաշտպանության փոխարեն երկրում ծայր առան անթիվ անհամար վատ երևույթներ, որոնց Հեռանաբով էլ ասմանյան ազգութունները «կանցին իրարից մեկուսանալ: Լուսախոր հզան նաև բազմաթիվ Հայրհեանսք անէինք: Սահմանազրության Հաշկումից Հետո սՄիություն և առաջադիմությունն և հասակցության թիւադրանքով կատարված պատմութիւնները, ազերամությունները, վարագրութիւնները, շարաշահումները ծանր Հեռանքները Քաղցին մոզովքի վրա: Սամանյան պետության Համար մեծ ազեա եզան նաև Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արշուճակները, թշուարները ու կատարմանը:

Բարբարոսարար իրականացված կոտորածները, սնորգ շարաշահումները, գործախարար, նայնպես վերագրվում են սՄիություն և առաջադիմությունն և հասակցության կենտրոնական կոմիտեին, Նրա պլենումներին և սՄիութիւն-ը մահուտնե-ի գործունէությանը: Եվ այս անձնագորութիւնները դատի են տրված ոչ թէ միեկտորի պաշտոնում գտնվելու Համար, այլ սՄիություն և առաջադիմությունն և հասակցության մեջ զեկազար գիրք ունենալու և կենտրոնական կոմիտեի անդամ լինելու Հեռագամանքով: Կատարմանը և շարաշահումներին Հեռանքով ասմանքիների արժանապատմության վրա ընկած արշուճաւ Հեռանքը, ասմանքիների նախադր մտտած սն բծերը կարելի է շնչել միմիայն արգարության գրչով: Եվ այս ևնով շնչելու Համար Նրանց զեկ Հայտարարվում է շիհատ: Չառմվելու են Հանցագործութիւն կատարած մահմեդական թէ քրիստոնյա անձինք: Չատարարութիւնը չի կոչված միակողմանի Հեռաթեմութիւն կատարելու Բոլոր գտտախաղութիւնների եման մենք ևս պատրաստ ենք բողոքները ընձարկելու և լսելու սուրճած կողմի գանգատները: Լինի մահմեդական կամ քրիստոնյա, ասմանցու թափած արշուճը անհատուրջ չի մնալու: Այդ ազեաւալի բարխումների ընթացքում, մահմեդական սպունդ քրիստոնյա ասմանքիների նկատմամբ իշխպեա Հեռաթեմութիւն եմ կատարելու²¹: Այնպես որ, Հանցագործները պատմվելու են, և արհամարհարանյան պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց կորցրած արշուճը Հատուցվելու է այս բարձր տալանում: Ամբողջ մահմեդական արշարհի իւայիթ, ասմանքիների փազդիշահ՝ Նորին մեծութիւն Մեհմեդ խանը²² Հատտասեմկամորին վեհեյ է, որ չիովին վերականգնվի իւլամի արգարութիւնը: Նույն նպատակն է Հեռապնդում նաև ներկայիս կատարարութիւնը: Մի խոսքով, ասմանյան ազգութիւնները խորը վշտաաւութիւն են ասում և իրենց փազդիշահի արգարացի որոշման և այս Բարձր աստանի²³ արգարագատ գործունէութիւն նկատմամբ Համազգամ ենք, որ գտտական այս Հանձնաժողովը գործադրելու է իր բո-

չոր կարգաթշուկները՝ հիմնվելով միմիայն խզնի և արդարության վրա
Բնական է, որ արգար դատարանի վրա չի կարելի բազարական վրե-
տեզություն կհաստատուններով ենչում գործադրել և կամ վերապահում-
ներ անել: Ո՛ր մի պետություն կամ բազարակիրք ժողովուրդ օսմանյան
պետությունը և դատարանից ցայտը չեն պահանջել և չեն էլ կարող
դահանել: արական պատմի ենթարկված հանցադրուք արդարացի:
Մեղանից պահանջում է հանուն մարդկային իրավունքի պաշտպանու-
թյան գործադրել արդարագատությունը նույնիսկ մեծն խաչմանները հար-
գանքով զբախ են խանարել իշամի արդարագատության առաջ: Օս-
մանյան դատարանի և դատավորների առաջ նայն վերարկմունքը պի-
տի անհետև կամ միևնույններն ու վեդրենիք:

Մեղագրական կրթությունում ցույց արված և անմիական
իրենց նեղխնայությանը կատարված հանցադրությունների համար մե-
ղադրվում են զոհա. Յե՛նվազդն Շարիր, Նազրեճ, Աթիֆ, Արզան, Ջե-
վազը, Ալիթը, Էնվերը, Էնմայր և Քայաաթը Այդ հանցադրություն-
ների անազգանիտրեն մասնակցություն ունենալու համար մեղադրվում
են Միզնաա Եուզրին, զոհա. Թուզունին, Քյուլլյակ Քայաաթը, Ջիս
Պյուրալիքը, Քեմալ բեյը, Մայիկ Հայիմ փաշան, Ահմեդ Ենոսմին, Եյուզ-
բին, Իրաահիճը և նախիր: Օսմանյան արդարագատության հիման վրա
պահանջում եմ սրանց ենթարկել զանազ գատարենություն:

(Նախագահից մայն է խնդրում գատապաշտպան Ջևալեզդին
Արիֆ բեյը):

Ջևալեզդին Արիֆ բեյ — Տվյալ գատարենության՝ այս բարձր առ-
լանի իրավասության մեջ մտնելու հարցը, ըստ օրենքի բնարկելու ան-
հրաժեշտություն է զգացվում: Հայանի է, որ Մայիկ Հայիմ փաշան, Խու-
լի, Ենոսմի, Իրաահիմ և Եյուզրի բեյերը միևնույններն են եղել նախկին
կատարության մեջ: Եթե ուշադրություն գործենք օսմանադրության
պետական միևնույններին վերարկուք 21 և 22-րդ հոգվածներին, ապա
կտեսենք, որ միևնույնների և այլ պետական բարձր պաշտոնների հետ
առնչվող գատական գործերը բնարկվելու են միմիայն զերագույն գա-
տարանում, իսկ պաշտոնից զուրա իրենց անմեծ վերարկուք գատական
գործերը կարող են լսվել ընդհանուր գատարաններում: Սահմանադրու-
թյան 23-րդ հոգվածն առում է. «Թուրքահայուք անմի գատական գործը
լսվելու է միմիայն օրենքով հաստատված գատարաններում»: Արապի-
սով, միևնույններն գործը, օրենքի նշած այլ կետերի համաձայն, պետք
է լսվի զերագույն գատարանում»:

Գառախազ՝ Գուտաշա Լազնի քի — [Գառապաշտպանները] կոչ-
 մից առաջ քաշված պաշտոնի և իրավասութիւն հարցի մասին ևս ևս
 ուզում էմ հայտնել իմ տեսակետը (ձայներ՝ չի լսվում): Այս գառա-
 քննութիւնը ազգման աստիանում կամ սահմանադրութիւն մեջ եղած
 գերագույն գառարանում լռելու հարցը բխում է այդ հանցագործութիւն-
 ները պաշտոնավարութիւն ընթացքում կատարելու կամ չկատարելու
 հանգամանքից: Ինչպես բացահայտվեց մեզագրական կրթականութիւ-
 նում, ցույց տրված հանցագործութիւնները տեղի են ունեցել ոչ թէ
 պաշտոնավարութիւն ընթացքում, այլ կենտրոնական կոմիտէի, ինչպե-
 նան ևրա պլենումների գործադրած հանցագործութիւններին մասնակից
 գառնալու հանգամանքով: Հետեւաբար այս գառավարութիւնը պաշտո-
 նավարութիւն հիման վրա մեկնարակելու խնդիրը բացառված է. երձ-
 րակային հանցագործութիւն մասնակից գառնալու Երրոհիմ քիչ խըն-
 զիրը գնուն պարզորոշ չէ: Մեզ տեղեկացրին, որ մինիստրների խորհր-
 զից մի շարք գառաաթղթեր հանձնվելու են գառախազութիւնը: Գառա-
 քննութիւն ընթացքում հանցանքի միմիայն պաշտոնավարութիւն հետ
 կող ունենալը եմ հաստատվի, ապա այդ մամանակ տվյալ կետին
 ուղարկութիւն կգարնվի: Այլ զնպքում պաշտոնի և իրավասութիւն հար-
 ցը բնով արակարգի հարց չի կարող գառնալ, քանի որ տեղա գառները
 վիայում են, որ այդ գառավարութիւնը մտնում է մեր իրավասութիւն
 մէջ: Մեզագրական կրթականութիւնում գառները ցույց են տալիս, որ
 գործադրված հանցագործութիւններն անձնական ընդթ են ունեցել:
 Թմե գառավարութիւն ընթացքում [հարցն] այլ բնույթ չէզուր, ապա
 այդ հանգամանքը նկատի կտանվի:

Լախագան — Մենք մեր վերջը կհայտնենք անհրաժեշտ ընկարկու-
 մից հետո:

Tekovici-Vikar, 27. Nisan 1335 (1919) № 35 0 (ilaso)

ՆԵՐՍԵՐԻ ԳԱՏԱՂՔՐԹՈՒԹԵՄ

1335 (1919) ք. մայիսի 4

[Ստամբուլի և խիկիւն պարեա, ԵՔԵՂԻԿԱՐ-ը մահուտես-ի
 անդամ Յմմեղ Ջեզաղ քիյի հարցախննարութիւնը]:

Լախագան — Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կուսակ-
 ցութիւն կողմից կողմակերպված ԵՔԵՂԻԿԱՐ-ը մահուտես-ի մեջ ողով
 պաշտան «-» քի էր:

Զեկուղ բեյ — [1914 թ.] զհեկտեմբերի կեսերին ընդունեցի Մայրա-
քաղաքի պարծոնի պաշտոնը, զորս Հեա անշլիթոզ հրչեւային գունդը և
այլ զորամասեր: Ինձ Հետո առցցին, որ զրոնք առջմական մինիստրու-
թյան Հեա կող ունեցող «Քեչքիլաթ-ը ժահուսահե-ի [զորագնդերն են]»
Նախագահ — Ինչպիսի՞ն էր այդ «Քեչքիլաթ»-ը:

Զեկուղ բեյ — Ես չգիտեմ, թե մինչև ի՞նչ ընդունելը այն երբ է կազ-
մակերպվել: Սկզբում նրա ղեկավարը Սուլեյման Ասքերի բեյն էր, Հետո
Նախի բեյը նշանակվեց: Նրանից Հետո էլ ես ընդունեցի: Ինձ Հանձնված
ազամամբերին և սպեհաաթիզ գործողութունների ծրագրերն իրագործելու
Համար ես միջնորդի դեր էի կատարում առջմական մինիստրության
պաշտոնատեների միջև: Այդ գործողութուններն իրագործելու Համար
կային բավականաչափ թվով սպաներ, որոնք ժառայում էին զանազան
ժանանչուղերում: Այդ ժամանակ նրանց շարքերում էին գտնվում
ե՛ս և զուկու. Նազըմը, Աթիֆ բեյը և Հասարակական անվտանգության
անօրեն Ազիզ բեյը:

Նախագահ — Բացատրութուն ավելք «Քեչքիլաթ-ը ժահուսահե-ի
ժանանչուղերի մասին:

Զեկուղ բեյ — Այդ ժամանակ Հասեհպետ զրոզված էինք Կովկասի
գործերով:

Նախագահ — Բանի՞ մասնանչուղ կար:

Զեկուղ բեյ — Իմ պաշտենավարության ընթացքում զրաջված էինք
միայն կովկասյան գործողութուններով և մեկ էլ Տրիպոլիի Հարցերով:

Նախագահ — Այն բաժանված էր արդյո՞ք մասնանչուղերի:

Զեկուղ բեյ — Այո, բաժանված էր և յուրաքանչյուր մասնանչուղի
Համար նշանակված էր մի սպա:

Նախագահ — Ի՞նչ պարտականութուններ ունեին այդ մասնանչու-
ղերը:

Զեկուղ բեյ — Մասնանչուղերի պարտականութունը Կովկասի Ենթ-
սում մի շարք կամավարական կազմակերպութուններ ստեղծելն էր:

Նախագահ — Ո՞ր մասնանչուղի մասին է խոսքը:

Զեկուղ բեյ — Կովկասի մասնանչուղի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս Հազանաչ. «Քեչքիլաթ-ը ժահուսահե-ին Հե-
սանում էր մի կազմակերպութուն, իսկ ֆինանսական Հաշիվներին մի
տ՞ի կազմակերպութուն: Բացատրության ավելք. ֆինանսական Հա-
շիվներին, սո՛ճիվներին, Համազգեօտին Հեանելը ո՞ր մասնանչուղերի
զարտականության մեջ էր մտնում:

Ջելվազ բնյ — Դրանց համար նշանակված էին ժի շարք սպաներ, որոնք հետազոտում միացան [զինվորական] անձնակազմին: Ռիզա անունով մեկը հետևում էր Կովկասի շքեղիաթ-ը մահուտես-ին:

Խախտազան — Ծռ հարցնում եմ կհետրոնկան [կամիտեի] շքեղիաթ-ը մահուտես-ի մասին: Ձեր գործընկերներից ովքեր էին գտնվում նրա կազմում:

Ջելվազ բնյ — Մեծարգո փաշա, նրանք անմիջականորեն իմ արտադրութան տակ չէին գտնվում, Պարետային հրամանատարութունը և նրանց զննվարութունը տարրեր պաշտոնատեղերում էին կատարում իրենց պարտականութունները:

Խախտազան — Միթե՞ նրանց պաշտոնավարութունը ձերի համեմատ տարրեր բնույթ էր կրում:

Ջելվազ բնյ — Այո՞, էֆենդի:

Խախտազան — Որտե՞ղ էր գտնվում ձեր պաշտոնատեղին:

Ջելվազ բնյ — Պարետային հրամանատարութունը գտնվում էր ուղեմական մինիստարութունում:

Խախտազան — Իսկ շքեղիաթ-ը մահուտես-ի պաշտոնատեղին որտե՞ղ էր գտնվում:

Ջելվազ բնյ — Նուրի Սամանիին կողմերում:

Խախտազան — Այդ գործերով զբաղվող բանե՞ մահուտես-ից կար այնտեղ:

Ջելվազ բնյ — Արի՞ք բնյ անունով մեկը կար, որը հետևում էր միայն Մականգունիայի գործերին:

Խախտազան — Բնութագրեք Արի՞ք բնյին:

Ջելվազ բնյ — Խոսքը կապիտան Արի՞ք բնյի մասին է: Ռիզա անունով մի կապիտան կար, որը շայն արտանուսթյուններ ուներ: Կար նաև Մուխամար բնյ անունով մի այլ կապիտան, ինչպես նաև կայմական Հյուսամեցզին բնյը:

Խախտազան — Մրտեք ի՞նչ պաշտոն ուներին:

Ջելվազ բնյ — Ղեկավարում էին արքայից գործողութունները:

Խախտազան — Բիշ առաջ Ձեր կողմից նշված գույտ, Նազըմ բնյը և նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականութուն ուներին:

Ջելվազ բնյ — Նրանք շեղարկված էին կամավորներ հավաքագրելու գործին: Դրա համար էլ գտնվում էին այնտեղ:

Խախտազան — Նրտեք ի՞նչ կապ ուներին ձեզ հետ:

Ջելվազ բնյ — Թլ մի կապ, էֆենդի:

Խախտազան — Կթե ոչ մի կայ շուննին, ինչու՞ էին ձեզ մոտ գտնվում:
Ջեվադ բեյ — Երանք մեզ մոտ չէին գտնվում:

Խախտազան — Այսինքն ձեր պաշտոնառեղիսում:

Ջեվադ բեյ — Երանք «Քեշքիլաթ-ը մահուտեռ-ի պաշտոնատանն էին գտնվում:

Խախտազան — Դուք այնտեղ չէի՞ք լինում:

Ջեվադ բեյ — Ես հազվագեպ էի այնտեղ լինում:

Խախտազան — Գնալ-գալու մամանակ ձեզ հետ չէի՞ն տեսնեցում:

Ջեվադ բեյ — Տեսակցում էին:

Խախտազան — Ի՞նչ հարցերի կապակցութիւնք:

Ջեվադ բեյ — Մի շարք անձեր և կամ կամաձոր չոկատներ Կովկաս ուղարկելու համար:

Խախտազան — Այդ անձերը, զինվորական չիկնելով հանգերն, ինչպէ՞ս էին զնկավարում այդ գործերը:

Ջեվադ բեյ — Համանակն է, զինվորական անձնակազմի հետ փայ շուննցող կամավորներ համարազրելու խնդրով:

Խախտազան — Այդ կապակցութիւնք զբաժնոր հրահանգ կա՞ք:

Ջեվադ բեյ — Ես երանց էի հաղորդում ռազմական մինիստրութիւնին և ստացված հրահանգն այն մասերը, որոնք վերաբերվում էին իրենց:

Խախտազան — Հասակ հրահանգ չկայ, այդպես չէ՞:

Ջեվադ բեյ — Ես երանց էի հաղորդում ռազմական մինիստրութիւնն օպերատիվ գործառնութիւնների մասնաձյուղից և զլիաձոր շտաբից ստացված հրահանգները:

Խախտազան — Ո՞ւմ էիք հաղորդում այդ հրահանգները:

Ջեվադ բեյ — Այդ հրահանգները սրվում էին պարեառային հրամանատարութիւնն անուսով: Պարեառային հրամանատարութիւնն միչոքով էլ մի օրինակ ուղարկվում էր երանց:

Խախտազան — Ո՞ւմ էր ուղարկվում:

Ջեվադ բեյ — «Քեշքիլաթ-ը մահուտեռ-ին»:

Խախտազան — «Քեշքիլաթ-ը մահուտեռ-ի որն է մասնաձյուղի՞ն»:

Ջեվադ բեյ — Ո՞ւր էիննզի, «Քեշքիլաթ-ը մահուտեռ-ի գրասենյակին: Երանք իս փաստաթղթեր, թղթապանակներ ունեին և ընդունում էին այդ հրահանգները: Երբեմն մի շարք վավերապրեր, ես էին վերագործնում, երբեմն էլ պահանջում որոշ վավերապրերի պատճենները:

Խախտազան — «Քեշքիլաթ-ը մահուտեռ-ի մեջ ցուցակազրկածները զինվորականութիւնն հետ որն է անելութիւնն ունեի՞ն»:

Քեզմաջ բնյ — Յպերաաիվ գործազուսթյունների [կենտրոնից] նշանակմամբ սպաներ կաշին:

Խախտում — Սպաներից բացի զինվոր կա՞ր:

Քեզմաջ բնյ — Մի իսկուր զինվորներ կաշին, որոնք ծառայում էին վարկատրությամբ:

Խախտում — Նրանք ի՞նչ անելութուն անեին զինվորական [պորտադիր] ծառայության հետ:

Քեզմաջ բնյ — Սաացված հրամանի համաձայն ծառայության էին վերցնում զինվորականության հետ անելութուն յանձնող մարդկանց:

Խախտում — Ո՞վ էր հարում նրանց սեանքը, համարգեստը և զնամքերի ծախսերը:

Քեզմաջ բնյ — Մեզ մոտ դանվորները գեճապա՞հ և օտեմանական թվով ծառաներ էին:

Խախտում — Ծակառ զնացողների զկեւմբ և ռազմաթերթով ապահովումը մեր միջոցով է՞ր կատարվում:

Քեզմաջ բնյ — Նրանց կարիքների ապահովումը մասամբ կատարում էին մենք, անհրաժեշտ պաշտոնականները զիմելու միջոցով:

Խախտում — Իսկ մյուս մասը ի՞նչպի՞ս էր կատարվում:

Քեզմաջ բնյ — Մի շարք սովորական գործազուսթյունները իրենց էին գառարում:

Խախտում — Դուք առաջիկա մասում, իմ հարցը վերաբերում է ռաշիսիին, հարկիսիին և զնամքերին: Այդ ծախսերը ո՞վ էր հոգում:

Քեզմաջ բնյ — Էֆենդի, բուրե էլ աշխտից էր կատարվում⁷⁶:

Խախտում — Այս ինչորի հետ անելվող [մարդկանց] ի՞նչ միջոցներով էր ուղարկում:

Քեզմաջ բնյ — Կամավորների ընկառը կազմակերպվելուց հետո, ռազմական մեքեստրության հրահանգի համաձայն, ենթարկվում էր բանակի հրամանատարությանը: Իմ պաշտանավորությունից առաջ մի քանի խմբեր գնացել էին Կովկաս: Իսկ պաշտանավորության ընթացքում նրանք գնում էին բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ:

Խախտում — (...)⁷⁷:

Քեզմաջ բնյ — Սպաների և զինվորների համար մի դավթար կազմվելով՝ հանձնվում էր իրենց Իլկանատներում նրանց ապահովում էին ռաշիսիում: Այնուհետև անցնում էին բանակի շարքերը: Միայն թե զինվորական ծառայության հետ անելութուն յանձնողների ընտանիքներին աշխտի անձի էր հասկացվում: Մրանց մի մասն էլ զննապար-

Երբ նման զերջում էին ժառանգության, բայց զարևարվում էին իրենց պաշտօնառեցիկներին:

Խոխազան — Սրանց ընդհանուր բիզը միշտ է, որ որոշակի է հզույն Այդ ժառանգ անչ տեղեկություն տալիս էր՝ թե ոչ:

Ջեվազ բիյ — Այ, էֆենդի, թղթապանակներում բազմաթիվ հրամաններ հան ան մտնին, որ [այդ խմբերը] գնալուց հետո յուրբովին թղթապանություն չունենան այստեղի հետ, նույնիսկ հրահանգ էր հզույն, որ կոշիկ և ալլ անհրաժեշտ իրերը ստանան բանակին:

Խախազան — Իրենց կատարած գործունեությունն մասին տեղեկություն տալիս էր՝ թե ոչ:

Ջեվազ բիյ — Ո՛ր:

Խախազան — Եթե շրիտթ-ը մահուսան-ի հրամանատարների նշանակումը այստեղ է՞ր կատարվում:

Ջեվազ բիյ — Իմ պաշտօնավարությունն ընթացքում մեկնող չոկատները հրամանատարները այստեղից էին նշանակվում:

Խախազան — Կարող է՞ր պատահել, որ այդ հրամանատարները փոփոխություն ենթարկվեին իրենց գտնված վայրերում:

Ջեվազ բիյ — Եկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պարտականությունները կատարելու էին բանակի շարքերում, [հրամանատարները] նշանակվում էին այստեղից:

Խոխազան — Թաղմանակառններում գտնվող Եթե շրիտթ-ը մահուսան-ի չոկատները, բացառապես բանակի հրամանատարությանն էր՝ ենթարկվում:

Ջեվազ բիյ — Անկասկած, էֆենդի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ: Մինչև այսօր էլ նրանց մի մասը գտնվում է այդ գործողներում: Նրանց կազմը համալրվում էր զինվորներով, բանակի հրամանատարության կողմից, և այդ մեծով էլ շարունակում էին ժառանգությունը:

Խախազան — Ասում են, որ Եթիություն և ապառազիմությունն հուսակցություն են կենտրոնական կոմիտեի անգամներից մի քանիսը՝ այդ չոկատների գլուխն անցած, որոշակի գործողություններ են ծավալելու մի՞շտ է:

Ջեվազ բիյ — Դա տեղի չի ունենել իմ պաշտօնավարության ընթացքում: Տվյալ մամանակ էս գտնվում էի Եզրուպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայության ժամանակ:

Խոխազան — Որքան մամանակ պաշտօնավարեցիք: Ե՞րբ հետացաք պաշտօնից:

Ջիվաղ բնչ — Պաշտոնի անցա 1330 [1914] թվականի զննածրութի սկզբին, իսկ 1334 [1918] թվականի վերջերին թուրքի մայրաքաղաքի պարետի հրամանատարությունը:

Խախտաւ — Եմրո՞ւ պայտւմ եղաք:

Ջիվաղ բնչ — Այո՞, ընդհանուր զարհամարի ընթացքում զանվում էի Եմրոպայում: 1330 թ. զննածրութի նշանակվեցի մայրաքաղաքի պարետ:

Խախտաւ — Ձեզանից առաջ ս՞՛վ էր զննվարում «Քեշիւթ-ը մահատուտ-ն»:

Ջիվաղ բնչ — Ինծանից առաջ մայրաքաղաքի պարետը Խախտաւ չէր: Այդ մամանակ...:

Խախտաւ — Խախտաւ բնչի զննվարության մամանակ:

Ջիվաղ բնչ — Այո՞, է՛հնեղի:

Խախտաւ — Այդ «Քեշիւթ-ը զննվարական հրամանատարությունը կոզմի՞ց էր առեղծվել:

Ջիվաղ բնչ — Մի մամանակ այն սանդղծից ազգական միևիտարությունում:

Խախտաւ — [կուսակցություն] կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ մեղով է սմանդակել այդ «Քեշիւթ-ը»-ին:

Ջիվաղ բնչ — Ես չեմ հիշում, թե կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ սմանդակություն է ցույց տվել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի սմանդակություն ցույց չի տվել:

Խախտաւ — Այդ զննարում ի՞նչ զրգազատահաներով են զոկա. նազրմ բնչը ո՞ մշտաները ենթարկվել ենք:

Ջիվաղ բնչ — Երբ ես պաշտոնի անցա, նրանք արդեն զանվում էին զրա կազմում: Մեծարգո փաշա, ես տեղեկություն չունեմ Խախտաւ [նշանակումների] մասին:

Խախտաւ — Այդ չոկատների կազմը եզաղել է Հետազոտում, որտեղի՞ց էր այն համարվում:

Ջիվաղ բնչ — Կամավոր չոկատները տեղում էին բանակի...:

Խախտաւ — Մո՞թե բանակում կամավոր չոկատներ կայի՞ն:

Ջիվաղ բնչ — Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ:

Խախտաւ — Այդ մասին ասացիք: Շատ լավ, կազմը եզաղելու զննարում այն որտեղի՞ց էր համարվում:

Ջիվաղ բնչ — Այստեղից չէր համարվում:

Խախտաւ — Շատ լավ, որտեղի՞ց էր հասարկում:

Քեզանք բնի — Այն համարում էր ժառանգության համար բանակ
եկած զինվորներին:

Խախտան — Երանք այդպես խառը ձևով էի՞ն ծառայում:

Քեզանք բնի — Մեծարգո փաշա, ես ինչու էլ չգիտեմ, Միայն թե մի
քանի շահառուներ, իրրի թե բանակում ծառայելու համար սպանների և
զինվորների հետ ...

Խախտան — Զեանկվեյ են մի շարք վալինների տրամադրությանը
Այդ հրամանը ի՞նչ ձևով եք ավել:

Քեզանք բնի — Ես անդեկության շունեմ. Կարելի է ստուգել իմ պաշ-
տենավարության ընթացքում կամաճոր մեկնած շահառուների թղթապա-
նակները: Երանց գտնված և ծառայած վալրերի մասին կարելի է տե-
ղեկանել ես և երանց հրամանատարներին:

Խախտան — Պատերազմական զրույթյան պատճառով երանց թիվը
բնական է, որ կվազում էր: Այդ ուղղությամբ ինչպիսի՞ միջոցներ էիք
ձեռնարկում:

Քեզանք բնի — Ստամբուլից մեկնելուց հետո մենք ոչ մի հարաբերու-
թյուն չէինք ունենում երանց հետ:

Խախտան — Ընթե ներ պաշտենավարությունը միմիայն այստեղի
համար էր, որնեմ գրանք ստեղծված պետք է լինեին պատերազմի «հրդ-
րում մի քանի ամիսների համար: Բայց երանց գործունեությունը շարու-
նակվել է: Մի՞թե դուք իրազեկ չպետք է լինեիք երանց հետագա գործերի
ընթացքի մասին:

Քեզանք բնի — Մեծարգո փաշա, երանց գործունեությունը չի շա-
րունակվել: Թողմանակ միմիայնությունից ստացված հրամանի համա-
ձայն կամաճոր «Թեղեղիաթ»-ի [գործունեությունը] վերջ է արվել:

Խախտան — Այդ չոր:

Քեզանք բնի — Հունվար ամսվա ընթացքում: Այդ մասին սուղմա-
կան միմիայնության կողմից բանակներին և զորամիավարումներին
ուղղված հրամանի մի օրինակը գտնվում է ինձ մաս:

Խախտան — Ո՞ր թվականին:

Քեզանք բնի — 1330 [1914] թվականի ...

Խախտան — Այդ թվականից հետո մի՞թե «Թեղեղիաթ»-ը լուծար-
քի ենթարկվեց:

Քեզանք բնի — Ստացված հրամանագրում նշված էր գոյություն ունե-
ցող շահառուները ուղարկելու մասին: Բանակի հրամանատարներին առաք-
ված զրույթյունը կույնությունը ուղարկել էին ինձ:

Խախազան — Ռեյզն⁶ էր այդ շրջաբերականի բովանդակությունը:

Չեխազ բնյ — Քանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Բզմիրի շրջանի հրամանատարներին: Չեթենների կազմակերպությունը⁶ արված ուղղական միևնույնության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է:

«Քնշոթիաթ»-ի շեթենների համարված [չոկաաները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [քանակում]: Այնուհետև զինք է արվելու շեթենների ստեղծմանը: Ուղարկված զինվորները բամանկ զորամասերին և համ պահեստային գումարտաններին:

Այս հրամանը արվելուց հետո առկա [չոկաաները] ուղարկվեցին և այդ աշխատանքներին վերջ արվեց:

Խախազան — Մը քվականին:

Չեխազ բնյ — 1330 (1915) քվականի հունվարի 21-ին:

Խախազան — Մ՛վ է ստորագրել:

Չեխազ բնյ — Քանակի հրամանատարության շտաբի անունից թի-հրջը:

Խախազան — Տվե՛ք գրա պատճեններ:

Չեխազ բնյ — Այն իմ զանազան ժողովների մաս է:

Խախազան — Չէր ընթերցածը ավեր, զուր մյուսը վերցրեր:

Գառապաշտպան հուլյանի բնյ — Հրամայեց:

Խախազան — (հետքն ուղղելով քարտուղարին) Նարգաջե՛ք:

ՈԱՋԲԵԿԱՆ ԿՐԻՍՏՐԻՓՈՒՅԻՆ
ՔԱՆԱԿ ԷՏՈՑ

ՄԱՐԿԵՐԱՄԵ ՊԱՐԵՏԵՐԿ
ՉՐԱԲԵՆԱՏԵՐՈՒԹԵԱՆԸ
ՍՏԱՄԲՈՒ, 1330 թ.
[1915 հունվարի 21]
№ 1117

Ի պատասխան 17 նոյեմբեր 1930 (1914) քվակների № 159 գրության:

1. Քանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Բզմիրի շրջանի հրամանատարներին:

Չեթենների կազմակերպությունը արված ուղղական միևնույնության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է:

«Քնշոթիաթ»-ի շեթենների համարված [չոկաաները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [քանակում]: Այնուհետև զինք է արվելու շեթենների ստեղծմանը:

Ուղարկված գրեվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին:

Նախագահ — Այստեղ ուշին չի ազված շահագրված ռեզերվաթք-ի [չոկատների] մասին: Նստվում է միայն համալրվածների մասին և ոչ մի նշում չկա շահագրված [չոկատների] մասին: Ի՞նչ միջոցներ մեծարկնցիք: Գրանք ցրեցի՞ք, թե՞ ըստ մեր անձնական հայեցողության գործնցիք:

Չեվազ քեյ — Բնական է, որ նրանք չընկողովեցին [ռեզերվաթք-ի] մեջ, այլ հանձնվեցին բանակի տրամադրությունը և պահեստային զորամասերին:

Գառնապաշտպան Խաչուսի քեյ — Մեծարգո սխալա, այդ մասին նշված է սաթե բերված կետերում:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող թարգմանիչին). — Որ այդպես է, կարգացե՛ք:

2. Բանտարկյալներին ու գառնապարտվածներին բանակի մեջ ընդգրկելու և նրանց ծառայության մասին կազմվում է հատուկ արևք¹¹, որի հրատարակմանը հետո [վալիները] գործելու են ըստ արևքի Ըստ անգլիկացիների, տարրեր բանտերից ուղարկված 2267 անձերի մասին առայժմ անհրաժեշտություն չկա որևէ գործողության մեծարկելու:

3. Մի հատուկ նպատակի գործազրման համար կազմակերպվող 531 Նոգրանց չոկատը անհրաժեշտ է համալրել և ուղարկել նշված վայրը¹²:

4. Բաթումից և շրջակայքից նկատ գողթանակներից ղենես այստեղ գտնվող 335 անձանց անհրաժեշտ է տրամադրել 3-րդ բանակի հրամանատարությանը:

Ռեզերվաթք մահտուհե-ի
հանձնաժողովին. մանոթանալուց
հետո Վերադարձելու:

1830 թ. [1814] նոյեմբերի 25

Բանակի շտաբի հրամանատարության անունից [ստորագրել է]
Քիչիջը: Մանոթառցվել է [1914 թ.
նոյեմբերի] 26-ին:

պատասխանատու թարգմանիչ

Նախագահ — Այսանց այդպիսի բան չկա, շահագրված [չոկատները] ի՞նչ արևքիք: Երեցի՞ք թե՞ համարեցի՞ք: Գրա մասին այստեղ նշում չկա: Այս հրամանագիրը նախապես արված հարցումի պատասխանն է: Այնպես որ, սա առգմանակ մինիստրությունից արված հրաման կամ հրահանգ չէ:

Չեվազ քեյ — Հազումակտն է, որ սրա պատճառատեսությունը գտելով թղթադանակներում, Անշուշտ, ռազմական մինիստրությունից մի

հրաման չկամ, մայրաքաղաքի պարեմային հրամանատարութիւնը չէր
կարող նրանց մասին հրաման արձակել:

Խախտաւան — նրանք ինչպիսի՞ զինքերով և ի՞նչ սազմամբերով
էին զինված:

Ջեվաղ բեյ — նրանք զինված էին սազմական միեւրոյնութիւնից,
բանակի շտաբից հասկացված զինքերով:

Խախտաւան — Ի՞նչ մակնիշի և տեսակի [զինքերով]:

Ջեվաղ բեյ — Որքան ես հիշում եմ, սկզբում արվածը սմարտինս⁶⁶
էր:

Խախտաւան — նրանք հեծյալներ կամ թեզանթաւիզներ ունէին:

Ջեվաղ բեյ — Ո՞ւր, ի՞նչնպի:

Խախտաւան — Բեններ և ծանրութիւններ անզափոխելու հրամա-
րանքներ:

Ջեվաղ բեյ — Ո՞ւր, ի՞նչնպի:

Խախտաւան — Մրտեց հրամանատարները ուղղակի սազմական մի-
եւրոյնութեան հետ էին կապվում, թե՛ ձեռք հետ:

Ջեվաղ բեյ — Հազմական է, որ նրանց կապը բանակի հրամա-
նատարների հետ էր:

Խախտաւան — Ուղղակի նրանց հետ:

Ջեվաղ բեյ — Բանակի հրամանատարութեան հետ ուղղակի կապվե-
լու իրավունք չունէին:

Խախտաւան — նրանց գլխավորում գանձող հատուկ հրամանա-
տարներն ինչ ձևով էին կապի մէջ մտնում կենտրոնի հետ:

Ջեվաղ բեյ — Ի՞նչպիսի, այդպիսի կապ զբաղմունք ունենել է, սթեշ-
քիւթի-ը մահատուհե-ի մէջ այդ թղթակցութիւնները պահող պաշտակ-
ւաններ կային: Ես չեմ կարողանում հիշել, թե ի՞նչ ձևով էր կառարգում
այդ կապը:

[Անկարալի Էսիկին պատգամված, շնասուկ կազմակերպւած
անգամ՝ Արիփ բեյի հարցախնդարւածը]

Խախտաւան — Ինչպի՞ս օտեղծվեց սթեշքիւթի-ը մահատուհե-ի:

Արիփ բեյ — Բաշկանյան պատերազմի վերջերին Մուլիմսն Անքի-
րի բնը ծառայում էր Արմաշի թրակիտայում, այնտեղ միևնույն նպա-
տակի համար նրա հետ աշխատակցել էին մի շարք զորավարներ, [Գա-
անքաղմից] հետո, սրտեք զենեւ ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նը-
շանակվել: Երբ ընդհանուր զորահազար հայտարարվեց, նրանց միջո-
ցով ստեղծվեց սթեշքիւթի-ը մահատուհե-ի Ջորաւազաբի ընթացքում,

ներ գործերը շատացան, շոքու հոգի, մի հանձնաժողովի նմով հաջոր-
վեցինք ռազմական միջխորությունում։ Այդ թվում ես, Սուլեյման Աս-
թերի բնյ, զոհ. նազըմը, ինչպես նաև հասարակական անվտանգու-
թյան անօրենքը։

Նախագահ — Առաջինը նաև հասարակական անվտանգության անօ-
րենք անօրենք։

Արի՞ք բնյ — Ազգի բնյ, էֆենդի... Տվյալ վայրերի իրազրութանը
ժամեթ հայրենասեր մարտիանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորքերը և
երեսը միջոցով մի շեփեցիլաթս ստեղծեցինք մահճակական բնակչու-
թյան շրջանում։ Մեր բանակը այնպիսի մանկու դեպքում այդ շեփեցի-
լաթս-ը ստանդարտություն էր ցույց տալու և ընդհանրապես հետևելու էր
ստանական բանակի տեղաշարժերին։ Միևնույն ժամանակ, պահեստներ
ու այլ կենտրոնականները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրա-
ժեշտ ռազմամթերք։ Այսպեսով, [ռազմական] զարթոնությունները ժա-
մաղվելու ընթացքում, ռազմականայի թույլ մասերում, այսինքն՝ ապա-
կենտրոնացված զինվորական շրջաններում, հայրենիքը պաշտպանելու
համար կամավոր հիմունքներով ստեղծեցինք մի սեղանակենտրոնություն
էֆենդի, ժամավորապես 5—6 շահառու ուղարկեցինք, որոնք անմեղ-
բարբ ծառայելով հայրենիքին՝ երկուք ժամանակ պաշտպանեցին ծով-
եզրու և այլ թույլ վայրերը։

Նախագահ — Ինչի՞ց էր կազմված պարեհալին հրամանատարու-
թյան սակ գանձող շեփեցիլաթս-ը։

Արի՞ք բնյ — Մեր հանձնաժողովը գտնվում էր այսպիսի վիճակում։
Ռազմական միջխորությունում նա մեր կապը, մեր սրտումների հաղոր-
դումը կասարգում էր Սուլեյման Ասթերի բնյի միջոցով նրա զեպուց
հետև կարճ ժամանակով մայրաքաղաքի պարեհալին հրամանատարու-
թյանում նշանակվեց ետիլ բնյ։ Հնուապալում նա էլ մի զինվորական
զինվորային նախ մեկնեց [ռազմական]։ Այնուհետև պարեհալին
հրամանատարությունում նշանակվեց Ջեմալ բնյ։ Տրիություն¹⁴ և այլ
վայրերում հասուկ սպաների զննվարությունում սակ մասնաշյուզեր
ունենինք։ Այսինքն՝ շեփեցիլաթս-ը ուներ իր մասնաշյուզերը, այնպես, որ,
մեր հանձնաժողովը գտնվում էր յեզու վիճակում։

Նախագահ — Շեփեցիլաթս-ը թանկ՝ մասնաշյուզ ուներ։

Արի՞ք բնյ — էֆենդի, ընդհանուր թիվը չեմ կարողանում լավ հի-
շելի, կարծեմ շոքու մասնաշյուզ ուներ՝ Թումուլի, Կովկասի, Աֆրիկայի և
Տրիպոլիի մասնաշյուզերը։

Նախագահ — ժողովրդավար ժառանգանուններին արքային ժամանակ գործա-
թյուն ունեցավ: Ս՛րբ կարգավորեցին:

Արի՛ք բեյ — Կարծեմ այն կարգավորեցին զհնադարի ժամանակ
1331 (1915) թվականի ապրիլի զերբերին մենք ցրվեցինք: Այդ թվակա-
նին էնզեք փառայի նշանակումով պաշտոնավարում էր Ջեզահրբի Այի
բեյը: Եւ ուշիկով, այսինքն՝ պաշտոնապես էր նշանակված, իսկ մենք
ժառանգում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր հանձնաժողովի պարտա-
կանությունը ավարտվեց:

Նախագահ — Ս՛րբ թվականին:

Արի՛ք բեյ — 1331 (1915) թվականի ապրիլի զերբին:

Նախագահ — Միևչև այդ թվականը էնր կայր [առգմական] մի-
նհաարություն հեռ է՛ր:

Արի՛ք բեյ — Մինհաարությունը մեզ արտանություն էր ավելը կա-
պը գործաթյուն ունեւր՞ն:

Նախագահ — Բնական է, որ այստեղից ուղարկվող շնորհների քեզ-
հանուր թիվը պիտի պահպանվեր: Բնույն՝ ս էր կաարավում նրանց համա-
ըրումը:

Արի՛ք բեյ — Նրանք ենթարկվում էին բանակին: Նրանց համաը-
րումը կաարավում էր բանակի կողմից: Միառժամանակ հեռա, այսին-
քըն մի բանի ամիս հեռա, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի
շարքերը: Մեզ հեռ ոչ մի անունայն յունենին: Եւ այնպե՛ս առաջին հեր-
թին ցնացողներից մեացել էր 50 հոգի: Նրանց թիվը կաարհիպպես եղ-
վաղեց, բունի սր նրանք կալեցին հերոսարար:

Նախագահ — Մտաջվում է աշխատ, որ կանոնավոր գործը գտեվում
էր խաղը զինակում:

Արի՛ք բեյ — Այո՛, մասամբ այդպես էր: Հատկապես զերբերս, Տրա-
պիզոնի շրջակայքում համարյա թե այդպես էր:

Նախագահ — Գուր զհեռ՛ք, որ մի շարք վիլայիթներում այդ շո-
կաններից մի բանիսը ենթարկվել է վայրենիքի հրամանաարությունը:

Արի՛ք բեյ — Ո՛չ, էջենդի, երբեք վայրենիքի հրամանաարությունը
չեն արվել: Միմիայն, սահմանաձեւն շրջանում գտեվող վիլայիթները
վայրենիք, այդ թվում Տրապիզոնի և էրզրումի վայրենիքը, օգնություն են
ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի սեռակ համարվում էին այդ վայրերի
ժողովրդավար ժառանգանունների մասնաճյուղերի անդամները: Տվյալ վայրե-
րում մի բանի մարտանշաններ էին ստեղծվել: Ընտապայում դրանք էլ
զներացվեցին:

Նախագան — Այդ գործադուրբյունների ընթացքում նրանք կրքել ձեռ-
շնն գրծել:

Արի՛ք բնյ — Սկզբնական շրջանում Մեզ գնեղորենք ուզարկեք-
տակով մի բանի գնեղորենք եզան Լևոսադարում ուզմական միևնույնու-
թյանը հայանեց որ զՆուր մի խանակեր [Բեռնչիլաթու-ի] գործունեու-
թյանը, նրանք ենթարկվում են բանակներին: Մենք չմիջամտեցինք
Միմիայն սկզբնական շրջանում որոշ համադրութանցության է եզել:

Նախագան — Համայնման ինքնում եզած պահանջարկը նրանք ուզ-
զակիրեն ձեռ ի՞նչ ենթադրեցում:

Արի՛ք բնյ — Ո՛ր, ի՞նչնդի, չեմ չիշում:

Նախագան — Երբեք փող ուզարկվե՞լ է, թե՞ ոչ:

Արի՛ք բնյ — Փող ուզարկվելը չեմ կարողանում չիշել:

Текст: и Векаы, 4 Мая 1338 (1919) № 543

ԵՐԲԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՔԻ ԳՅՈՒՆ

1919 թ. մայիսի 6

[«Մուրյուն և առաջադիմաւորյուն» կուսակցութեան կենտրոնական
կոմիտեի հառուդաւ Միդնաւ Նյուրի բնյի նաւղալենեւորյունը»]:

Դատախազ՝ Մուսաֆա Նազմի բնյ — Տեղահանութեան և կոտորա-
ծի հարցում կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ գիրք-
քաղում ունի:

Միդնաւ Նյուրի բնյ — Տեղահանութեան հարցի մասին չգիտեմ,
որովհետեւ այն անգի է ունեցել գնեղորական անանկուտիք, ինչ որ
պատեւրազմական գործադուրբյունների շնորհաւզում: Ուստի այդ հար-
ցի մասին ոչինչ չգիտեմ: Կոտորածի հարցում կենտրոնական կոմիտեն
և բոլոր բնկերները կոտորելուպես դեմ էինք: Նույնիսկ շատ էինք ննդ-
վում, երբ հնաւոր անգիւրիք կամ կոտորածի վարորդք եկած մարդ-
կանցիք այդպիսի յուրի էինք անում: Եւ անկամք այդ մասին զննու-
ցեցի ներքին գործերի միևնույնութեանը՝ հայանելով. «Մտայանք, որ
այդպիսի վատ արարքներ են անգի ունենում, դա ճիշտ բան չէ...»: Եւ
զննուցին ներքին գործերի միևնույնութեանց արվելը հետևյալ պատաս-
խանք. «Մտայանք հանձնաժողով եմ ուզարկելու, վստահ եղեք, հանգիստ
եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի բանի հարչուր հողի մերք-
կալեցեցին և հանձնվեցին ուզմական տարանին, մի բանիսը մտնվան-
են դատաւարութելու: Այդ մտով ինձ կատարելուպես հանգարեցրին,
տանջով եւե, որ սքրա համար անհանգստանալու պատեւաւ չկու»:

[Կենտրոնական կամիտեի անդամ Չիա Չյոխալֆի հարցախնդրումը]

Խախագան — ԵՄՐուՅյուն և առաջադիմությունս կուսակցության և «Բնչրիլյաթ»-ը մանասան-ի միջև ինչպիսի՞ կողմ կար:

Չիա Չյոխալֆ — ԵՄՐուՅյուն և առաջադիմությունս կուսակցության կողմ չունենք: Այն ստեղծված էր սոցիալական միևիպարության կողմից և կատարելագույն գործում էր նրա արտադրության առկա: «Բնչրիլյաթ»-ը մանասան-ն ազգմական միևիպարության հակադրության ենթերք մի պաշտոնական հիմնարկություն էր: Մենք տեղյակ չենք տեղափոխության և կոտորածի հետ նրա սենցյան սանջյուն մասին: Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Խախագան — Կատարածի մասին կենտրոնական կամիտեն ոչ մի բան չէ՞ր լուսւմ:

Չիա Չյոխալֆ — Ետտ ուշ: Իսկական եղելությունս մասին մեզ պարզ տեղեկություն չէր հասնում, մեզ շատ թեթև լուրեր էին զարիս:

Խախագան — Ո՞նչ մեկնարկեցիք այդ կուսակցությանը:

Չիա Չյոխալֆ — Այդ խնդրի հետ կապված կենտրոնական կամիտեի պաշտոնապես մի բան մեկնարկելու իրավասություն չունենք, սակայն կենտրոնական կամիտեի տեղամենքը անկամք զրկում էին ներքին գործերի միևիպարությանը կամ էլ մյուս միևիպարներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ գալը կամ ինչ մեզ տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի: Իր հնչրիլյե ենթերի գործերի միևիպարությունը պատասխանում էր, որ մի շարք ստուգող հանձնաժողովներ են ուղարկված, որ ստեղծված են սոցիալական առյաններ, որ հանցագործները հանձնվել են սոցիալական առյանին և հետաքննություններ են կատարվում:

Խախագան — ԵՄՐուՅյուն և առաջադիմությունս կուսակցության պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վարչերում մասնակցություն են տեսնել և շարունակ հիմնական զեք են խաղաղելի [տեղափոխության և կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թե կենտրոնական կամիտեն տեղյակ չէ՞ր:

Չիա Չյոխալֆ — Ո՞ր:

Խախագան — Օրինակ, Բեհալզոյին Ետրիբ բնյը, դակու, Նազըմ բնյը-զիսն՝, որ իրականում իրենք են կազմակերպել [կոտորածները]:

Չիա Չյոխալֆ — Տեղյակ չեմ:

Խախագան — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, որ կենտրոնական կամիտեի այդ մասին տեղեկություն չունենա: Չէ՞ որ նրանք անկամք չըն-

չազատելի են վիւայնթներում, ասեղակներում և անհրամեշտ կարգազրու-
թյաններ արել:

Ձիւ Պյոտալի — Մենք տեղւոյ շինք, այլապէս անհրամեշտ մի-
ջոյններ կ'ենեարկենք:

Խախազան — Կենտրոնական կոմիտէի իրազեկ լինելու մասին բա-
զակահաշտի թվով գրաւոր ազատույններ կան:

Ձիւ Պյոտալի — Վիւայնթներից Համագումարներին եկած պատ-
գամաւորներն այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել: Մենք ս'ըստեղից կարող
էինք տեղեկանալ:

Խախազան — Կենտրոնական կոմիտէի անդամները վիւայնթ գոր-
ծուղիչու հարցին համագումարն է'ր Հովանություն տալիս:

Ձիւ Պյոտալի — Համագումար եկածները, եթէ իմենային, որ նը-
ժառե մարդին միջամակ են վիւայնթներում տեղի ունեցած այդ զեպե-
րին, անշուշտ մեզ կ'ասին այդ մասին: Համագումարում մեկը ճաշ
վերջնելով կ'ասեր, որ թե՛հաղցին Եաքիր բէյը այսպէս է արել և կամ
նայի բնջ աշխատ է արել: Թե՛հան է, որ զբո հիման վրա էլ անհրա-
մեշտ միջոցներ կ'ենեարկվին: Սակայն ո'չ վիւայնթներից կ'ած պատ-
գամաւորները, ո'չ էլ պատմիտակները այդպիսի անզեկություն չեն աը-
վել: Ոչ մի բան չեն Եոյտենի ևս կենտրոնական կոմիտէին¹⁰:

Խախազան — Սրանից հասկացում է, որ նրանք այդ մասին պետք
է, որ անպայման տեղեկություն տալին: Բայց, պարզում է, որ այստեղի
կենտրոնն ու արտաքին մասնաշաղկերը միմայն Հովանություն են աը-
վել այդ գործի իրականացմանը:

Ձիւ Պյոտալի — Թե՛պէ'ս կարող է պատահել, է՛քենդի: Այդքան
պատգամաւորներին միջից մի'թե մեկը չէր կարող լուր տալ այդ մա-
սին:

Խախազան — Թե՛հան է, որ անհրամեշտ կ'լինենք լուր տալ, բռնի որ
հնարաւոր չէր գտնվել վիւայնթում և իրազեկ լինելու կոտորածի մա-
սին: Յիմնակ, Տրապիզոնում գտնվող նայիլ բէյը կոտորածին ակա-
նատես լինելով, ինչպէ'ս կարող էր վերադառնալ այստեղ և ոչինչ շա-
սեր այդ քուրդի մասին: Ուրեմն, նշանակում է, որ [կենտրոնական կոմի-
տեն] ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլև Հովանություն է արել այդ խնդրին:

Ձիւ Պյոտալի — Անշուշտ, 300 հոգուց բաղկացած Համագումարի
մեջ պետք է, որ իրազեկ մարդիկ գտնվին, ե՛վ նրանց մեջ կարող էին
լինել այնպիսիները, որոնք համամիտ լինենին կոտորածին: Չիր ասածի
հմտան, արլայ վարդերում կարող էր մեկը համամիտ լինել, իսկ մյու-

ար ուշ, Հասկանալի է, որ այդպիսի մարզիկ եղծել են և երանք պետք է, որ այդ մասին տեղեկացնենք:

Նախագահ — Իսկ զուր ասում եք, որ այդ մասին տեղեկություն չեն ավելի: Մինչդեռ գրանազ ապացուցվում է, որ այդ հարցին միանշան հասկանալիություն է տրված եղել: Այնպես որ, Համագումարում գահիզող 206 աններք թույրն էլ այդ մտքին են եղել:

Ձիտ Գյուլալի — Թեպետ կարող է լինել: Չէ՞ որ երանք ասարիք վայրերից են գալիս և երանք մեջ եղել են ասարիք կրթության հայեր, Շուշեր, Շրմաներ: Մի խոսքով, երանք մեջ եղել են թույր ապացույցներին պատկանող անմեք: Մե՞թե երանք կարող էին Համաձայնություն տալ այդ խեղդին:

Նախագահ — Հասկանալի է, որ կոտորածը թույր վայրերում տեղի չի տեղեցել: Այն վիրայիթներում, որանց կատարած է եղել, ուշապեղի [կուսակցություն] մասնաճյուղի անգամն է պատգամավոր ընտրվել: Եվ Համագումարին եկողներն էլ երանք են, ովքեր իրազեկ էին կատարածին:

Ձիտ Գյուլալի — Ոչ մասնագետն պատգամավորներ են եղել, մե՞թե երանք էլ Համաձայնություն են տվել:

Նախագահ — Իրանց անգամներում ընտրված և միություն և առաջադիմությունն հասակացության Համագումարին եկածներին, որինեղձ էր զարուծի, Տրապեզոնի, Գիարբեթի և այլ տեղերից եկած, կոտորածին 20 հոգու Համամիտ լինելը, չի նշանակում, որ Համագումարի թույր 200 մասնակիցներն էլ Համամիտ են եղել:

Ձիտ Գյուլալի — Թեպետ մի քիչ ասուց ասացինք, Համագումարում մեկը պիտի ասեր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն անդամ լինել կատարածի մասին: Այդ մամանակ մենք էլ կհամանայինք:

Նախագահ — Կուսակցության զինավոր քարտուղար Միդհատ Շույուբի բնյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտեն թեթևակի տեղյակ է եղել կոտորածի մասին և զիմել է ներքին գործերի մինիստրությանը, որ այն կանխել:

Ձիտ Գյուլալի — Այո, այդ էս էլ ասացի:

Նախագահ — Այդ գեղարում, ինչպե՞ս է, որ [կենտրոնական կոմիտեն] իրազեկ չի եղել:

Ձիտ Գյուլալի — Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թե գործնականում ովքե՞ր էին կոտորածի մեղաանիցները...

Նախագահ — Հետաքննության ընթացքում կբացահայտվի:

Ձիտ Գյուլալի — Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը արագորեն չէին հասնում:

Խախազան — Այդ շրջանները պատագմավորներին և պատասխա-
նատու քարոսուզարների պնտք է հանցադրո՞ւ համարենք, այդպէս չէ՞
Ձիւս Գլոխալի — Եթէ Երանց կատարում հանցանքը հաստատվեր:

Խախազան — Այ՛ մեկինը չհաստատվե՛ց:

Ձիւս Գլոխալի — Եւրբերդի պատասխանատու քարոսուզարի վերա-
բերելու մի րոչոք էր Եկել: Պարզելու համար մի պաշտանչա ուզարկե-
ցինք: Ես էլ գրեց, որ ոչ մի բան չկու համենայն դեպս, ինչ որ բան
կզել է, որ հասարենոջ հանձնաժողովը իր զեկուցադրում պահանջում էր
կրա պաշտանանկաթյունը: Մենք էլ անմիջապէս ընդունեցինք այն:

Խախազան — Կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ տեսակէս ունի
գոտորածի մասին Գե՞մ է՞ր. թե՞ կողմ:

Ձիւս Գլոխալի — Անշուշտ զնձ էր:

Խախազան — Հապա ինչու՞ այդ կապակցութեամբ վճիռ չի կայաց-
րել: Այդ հարցը քննարկել է՞ր:

Ձիւս Գլոխալի — Այդ շուրջը ատենուց հետո քուրն էլ անիծում է
սանկաթյամբ էին խոսում այդ մասին:

Խախազան — Տեսնու՞մ եք, պարզվում է, որ կենտրոնական կոմի-
տեն իրարեկ է եղել:

Ձիւս Գլոխալի — Թեթևակի և շատ ուշ շուր ատենով...

Խախազան — Այ՛ կամ կտեսնուք, իրազեկ լինելուց հետո ի՞նչ որո-
շում ընդունվեց:

Ձիւս Գլոխալի — Անշուշտ դիմեցինք մինիստրներին, Երանք էլ հե-
տաքենոջ հանձնաժողով ուզարկեցին, աղբական դատարաններ ստեղծ-
վեցին, ստուգումներ կատարվեցին:

Խախազան — Եսա լավ, այդ որոշմտեք կամ միջոցառմտեք հետա-
մտա եզա՞ր: Գուր զուտու՞ է՞ր, որ այդպիսի Խախանեմութեաններ կա-
տարվել են:

Ձիւս Գլոխալի — Եթէ սուա անզեկութեաններ առին, ինչպե՞ս կա-
րոջ էինք վճիռ կայացնել:

Խախազան — Բերմեն, միջոցառումներ եղե՞լ են:

Ձիւս Գլոխալի — Հանձնաժողովների գետը տեսնում էինք: Այդ հան-
նաժողովները Երանակվում էին այստեղ և այնուհետև ուզարկվում վիւ-
լիքները:

Խախազան — Եսա լավ, Գուր շուրաքանչուր վիւլայեթում ենրկա-
յացուցիչներ ունիք: Այդ հանձնաժողովների գործունեութեանը ստուգ-
վում է՞ր Երանց միջոցով, թե՞ ոչ:

Անս Գլոխալի — Մի շարք մարդիկ այնպէս դատի են արժեւ, մաշ-
վան են զատապարտվել: Այս բարի մասին անզոհութիւն անում էինք:
Քննական է, որ այդ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գտնվում են
գինեգորական զատարաններում:

Դատախօս՝ Մուսաբախ Լազմի բն — Ինչպէ՞ս կարող էր այսպէս
ցել, որ կուտրածի հարցում զար գնմ էր ձգել: Ի՞նչ էր ձեռնարկել այդ
ուղղութիւնը:

Լախազան — պատասխանե՛ք դատախօսի հարցին:

Անս Կլախալի — Բազմաթիվ անգամ բողոքարկել ենք միեւրոպե-
րին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպէսզի այդ հանձնաձեւերը
ուղարկվեն ... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել:

Լախազան — Ձեր դիմումը բանազո՞ր էր հասարկում, թե՞ գրավոր:

Անս Կլախալի — Անշուշտ բանազոր, քանի որ պաշտօնական մի-
ջամտելու իրազատութիւն չունեինք: Կենտրոնական կոմիտեն պաշտօնա-
պես չէր կարող միջամտել:

Լախազան — Ի՞նչ էր կարծում, տեղի ունեցած այդ ժամ արարքների
համար պաշտօնականներին հնարքներով չենք արկել: Ի՞նչ էր մշա-
կում ենք պարտականութիւնների մէջ:

Անս Կլախալի — Տեղեկանալուց հետո անշուշտ կատարում էինք:

Լախազան — Գործնականում ի՞նչ էր արել այս հարցի կապակցու-
թիւնը, ո՞ր պատասխանատու քարտուղարին հանդիմանեցիք կամ պատ-
ժեցիք:

Անս Կլախալի — Ինչպես մի թիւ ասացի, լսեցինք, որ Քրու-
սալի ձեռ պատասխանատու քարտուղարը [հայերի] լքուալ գույրից մի
տուն է վերցրել:

Լախազան — Տուն հարցը ուրիշ է, նուորածի վերաբերում ...

Անս Գլոխալի — Այդ մասին լսեցինք: Այն, ինչ-որ լսում էինք, քե-
նական է, քննարկում էինք:

Լախազան — Տեղեկանալով այդ մասին, միեւրոպեներին զիմեցիք
որդո՞ր: Այդ մասին խոսե՛ք:

Անս Գլոխալի — Է՞նչեղի, իմացանք, որ կուտրած է անզո ղեկնում,
բայց ձեզ չտեղեկացրին, որ այդ կուտրածներին հետ մեր պատասխա-
նատու քարտուղարները կայտ ունեն: Մենք կարող էինք թնտթյան են-
թարկել միմիայն ձեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը:

[Ձիա Գյուճալիի հարցախննարչուներ]՝

Լախազյան — Կուսակցութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, գնալով Միզաս, Կասառմանու, Նոզրիչտան, Տոզլաթ և այլ վիլայիթներ, որոշակի հրահանգներ են արժեք Գուր անդեկուսիտի ունե՞ր այդ մասին:

Ձիա Գյուճալի — Ո՛ր:

Լախազյան — Բնահազդին Եաթիր բնյը ծածկագիր ունեցե՞լ է. թե՞ ոչ:

Ձիա Գյուճալի — Գենարանական կամիանն ծածկագիր չի ունեցել, ստաթ նա էլ չպետք է ունենար:

Լախազյան — Հատուկ պատգործելու համար երան ծածկագիր է արժեք և զբանով նա մի շարք վայրեր գաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կատեթ այդ մասին:

Ձիա Գյուճալի — Տեղյակ չեմ:

Լախազյան — Գուր կատարելապես վատ՞ է եթ, որ կենարտեական փոփոխեն չի իմացել այդ մասին:

Ձիա Գյուճալի — Ես չեմ չսել:

[Ռիզա բիլի հարցախննարչուներ]

Լախազյան — Ռիզա բիլ, ասում են, որ երկու տնտեսի պեղքիլաթ-ը մահուտան է եղել: Մեկը գործել է առջմական միևնաբարսիլան, իսկ մյուսը՝ սիլուսիլան և առաջագիծուսիլանն Կուսակցութեան կողմից Գուր, ս՞ր մեկի հետ եթ աշխատել:

Ռիզա բիլ — Ես չգիտեմ, որ երկու տնտեսի պեղքիլաթ-ը մահուտան է եղել: Միևն զորահատարը ևս գանձում էի Տրայիզտուում: Դեռևս, պատերազմը սկսվելուց առաջ այդտեղ էին ուղարկում որոշ մտորկանց: Ես երանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսվեց, իմ հետք ասել 2000 վրացի կար: Ես ենթարկվում էի բանակի հրամանատարութեանը:

Լախազյան — Բնահազդին Եաթիր բնյը մի շարք լիվաներ շրջագայելով գաղտնի հրահանգներ է արժեք Գուր անդալ չե՞ր այդ մասին:

Ռիզա բիլ — Ո՛ր, անդալ չեմ:

Լախազյան — Բնահազդին Եաթիր բնյը ծածկագիր ունեցե՞լ է. թե՞ ոչ:

Ռիզա բիլ — Չգիտեմ:

Լախազան — Գիտե՞ք, որ Քննչախոյն Շաքիր բնի այդ շրջազայտ-
թյունից Հեառ սկսել են անդի ունենալ [Հայերի] տեղահանութիւնն ա
կատարաները:

Թիզա բնի — Ծա Հեառազայտ ուստեղ իմացա այդ մասին⁵¹:

Takvim-i Vekayi. 8 Mayıs 1315 (1919) № 3549

ՀԻՎԱԿԵՐՈՂ ԳՐԱԳՆԱԲԵՐՈՒՄԻՆ

[Ջեվադ բնի Յարցաբնեարարութիւն]

Նախագահի կարգադրութեամբ արձանագորդ քարտուղարը ընթեր-
ցում է Ջեվադ բնի կազմից զբւոյժ Հեառադրեր:

ԲՈՂԱԿԵՐՈՒ ԸՇԲԻՐ ԲՈՅՄԷ

Յարտն պատկերում է գաւթադի հայրին պատկեր: Ավանդարտ գրամբ քա-
տաները վերջինով անբարեկամութեան գեղքում բաժանվելու է յնախորհրդան:

Կազմ, Արիք, Ազգ
Խառնակնչում է Ջեվադ

1880 թ. (1915) Էսկադր 8

Գրադարանադ՝ խորհրդաներ՝ գրամ Կազմեր է:

ՅՐԱԿԵՐՈՒՄ ԿՐԱԿԵՐՈՒՄ

Քաղաքային կազմակերպութեան անտրն Աւանդ Էրայ բնի է գործընկերներին
Կանկնելու համար Հեառարդ 25 ստանյան լիքս է ուղարկված: Ետայ վերադառնալու
մասին իրենց ծանուցիք:

Ծածկութիւն պատեա Ջեվադ

1881 թ. (1916) մարտ 7

Լախազան — Մի Հեառադր էլ կա, ուր նշված է գրամ լուրարկնելու
մասին: Մինչդեռ, ուստեղ գրամ ուղարկնելու մասին Հեառադր է արված:
Այդ գրամը ինչու՞ ասվիք այդ մարդկանց:

Ջեվադ բնի — Մի՞ծարգո փաշա, քուրորդին չեմ հիշում:

Լախազան — Եթե շրջաբնի-ն մասնուհե-ն ենք արամադրութեան ասի
եղած մամանտի գինգորական կազմակերպութեան է նշել, մինչդեռ, գառ
գրամը ուղարկել նք ոչ գինգորական պաշտոնյաներին: Բացի այդ, Հե-
առադրի ներքին մասում լուսանցքային նշում կա, ուր ասվում է, որ այդ-
պիսի կարեւոր Հեառադրերի բնագրերը ըստ օրենքի վերադարձվում են, որ
այն վերաբերում է Եթե շրջաբնի-ն մասնուհե-ն է անբարեկամ է քաղ-
ցրե՞նք: Ի՞նչ է նշանակում այս (կարգում է Հեառադրեր):

ՔՆՇՔՆԱԹ-Ը ՄԷԼՄՈՍՈՅԻՆ

Ըստ որևէք Վասպրիի քնազները Հերացարկում են, բայց դու՛նք այնպէ:

1212 թ. Եւեմարի 8

Ջիվազ

Խախազան — Խաչի փաշայի կողմից Միդհատ Շյուքրի բնին ուզարկված Վասպրիքը, որոնք կարգադրվելու են Հիմա, պարզորոշ ջուրը և քաղցիւ, որ «Քնշքիւաթ-ը ժահուսանա-ի և կենարանական կամիանք մին և Երբին կայ և գոյութիւն ունեցել (Փարսուզարք կարգում է):

ՄԻՆԵՆ ԵՏԻՔԻ ԲԱՆ ԼՅԱՆՈՅԻՆ

Երբեք Երուսաղիմ:

Երբեք, Երուսաղիմ, Բաղթարիի, Բաղթարիի և այլ վայրեր պատարանաւոր քաղաքակերպ միջոցով մին յուրմիջա ընթացում Լատով Վարդանի գաղտնապէս Լազարու Վասուլարիճիան ժամը ինչպիսի և քանակութիւն առջ:

12 թշրթի-ի սանի 1220 թ.

[1214 թ. Երբեքի 12]

Եզի, Երի, Խաչի, Խաչի

ԻՄՄՈՍ ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒՆՈՒՆ

Քաղաքի կրակոված որք Եզու քնանքերին Եզուկան սանճիկ լիս ամբ: Գրամը գտնվում է փաստաւոր: Այս Վասպրի ջուրը ամբ առաջի պաշտանային: Երբեք անվան առջ քանակութիւն ունեցող 100 Եզուկան ժամը որք Երբեքի անվան առջ և այլ ժամը անգնիւրքի մէջ: Բաւարկայիները ազատ արանձան ժամը միմարտութիւնքն Երան և արձնու:

12 թշրթի-ի սանի 1220 թ.

[1214 թ. Երբեքի 15]

Խաչի

[Ջիվազ բնի կցկաւոր պատասխաններ և առաջ, որ ինքը ներազատում է գտնվելի ալյալ ժամանակ և կայ յի անեցել այլ բոլորի նետ]:

Խախազան — «Քնշքիւաթ-ը ժահուսանա-ի սանճիկան ժամը կայսե-թական Հրամանագիր որքն է, թե՛ առ:

Ջիվազ բնի — 2գրտնմ.

Խախազան — Ինչպիսի կարող է պատահել, որ ասանց կայսերական Հրամանագրի մի Հիմնարկութիւն կից մի ժամանակաւ սանճիկի:

Ջիվազ բնի — Տեղեկութիւն չունեմ:

Խախազան — Ինչպիսի թե անգնիւթիւն չունեք: Ասանց ևն ժամայութիւն նպատակը իմանալու, ինչպիսի նք պաշտանագրի այլ Հիմնարկում:

Ճեզմայ թիւ — Թաղմահան միեխարութիան կողմից նշանակված պաշտօնեյաներ, ապաներ ԵՆ եղել:

Նախագահ — Քեհազգիին Շարիր թիւի կողմից Ներքին գործերի միեխարութիան Թաղաաթ թիւին ուղղված մի հետազոյր կա, որը յույց է առնիս, որ Քեհազգիին Շարիր թիւը կապ է ունեցիլ «Քեհչրիաթ-ը մահաուսե-ի հա», Նույնիսկ միշտմտել է պատերազմական գործողութիւններին, կարգադրել (Թարաուզարը կարգում է):

ՆԱՐԵՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՐԹՈՒՄԸ՝ ԲԱՆԱԲ ՔԵՆՍ ԿՐԹՈՒՄԸ [ՇԵՆՔԱՅԷ]
ՍԵՆՏՐՈՆԱՆԸ ԿՈՐԹՈՒՄ

Իստիկ Նաթը ԵՆ թիւի ժամանակը լեւա, շատում իմ պարտականութիւնս ազարագած համարելով՝ պարտաւորում էմ Արզիկում գտնվող զինվորական ստեղծ զարտիք ունենլ: Երկ մասամբ սնչ լաւով «Քեհչրիաթ-ը մահաուսե-ի համար լաւագրված ազգամտիրքը: Իստիկ Նաթը թիւի լաւ տեսակցիցի: Ես այն կարծիքին եմ, որ անգործութիւն ժամկետ մայրմանը, մի աշխատաշային պատարականութիւն գտնվող մահաուսեաներին բաժանել, այս Արզիկի միւս Մուրզու գտնվող և շատ միջոցներէ զարկ «Քեհչրիաթին պարտի ստեղ զգնում կլինեն: Բաւեն կողմից 120-ի մա լաւից լեւայանք ունեմ, որակը Արզիկ տեղափոխելու կամ բաւանք թիւանքում, թեքին տեսնուցիլու լարքում գտնու սրջանի գնի լի կարգված:

Քեհազգի Ե Շարիր թիւ

(հետազոյր հակառակ երեւին գրված է)

ՔԵՆՔԱՅԷՆ ԵՆՔԵՐ ՔԵՆՍԸ

17 Քեհչրի-ի սակ 1220 թ.
[1214 թ. նոյեմբեր 17]

Իստիկ որ աշտակ ալլա անկիթ լաւեր, Արզիկից շատ շարժից զեկ մարտիան առաջի կարկոր մի պարտան առանկնչու համար: Այսուկց լից մակար թեկի թիւը սնչ կրթի տեղափոխու լաւանքն ու առաջարկները:

Նախագահ — Տեւետ՝ժ եք, որ Քեհազգիին Շարիր թիւը «Քեհչրիաթ-ը մահաուսե-ի հա սնքս հարտարիւթիան մեղ է եղել: Նույնիսկ զինվորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է հայտնել: Լեւա, սնչ լի գրում, ալլ ներքին գործերի միեխարութիւն:

Ճեզմայ թիւ — Իմ պաշտօնագրութիւն ընթացքում գեադողները կանոնագրուակս կազմակերպված կամագր գորտիմերն են եղել: Ես աշտարիտներին եմ սուղարկել: Ավիլի ուղ գեադողների մասին տեղեկութիւն լուսեմ:

Խախտազան — Հիմա այս հետազոտից ի՞նչ էր հասկանում: Մի՞թե չի հասկացվում, որ Քեհեղզգին Շարիր րեյը «Քեչրիլաթ-ը Ճահուսե-ի»-ի մեջ պաշտոնավարութիւն է ունեցել:

Ջեվադ րեյ — Վսեմափայլ փաշա, այո՛, հասկացվում է:

Խախտազան — Հետո, ձեզ ուզզված հետազոտից, լինի «Քեչրիլաթ-ը Ճահուսե-ի» հրամանատարութիւն կամ Խախտազոտութիւն կոչմից, կարնոր չէ: Այդ պաշտոնը ինչ-որ ձևով ստաննել է: Պարմանալին այն է, որ հետազոտից ձեզ չի հչում, այլ ենթքին գործերի միեխարութիւն: Այս հակամանքն առանկին ուղազրութիւն առիթ է առլիս: Գուց ինչպե՞ս էք մէկխարանում այդ:

(Պատասպանուցան [նույնութ րեյը] ուզում է իմանալ հետազոտ ապրեթիվը: Խախտազան պատասխանում է. — 17 թեչրին-ի սա-
նը 1330 թ. (1914 թ. նոյեմբերի 17):

Նույնութ րեյ — Այն Ջեվադ րեյի պաշտոնավարութիւն ընթացքում չի նղել:

Խախտազան — Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է ունեցել Ջե-
վադ րեյի պաշտոնավարութիւն ընթացքում: Մենք Ճահուսեյը ներ
անում հետազոտի Քալաթ րեյին ուզզված լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ
երևում է «Քեչրիլաթ-ը Ճահուսե-ի» և Քեհեղզգին Շարիր րեյի միջո-
քով կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութիւն ունեցող կապը: Մի՞թե
գուց ևս չեք հաստատում այդ:

Ջեվադ րեյ — Ինչպե՞ս ասացի, ես կարծում էի, որ այդ պաշտոնյա-
ները, որոնք հետ ևս գործուցում են, ոտզմական միեխարութիւնից
նն: Ես չի կարծում, որ երանք այլ պարտականութիւններ ունեն այստեղ:

Խախտազան — Գուց ո՞ր թվականին ստաննեցիք այդ պաշտոնը:

Ջեվադ րեյ — 15 կանուն-ի էվզել 1330 թվականին (1914 թ. դեկ-
տեմբերի 15):

Խախտազան — Յարեմն, մտավորապե՞ս մեկուկե՞ս ամալա տարբերու-
թիւն կա:

Ջեվադ րեյ — Այո՛, է՛հնեղի: Ես չգիտեմ, թե գրանից հետո ի՞նչ
եղա՞վ: Արդա՛նանի կամ Կոզկասի դազմական գործողութիւններն այլ
ընթացք ունեցան, Հրաման եղա՞վ, որպե՞տի մերոնք անցնեն երբորդ բա-
նահի հրամանատարութիւն տակ: Եուլիսի հաչորդազրութիւն եղա՞վ, որ
աղեւ կամավորական կազմակերպութիւն անհրամեչուութիւնը չկա ...

[Միզնաւ Ելաբի քնի նարցալննորյանը]

Նախագան — Օգոստոսի 17 թվագրությամբ Լրգրումի վալիի միջոցով ծածկագիր շնագիր եր ուղարկել, որից պարզվում է, որ կենսարանական կուրսանն խառնվել է պետական գործերին Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

(Քարտուղարը կարդում է շնագիրը).

ԷՐԶՐԻՄԻ ՎԱԼԻ ՄԻԶՆԱՎ [ՇԱՅՆՎ] ՔՈՇԱԿՊՈՒ ԵՄԵՐ ՅԵՏԻ

Այսուց, մի բանիս կզմից արժատ անշնորհութեանց, ինչպես նաև 1200 (1214) պատասխան թվալիս ան զրոյթանից պարզում է, որ Լրգրի շնագրութեան շնորհից մեզ շնա մատուցող սպանիս անգրագրութեան շնորհից մատուցելու Ուստի անարգիցող սուր միջոցներ պետք է գտնուի պահանջներ: Գնալիս և կատարութեանց փափագում է, որ մեր Լրգրնալիցները մեան ազատով Այս ուղղությամբ ցանկանալ է, որ անհրաժեշտ բան գործարկել Լրգրի արտեր անհրաժեշտ գտնելու շնորհով:

Միզնաւ Ելաբի քնի

Միզնաւ Ելաբի քնի — Այո՞, էֆենդի, Էրջա է, Հիշում եմ: Նախապես ինձանից այդպիսի բան Լրգրից էլիս ինչպես ասացի, թե շնագրից Շարիր քնից զորաճարի մամանակ, պատերազմ շարտարաբելուց ասուց, Լայրնիքին ծառայելու նպատակով՝ ցնացել էր այնուկ: Մենք անապես Լարարութեան մեջ էինք այդանց գտնվող Լայրի շնա: Ընտրութեանները միշտ միատեղ էինք անցնանում գաշնալցութեան շնա: Անընդհատ շփման մեջ էինք գտնվում Երանց շնա և Լրգրում՝ որպեսզի Երանք նա պատրաստվեն պատերազմին և շանք գործարկեն Լայրնիքը պաշտպանելու խնդրում: Մակալն պարզվում է, որ տեղի ունեցած բանակցութեանները Լաջողութեան չեն ունեցել, բանի որ Երանք ասել են. «Մենք չենք կարող յաջնիրաց թուրքերի շնա շնկերակցելու, պատերազմ ծագելու զեղքում՝ չիզոք մեր մնալուս: Թեպետ է, որ Երան բաց շնագիր ուղարկելը պատշաճ չէր կարող շնագրով, ուստի կենսարանական կուրսանի պատասխան շնագիրը առաքելիք ենք թին գործերի մի-երատրութեան միջոցով, որտեղ ասված էր. «ՏՏնալից» Երանց շնա և աշխատեց, ինչպես որ Լարին է, մեզմութեամբ շնամանություն գալու: Մեր այս շարտանքը կատարութեան շնա անընդհատ շնա: Այն գրված է եղել պատերազմը սկսվելուց առաջ, ասմանյան ազգութեաններին միջն բարեկամական Լարարութեաններ սերմանելու միտումով:

Նախագան — Թեկուց և [պատերազմից] առաջ գրված լինի, լի՞ որ գուց գրանով միշտմանի եր [կատարութեան] գործերին:

Միզեաւ Նյութի բնչ — Մեծարգո գաշա, ի՞նչ միջամտութեան մա-
սին է խոսքը Մենք ահապէս շփման մեջ ենք եղիչ Հայերի Հեաւ Յոյսը
քնարութեաննոր ընթացքում թեկնածուների առաջադրումը կատարել ենք
գաշակցութեան Հեա միանելու նրանք մայն են ուղի մեր թեկնածու-
ներին, մենք էլ՝ նրանց Այնպէս որ, ընտրվել է ցանկալի թվացող թեկ-
նածուս։ Ընչպէս եղվեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպէսզի պատերազմի
ընթացքում նամագործակցենք իրար Հեա Քաշց այդ միջոցները Հայո-
ցութեան շունչան, նրանց շնամատչենելու մասին մենք տեղեկացանք
Հեապայում։ Այնուամենայնիվ, կրկին գրեցինք, որ լավ վերաբերմանը
ցուցաբերվի նրանց Հանգնուց։ Դա մտնում է ոչ թէ կատարութեան,
այլ փութակցութեան պարտականութեաննոր մեջ։

Խախազան — Պատերազմ Հայտարարելուց առաջ ուրեմն այդպիսի
ժառագարութեան ունենք։

Միզեաւ Նյութի բնչ — Ընչպիսի՞, էթենցի։

Խախազան — Պատերազմ Հայտարարելուց առաջ, ուրեմն Խախարք
զեմենք, որ մտնելու կը պատերազմի մեջ։

Միզեաւ Նյութի բնչ — Ո՞չ, էթենցի, զորահովար Հայտարարելու
Մեակներով կարելի էր տեսն թէ՛ ապասել։ Զորահովար Հայտարարելու
մի՞թէ պարտաւատ եղիր լի նշանակում։

Խախազան — Տվաւ ժամանակ պետութեան զիբրորշուով զինված
լեզարութեան մեջ մեզն էր։ Ուստի զորահովար Հայտարարելու անհրա-
ձեշտութեան էր։

Միզեաւ Նյութի բնչ — Չեզարութեան, էթենցի։

Խախազան — Այ՛, գա զինված լեզարութեան էր։ Զորահովար Հայ-
տարարելու անպայման պատերազմի մեջ մտնել լի։

Միզեաւ Նյութի բնչ — Ո՞չ, էթենցի, [զորահովար] Հայտարարվել
է, որպէսզի Ռուսաստանի կողմից Հարեակում լինելու զեզում գտնը-
վենք պարտաւատ վիճակում։

Խախազան — Կարգողն՞ք։

(Ընթերցվում է թե՛հակողին Եաթիր բնչի կողմից ներքին գործերի
մինիստր Քալաթ բնչի միջոցով կենտրոնական կոմիտեին ուղղը-
ված վերահրշիջալ Հեապիրը)։

Խախազան — Տեսնուց եք, որ կենտրոնական կոմիտեն ոչ միայն
ժամանակ է ազգային գործարարութեաննորին, այլև Հանգնուց է ձեզ
որք նախաձեռնութեաննորով։

Միզեաւ Նյութի բնչ — էթենցի, կենտրոնական կոմիտեն Հանգնու-
ց է ոչ ոչ միջնորդի գերում։ Ըս թե՛ս վստաւ եմ, որ այն ուղղված է եզել

«Քննչութիւն»-ը մահաուսուհո-ին, քանի որ գործերին հետեւելու համար մեզ
ստիպեցեալ սեղանից գրութիւններն էր գալիս:

Խախտազան — Անցյալում ասել էիք, որ ծածկագիր չունեք:

Միլիանա Նյուրեի բնյ — Ծածկագիր չունեք, այդ մեր ծածկագիրը
չէ:

Խախտազան — Այսինքն, ենթին գործերի միևնույնութիւն գրելու փո-
խարեն, կարող էր ուղղակի մեզ գրել:

Միլիանա Նյուրեի բնյ — Ենթին գործերի միևնույնութիւն գրելուց
հասկացում է, որ մենք ծածկագիր չենք ունեցել: Ուղղակի ենթին գոր-
ծերի միևնույնութիւն ասաքելը զրա վառ ազդեցութիւնն է:

Խախտազան — Եստ լավ, ի՛նչ նպատակ է հետապնդել ենթին գոր-
ծերի միևնույնութիւնը միջնորդագրելով: Առաջում է այնպես, որ նման
մեզ վարչելը ստիպողական անհրաժեշտութիւնն է:

Միլիանա Նյուրեի բնյ — Բացն ի բաց չի կարողացել գրել: Գազանի
գրելու համար էլ գիտի է այդտեղի վալիին:

Խախտազան — Կարողացե՛ք, [հետագրի] հակառակ կողմում գրված
հրահանգը:

ԲՆՃԱԿՆԵՆ ԵՐԵՐ ԲՈՏԸ

Քանի որ այդտեղ այնու անկող չունեք, կրկնից շտապ շարժեց զուր հրա-
պրեզն ասովն կարծեք մի պարտեւ աստեղեկու համար: Արտեղից էնց Ծակու Բե-
մի բնյ մեզ կրեի անհրաժեշտ հրահանգ ու աստիպարեանը:

1914 թ. Նոյեմբեր 17

Միլիանա Նյուրեի բնյ — Այո՛, է՛ֆենդի, ինչպես մեզ հայտնի է, զոկա-
նագրութեան և ընդգրկված էր «Քննչութիւն»-ը մահաուսուհո-ի մեջ: Չնայած,
որ բազմական ժամանակ է անցել, բայց հիշում եմ: Կովկասի կողմերը
գուրս գուրս համար հարմարեման պիտի անցնենին, Ծակուր Բեմի բնյ
և այլ ուսմերի հետ միասնալով, գնալու էին այդ հարմարութիւնը իրազդեմ-
ութեան կարծում եմ: այդ կողմակցութիւնը էլ այժմ պատասխանե ենք
գրել:

Խախտազան — Եստ լավ, այդ հրահանգը զուր կ'ը գրել:

Միլիանա Նյուրեի բնյ — Եստ համարեման է, որ «Քննչութիւն»-ը մահ-
աուսուհո-ից կամ աստեղեկան միևնույնութիւնից, կամ էլ մի այլ տեղից
գրված չենին: Այո, մի տեղից անհրաժեշտ օգնել է, որ գրել են, համ ենթ-
գրութիւն, այնտեղ գտնելով Բեհաւորիցին Նարի բնյի հարցումը հիման վրա
գրվել է կենտրոնական կոմիտեին կից զանգուղ մի հաստատութիւնից:
Բեհաւորիցին Նարի բնյի արժամ հրահանգից ուղղակի է նրանում: Այդ է

նզէչ նրա պաշտօնը: Այսինքն՝ ամբայ գործին ուղղակիորեն մասնակցութեան շնորհակալ: Չեմ կարողանում մտաբերել, թէ այդ ստորագրութեանը ո՞ւմ են պատկանում:

Նախագահ — Գուր ասացիք, որ Բեհեւէղզին Շարիքը «Հայրենիքին ժառանգելու» նպատակով պարտականութեան էր ստանձնել, ուրեմն՝ մինչեւ այդ պարտականութեան ավարտը ձեզ հետ Հարաբերութեան լպնայ է սեփական: Մինչդեռ ես իր Հարաբերութեանը չի խզում և անընդհատ ձեզ է գրում:

Միզնաւ Նյուրի բնչ — Եսա Հաջածական է լիննդի, չե՞ որ ես կենտրոնական կոմիտէի անդամ էր: Քայց ես այնտեղ չի գնացել կենտրոնական կոմիտէի հետ անշիջող մի պաշտօնով, ես գնացել է մի այլ պարտականութեան կատարելու նման գրութեաններ միտն Բեհեւէղզին Շարիք բնչից չէինք ստանում, այլ մի շարք անդերից ես Պատասխանները տարբեր անգեր էին ստաքում: Մեր աշխատակիցները ձեզը այդ գործին հետամուտ լինելով, գրում էր պատասխանները: Սրել գրութեան ուղղակի ձեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողի հետ ձեռք Հարաբերութեան մեջ ենք եղել: Բեհեւէղզին Շարիք բնչի հետագրեր է: ահա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտեն այդպիսի գործերով չի զբաղվել:

Նախագահ — Իսկ ո՞րն է գրա իմաստը:

Միզնաւ Նյուրի բնչ — Իմաստը երեք «Հայրենիքի» ժառանգութեան մեջ լինելն է:

Նախագահ — Ասում են, որ դա ցույց է տալիս, «Քննչութեան» մասնաձեռնի և կենտրոնական կոմիտէի միջև գոյութեան անկցող կապը:

Միզնաւ Նյուրի բնչ — Ա՛յ, լիննդի: նման թղթեր ձեզ գալիս էին նաև այլ տեղերից: Օրինակ, «Գարմիր» մահիկինն վերաբերող մի շարք գրութեաններ էլինք ստանում, Պատասխանն ուղարկում էինք «Գարմիր» մահիկինն, որն էլ իր հերթին գրութեան էր ուղարկում Համապատասխան կողմակերպութեանը: Օրինակ, շրջաբերականներ էլինք ստանում «Քրքրանցային» կազմակերպութեանից, ուր նշված էր լինում՝ «Գրքեր» ձեր մտածանլուգորին, որպեսզի նրանց պահեն: Սրբանցը կատարելագոյն ինքնուրույն կազմակերպութեան լինելով Հանգերն, ձեզ գրութեան էր ուղարկում: Հայտնելով, որ մի շարք տեղերում պակասորդ անեն: Մենք էլ գրում էինք ձեր մասնակցութեան, ինչպէսզ, որ նրանց պակասորդները փոխհատուցվեն: Դա չի նշանակում, որ որտեղից և կենտրոնական կոմիտէի միջև կապ գոյութեան անի: Դա ցույց է տալիս, որ նրանք իրար հետ փոխօգնութեան մեջ են գտնվել պատերազմի ընթաց-

քում, որս մեջ վնասակար մի բան մէն նկատեի, ևս ընթացք չէի առն: Բոլոր գնացրում դրա իմաստը միջնորդ լինելու մեջ է: Նույնիսկ կենսաբանական կոմիտեում պաշտօն շունենալու գնացում էի, մէն նման գրութիւն տեսնեի մեզու, կգնայի, շանը կթագնի, պատասխանի կգրեի և կուղարկեի: Բույսբաններ չէի պատկերացնում, որ հետազոտում նման վեճակի առաջ կհանգեմ:

Նախագահ — Սուլեյման Աւրերի բեյը ի՞նչ հարաբերութիւն ունի կենսաբանական կոմիտեի հետ:

Միզնաւ Մուսթաֆայի բեյ — Ես միշտ էլ գիտնորակն է եղել: Պարզ է, որ սպաների հետ կենսաբանական կոմիտեի շի կարող հարաբերութիւններ ունենայ:

Նախագահ — Երա կողմից Բենալզոգին Շարիբ բեյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը լիովին ցույց է առնում «Թեշքիլաթ-ը Մաշաուսե-ի հետ Երա ունեցած համագործակցութիւնը»:

Միզնաւ Մուսթաֆայի բեյ — Մեծարգո փաշա, ինչպիսի՞նք կապ:

Նախագահ — Կարգացե՛ք:

(Արձանագրուող քարտուղար Շեքիբ բեյը ընթերցում է)

ԼՔՂՐԱՅԻՆ ՊԵՆՏԵՐԻՆ

Վերանկէ տեսնո՞ք

Ժողովուրդը ուղղված է Բենալզոգին Շարիբ բեյին:

Տրագիգները Թիզա բեյը շնորհած է լքարում կենսաբանական կոմիտեի անդամ: Թիզա բեյի փոխարէն որպէս պատասխանատու քարտուղար ուղարկվելու է Մեմլուկ բեյը:

Սուլեյման Աւրերի

Ս Թեշքիլե-ի սակ 1220 թ.

[1214 թ. եպիմերի 2]

Նախագահ — Կենսաբանական կոմիտեին է գրել:

Միզնաւ Մուսթաֆայի բեյ — Սուլեյման Աւրերի բեյը «Թեշքիլաթ-ը Մաշաուսե-ից է գրել: Գրել է ինչպիսի՞նք հասցեով: Արդե՞ն Բենալզոգին Շարիբ բեյը կապ ունի «Թեշքիլաթ-ը Մաշաուսե-ի հետ, այդպէս չէ՞ կհնկցի: Թիզա բեյը կենսաբանական կոմիտեի [անդամ] ընտրվելու կապակցութիւնում մեծ դիմել է: Ես «Թեշքիլաթ-ը Մաշաուսե-ին» «Գրե՛ք Բենալզոգին Շարիբ բեյին, որպէսզի Տրագիգները Թիզա բեյին ուղարկի մեզ ձառ, շանի որ նա ընտրված է կենսաբանական կոմիտեի անդամ:

Խախազան — Մ'նչ նպատակով Մուշեղյան Ասրերի բնյը միշտորդ է Հանդիսանում: Այնպես է Հանապետում, որ նրանց միշտ ենթերին կույ է գոյություն ունեցնչ:

Միղեան Ելուերի բնյ — Չէ՞ որ Ռեհաէզզին բնյը կույզած է եզնչ սժեշքիւթ-ը մահուան-ի հետ: Բեհաէզզին Եսքեր բնյը գորահազա-քից Հետ: Կայրենիքին ժառայելու նպատակով զնաց ազգմանախառ: Հե-տեաբար՝ նա կենթարկեցնու էր Մուշեղյան Ասրերի բնյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Մուշեղյան Ասրերի բնյին, որպէսզի Ռիզա բնյին ուզարկի աշտակ: Բազմական մամանակ է անցել, լազ չեմ հիշում:

Խախազան — Ռիզա բնյին ուզարկում են իրարմի կենտրոնա-կան կոմիտե:

Միղեան Ելուերի բնյ — Իրարմում կենտրոնական կոմիտե չիտ:

Խախազան — Հեռագրում այդպէս է գրված:

Միղեան Ելուերի բնյ — Մուշեղյան Ասրերի բնյը սժեշքիւթ-ը մահ-ուան-ի գործերին իրազնկ չիենելու պատճառով, այդպէս սխալ է գրել Խախազան — Կարգացե՛ք Հեռագիրը:

(Արձանագրող քարտուղար Ենիք բնյը կարգում է Հեռագիրը)

ՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԷԹԱԼԵՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆ [ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԹՅԱՆ]
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Հարգանքներով անդիպեամ ձեզ, որ 25 հոգոյ ըսկզպած 5-րդ շիններ [խում-տի]՝ Արզիկէր Քաֆան ուղտի հրամանատարությամբ ձեզ նոր Հակադարձ գրեցնեց ժառարճ:

Սուսանի պատասխանաւ-խառուպար Յուլիզի

10 կանոն-ի լզգն 1220 թ.

[1914 թ. փետրեմբեր 16]

Ճարտ' զոյտ: Կազմ բնյ լինելիքն ՄՈՂԵՏ ԵՏՈՒՄԻ

Միղեան Ելուերի բնյ — Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք նա պա-տասխանատու քարտուղարներին գրել էինք, որ հայրենիքին ժառայելու համար ցունկություն ունեցող ժարդկանց, որպէս կամաւորներ հազմ-քաղրեն սժեշքիւթ-ը մահուան-ի համար: Որքան մեզ հայտնի է, աչք Ռիզազի բնյը կապիտալի կոչում ունեք և հրամանատար էր մի գն-ւորական դասակի: Ըստ կրեւթի, այնտեղ կամաւորներ է հազմ-եց և մեզ ուզարկելու մասին տեղեկություն է արել: Հետագայում իմա-ցանք, որ Ռիզազի բնյը շատ գործեր ունի և խիստ ծանարեանոված է: Ընցինք նաև, որ արագակներին հետապնդելու համար մութատարի՞նք կողմից ենթարաւզի է մանգարմական գործերի մեջ: Կանկալներ մեզ

ճառ: Երես զբազմում և մեր վարած քաղաքականությունից կորված լինելով՝ Հեռացրինք պատասխանաւոր քարտուղարի պաշտօնից: ԵՔԷՂ-թիւթ-ը մասնաւորեալն այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկութիւն տալ:

Խախտաւոր — Ասում էր, որ կենտրոնական կամիտեան «ՔԷՂ-թիւթ-ը մասնաւորեալն հետ անշուքութեամբ լինելուց, բայց և ուշագիտ հապաքմամբ է, որ ես հասկնալի միջամտել է նման գործերին:

Միզնատ Ելուրի թիւ — Այ՛, մենք կայի մեշ էինք բուր հաստատութիւնները հետ Մեզ ճառ եկած գրութիւնները ուղարկում էինք համապատասխան կողմահերպոսթիւններին, ինչպէս, որինակ՝ սեպտեմբր մահիկներ, սրբանոցին, եկեղեցի գործերի միջնադրութիւն և այլ տեղեր:

Մերիվա Մուսախան փառա (հանձնաժողովի անդամ) — Կենտրոնական կամիտեան ուղղակի զբաղվել է ՔԷՂ-թիւթ-ը մասնաւորեալն գործերով: Կամաւորներ է ուղարկել: Ելում է, որ թալս կապակցութեամբ հրաման արկցինք պատասխանաւոր քարտուղարներին, պատմիրաւներին, ուրեմն ՔԷՂ-թիւթ-ը մասնաւորեալն հիմնականում տեղեկված է եղել մեր կողմից, կենտրոնական կամիտեան կողմից:

Միզնատ Ելուրի թիւ — Այ, մեծարգո փառա: Յանտրազմի ընթացքում յուրաքանչյուր մարդու պարտականութիւնն էր իր կարողութեան շափ, մինչև պատերազմի ավարտը սցտակար լինել իր հայրենիքին: Արգեն պատերազմը հայտարարվելուց հետո մեր բնկերները մեծ մասը սկսեց զբաղվել գինեգորական, հայրենիքին մասալելու գործերով՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողութեան: Այդ թիւուղի էջները ամբողջ անձնաւերսթիւնը որդես գինեգորական՝ առավել շատ է զբաղվել: Եւրեմիկ պաշտակաւորել է ժանգարմական ոտորիականութեամբ: Այդ մասին տեղեկանալով, մենք կանկեցինք նրան և իրես զբաղվածութեան համար հետաքրքիր պաշտօնից:

Խախտաւոր — Ձեր քարտուղարութեան ընթացքում ինչու՞ հոգատար վերաբերմունք չեք ունեցել դեկա. նազըմի կողմից հափշտակված փաստաթղթերի նկատմամբ: Կուտակցութեան քաղաքական գործունեութեանը վերաբերող այդ կարևոր փաստաթղթերը միշտակից վերաջնելը թույլ է տալիս, որ [կուտակցութեանը] անշուքութեան է ունեցել մի շարք գաղտնի գործարքները հետ: Այս մասին ի՞նչ կասկեր:

Միզնատ Ելուրի թիւ — Ցավեք որակ [նրա] մեղնելուց հետո տեղեկացա այդ մասին: Մեկ որ հետո մեղնել էր այստեղից:

Խախտաւոր — Ասա լավ: Թայց լէ՞ որ այդ բանին ակնի շուտ պետք է հետաճուտ լինելից:

Միղձառ Նյուրի բէյ — Յրբէք ժարգն չէր տեղեւում, որ փաստա-
թղթերը տոնելով՝ չհար կտանէր:

Նախագան — Ուրեմն փաստաթղթերը նախապէս պետք է հաճաք-
ված, պէտքատու գնէ՞նք, որ բոլորը միտակց տաներ ու գնար:

Միղձառ Նյուրի բէյ — Էֆենդի, արգեն կուսակցութիւնը զերտ-
կազմելու շնորհաբար բոլոր փաստաթղթերը սեղանները մէջ էին պա-
տարելու [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանկեղծում
էր Փարիզում գտնվելու շնորհաբար Ահմեդ Երզնկա բէյի՝ չեառ ունեցած
իր թղթակցութիւնները: Ըստ երևույթին, զրանք է փնտրել, ապինուրա
արել, և չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միտակց վերցնելով՝ գետնի է:

Նախագան — Ուրեմն, նախապէս պետք է կը, որ գտնու. նազըք փա-
խուար է գիմէլու:

Միղձառ Նյուրի բէյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագան — Հապա, ինչու՞ էր ուզում վերցնել:

Միղձառ Նյուրի բէյ — Հրատարական աւելով խոզք իր հարաբերու-
թիւնը կուսակցութեան չեառ Հրատարական աւելու ժամանակ առաջ. շէյս
փաստաթղթերը կարեւոր են և վերաբերում են ինձ: Նա իմ ցանկանում,
20—25 տարի առաջ Փարիզում գտնվելու շնորհաբար իմ աշխատան-
քին վերաբերող փաստաթղթերն աշխատեցի մտնել: Նա իմ հարաբերութիւն-
ները խզում է: Նույնիսկ աշխատեան համագումարներին էլ իմ մա-
տակցելու: Ես ա լավ, առաջինը Բայց, երբէք չէի պատկերացնում, որ
բոլոր փաստաթղթերը կվերցնէր:

Նախագան — Այդ կարեւոր փաստաթղթերը աշխատեառ տնօրէնարէն
Նրան աւելու իրազատութիւնը ունէր՞ք:

Միղձառ Նյուրի բէյ — Էֆենդի, զրանք իր փաստաթղթերն էին.
Ինքն էր աճել:

Նախագան — Բայց չէ՞ որ զրանք կուսակցութեան փաստաթղթերը
մէջն էին մտել:

Միղձառ Նյուրի բէյ — Ո՛չ, էֆենդի. նշված էր, որ այդ նշումները
ազատագրովվելու են կուսակցութեան պատմութիւնը շարադրելու ժամա-
նակ. Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի ազատագրովվեն միութիւն
և ապագայի միութիւն կուսակցութեան ստեղծման, երա աւարտը փութերից
անցնելու պատմութիւնը շարադրելու շնորհաբար:

Նախագան — Անցյալ սրբ, մեր աճած ցուցմանքի ժամանակ, իր-
անցքը Երբանիմ և պահեստի պապ Զաֆեր էֆենդիների մասին: Դուք
գրեառք արգը՞ք, թէ ներկայումս երաւք սրանց են գտնվում:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — Նրանք պետք է, որ Ստամբուլում լինեն:
Նախագահ — Ո՞ր կողմերում, Հասցեն գրե՞՞ք:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — Կարծում եմ, որ Երբաշիմ էֆենդին բնակ-
վում է Չեչեկթաշում, իսկ բարատուգար Ջաֆիր էֆենդին Ծաթիհում կամ
էլ Ջահանգիրի շրջանում: Ե՛րբաշ հասցեն չգրե՛մ:

Նախագահ — Առում են, որ պատերազմ Հայտարարելուց հետո
«Միուսթյուն» և առաջագիմուսթյունս կուսակցությունը մեծածախ է նդն
[ժողովրդից] նպատակ Համարելու գործին: Այդ նպատակը ինչու՞ Համար-
վեց, գումարը որտե՛ր հասավ և ի՞նչ նպատակի Համար ծախսվեց:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — Այսինքն, էֆենդի:

Նախաշահ — Պատերազմ Հայտարարելուց հետո որոշ նպատակներ են
Համարվել:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — «Միուսթյուն» և առաջագիմուսթյունս կուսակ-
ցության Համար է Համարվե՞լ:

Նախագահ — Այո՞:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — Եւր չունե՛մ, տեղեկություն չունե՛մ:

Նախագահ — Այդ Հասույթից որոշ գումար է ծախսվել: Այդ գումար
ի՞նչ մեծ էր ծախսել:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — Այո՞, էֆենդի, մոտ 400 000 չիրաշի շաֆ
մի գումար էր, որը հետագայում պահ արվեց բանկերում: Չէր ասածք
այդ գումարի մասին է արդո՞ւր:

Նախագահ — Այդ է, թե՛ այդ չէ, չգիտեմ: Բացառություն ավել:

Միզնատ Եյուեթի բնչ — Իմ իմացածը այդ գումարի մասին է: Ինչ-
պես գիտեք, պատերազմ Հայտարարելուց առաջ Հացի խնդիրը բավա-
հանին զմշտուցել էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքակառարանք որո-
շեց գեաշուրդի սահմանել: Բայց այդ գնացուցակը արդյունավետ չե-
ղավ: Հետագայում այդ գործով գրողվեց քաղաքակառարանք: Հացի
խնդրին հետևելու Համար գիմեցին նաև Քեմալ բեյին: Նա պարտավոր-
վեց այդ գործին հետևել Համառակություն կորզելու նա առաջ, ուր տես
հացը վաճառելու եմ այդ զեմք, իսկ քաղաքակառարանն էլ Համառու-
թյուն ավեց այդ գեիէ՞:

[Ձիա Գյուեթի հարցախնդրությունը]

Նախագահ — Ձիա բնչ, զուր տե՛ր մեջնուա (նոր հանդես) խորա-
գրով հանդես հրատարակում ե՞ք:

Ձիա Գյուեթի — տե՛ր մեջնուաես Հանդես է, ես նրան թղթակցում
եմ,

Եսխազան — Այդ չանցնում ինչ-որ Քուրանիզմին⁶⁴ Վերաբերող մի հոգևած ունեւր։ Այդ հոգևածում ասմանիզմին⁶⁵ փայտրան եսխազան-վաթյանը արվում է Քուրանիզմին։ Այս խնդրի վերաբերյալ բացատրել անքանակաբար։

Այս Գլխալիփ — Ե՛հե է Քուրանը վերնագրով մի հոգևած ունեւ, որտեղ յուրք եւ սալիս, որ այստեղա պատահեացումով այն հուլաուրահան Քուրան է։ Այսինքն՝ սոմանյան Քուրքերը պետք է մէկ հուլաուրահան անցնեն։ Լեապալում մյուս Քուրքերը (Քուրքալեզու մողովուրդները — Ա. Փ.) այն չըզանեղու զեպում հասացվի հուլաուրահան Քուրան։ Եվ զա նպատակով կլինի նաև սոմանյան պետութեան համար, ջանք որ նախ կզարգանա սոմանյան երկրի հիմք հանդիսացող Քրքութեանը։ Բնական է, որ կհզարանա նաև պետութեանը, նեապալում էլ մարոզ Քրքութեանը, որտեղ կընդունեն սոմանյան Քուրքերն լեզուն։ Ազրբեջանի Քուրքերը արդեն սկսել են հուլաուրահան Քուրանի սղգութեամբ աշխատել։ Քուրքերն լեզվի ասարածուցը, սոմանյան գրականութեան, որպես ազգային գրականութեան ընդունելը, բուր Քուրքերն հոգու-քրտով կապելու է մեզ հետ։ Բուր Քուրքերը ընթերցելու են մեզ մտքույս անսած սանդագործութեանները։ Քերթերի և գրքերի ընթերցողները մի քանակ, բնական է, որ գրողները, գրականագետներն իրենց սանդագործութեաններին առավել շատ սգուս կըրաղեն։ Անա այդ հոգևածը ոչ ոքից մինչև վերը գրված է այս նպատակի համար և պարզ յուրք է արված, որ այն նպատակով կլինի սոմանիզմի համար։

Եսխազան — Այս հանգամանքը արդար լի՞ գրգռի ոչ մանեղահան ազգութեաններին։

Այս Գլխալիփ — Ո՛ւ, է՛նեղի, բուր սոմանյան ազգութեաններն իրենց մշակութի մեջ ազատ են։ Այսինքն՝ յուրաքանչյուրը կարող է իր մարտնի լեզվով գրականութեան հրատարակել։ Այնպէս որ, այս կարգը փոխանակ երանք վշտացնելու, պետք է որ գրանցելու Այդ ազգութեանները կանեն այն մարդկանց, որտեղ ստում են, թե Քուրքանան ազգ, Քուրքահան հուլաուրահան գոյութեան յունի, այլ կա միմիայն սոմանյան լեզու և սոմանյան հուլաուրահան Այսինքն՝ երանք մյուս ազգերին չեն նանալում և ստում են, որ գոյութեան ունի միմիայն սոմանյան ազգ։ Մինչդեռ իմ համոզմունքով տոմանյան անվանուցը վերաբերում է միայն պետութեանը, աշխիքին՝ Սոմանյան պետութեանը։ Եվ այդ պետութեան մեջ ընդգրկված են արաբ, Քուրք, հայ և այլ ազգութեաններ։ Այս հանգամանքը հաստատում է յուրաքանչյուրի ինչ ազգութեան լինելը և միմիայն մամանակ կապահովի սոմանյան պետութեան հզորութեանը։

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Յամանյան պետությունը, որպես Հե-
տարան, կարող է ունենալ ազգերի միջև գոյություն ունեցող միությունն
ու փոխադարձ հարգանքը: Իսկ հիմ հայաարարվի, որ բոլորս սամանցի
ենք և ազգություն չունենք, ապա ազգությունների միջև չի կարող միա-
նականություն լինել: Հասկանալի է, որ մյուս ազգերը կենթինն այս
թեզը:

Նախագան — Տեղաւանություն հարցը ի՞նչ մեղով քննարկվոց կենա-
րոնական կոմիտեում:

Այս Գյումրի — Բուրյուղի չքննարկվոց: Պատերազմին վերաբերող
որոնքներն արդեն հրամանագրի ներ ունենին: Գրանք կազմվում էին
պատերազմի պատճառով: Այն կուսակցության երազրի Հեա անունիան
չունի: Անհրաժեշտությունից կենելով հարյուրավոր արևելներ էին
կազմվում:

Նախագան — Ետեբր ասում են, որ այն վճարված է եղել ՎՄԻու-
թյուն և առաջգրմությունն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում,
մի շարք գեկավարների մտաւզացմամբ և որոշմամբ:

Այս Գյումրի — Երշա չէ:

Նախագան — Առաջին Ներթին այն անդի է ունեցել Բնակչոյին Եա-
փիւր բիւի և զոկա- նազմի հրահրմամբ:

Այս Գյումրի — Կենտրոնական կոմիտեում:

Նախագան — Այ՛, կենտրոնական կոմիտեում և ձայների մեծա-
մասնությունը: Եվ այս հարցը կենտրոնական կոմիտեի կողմից քաշա-
ղերվելով Երանք ներգործել են սազմական միեմարություն վրա և իրա-
կանացրել այն:

Այս Գյումրի — Կենտրոնական կոմիտեում այդ մասին ոչ մի իտաջ
չի եղել:

Նախագան — Տեղաւանություն քննացրում մի շարք վայրերում կո-
տորաններ են տեղի ունեցել: Կոչողութ և հափշտակությունն կենտրո-
նական կոմիտեն միացել է զիտորդի գծրում և ոչ մի որոշում չի քն-
դունել այդ մասին:

Այս Գյումրի — Կենտրոնական կոմիտեն քազմական ուղ իմացափ
Այն էլ ոչ բույրի, այլ մասնակի զեպրերի մասին: Կենտրոնական կո-
միտեն անկենականութ չէտ պահանջել, որպեսզի ներքին գործերի և
միանն անկենականութ չէտ պահանջել, որպեսզի ներքին գործերի և
նազմական միեմարություններն արգելին այդ բույրը և Հանցագործ-
ութեան միեմարություններն արգելին կառավարության գործերին մի-
ենրին էլ պատճեն: Մենք պաշտոնապես կառավարության գործերին մի-
եմարություն իրավասություն չունենինք: Ուստի այդ մեղով պահանջ ներկա-
ջապրենք: Այ՛ հարցումի հիման վրա մեղ պատասխանեցին, որ մի շարք
ապրենք:

հետաքննող հանձնաժողովներ են ուղարկել և որոշ միջոցներ են ձեռնարկել: Մեր հարցազրույցներին միշտ այդ նկատմամբ էին պատասխանում: Նախագահ — Համեմատելի զեպս անգամաշուկայուն և կատարածը շարունակում էր իրացրածով: Այդպես չէ:

Ջիա Գյոնալի — Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ — Կուսակցության պատգամավորները համեմատաբար կարևորություն չեն հայտնում հարցերի նկատմամբ միևնույնների խորհրդում կատարությունից անմիջապես բացառություն են պահանջել: Այդ ինչպե՞ս է եղել, որ այս կարևոր խնդիրը մեր կողմից անուշադրության է յայտնվել:

Ջիա Գյոնալի — Կենտրոնական կոմիտեն պատգամավորների հետ ոչ մի հարաբերություն չունի: Պատգամավորներն ունենն առանձին կազմակերպություն, որը նախկինում կոչվում էր «Ընդհանուր բյուրո», հետագայում այն ընդունեց «Կառավարող հանձնաժողով» անվանումը: Այսպիսին էր միևնույնների խորհրդի կազմակերպությունը: Պատգամավորներին կառավարողը այդ հանձնաժողովն էր:

Նախագահ — Այո, այդպես է: Սակայն ոչ ոք, որ կենտրոնական կոմիտեն իր ցանկությունները իրականացրել է մեր միջոցով, կամ էլ մեր մյուս պատգամավոր ընկերների օգնությամբ: Այսինքն՝ առաջին, որ սկենարնական կոմիտեում հավանություն արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրագործել միևնույնների խորհրդում գտնվող կուսակցականների միջոցով: Այսպիսով, ինչպես երևում է, նրանք ճանկապակի զբաղվել են քաղաքական կարևորություն չեն հայտնող գործերով:

Ջիա Գյոնալի — Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնությամբ:

Նախագահ — Կարևորություն չեն հայտնող խնդիրների համար նշքանք ամեն շանք գործադրել են, իսկ ինչու՞ կատարածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել միևնույնների խորհրդում: Այստեղից եզրակացվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն համաձայնություն է ավելի կատարածին:

Ջիա Գյոնալի — Ո՛չ, է՞նչ: Կենտրոնական կոմիտեն զեկավարում էր «Թեղծիայի» հարիչին (Վերսալի կազմակերպություն): Պատգամավորներին պատպանողանքը արգելված էր: Սակայն անձնապես ծանոթ պատգամավորների հետ կարող էին որոշ հարցերի մասին խոսել: Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի չէր կարող նրանց պրոպագանդել: Պրոպագանդիչը չէր մտնում նրա իրավասության մեջ: Հետագայում նրանք առանձնացված էին: «Թեղծիայի» թեղծիություն (Վեր-

բիաթի կարմակերպութիւն) և յԹեշբիլաթ-ը Հարիշեռ-ի կասազարոզ հանձնաւորութիւնը տարբեր էին:

[Արիֆ բնի նարցամենարյունը]

Կախազան — յԹեշբիլաթ-ը մահուանէ-ի ստեղծման մասին կայ-
-երական հրամանագիր արգէնց, թե՛ ոչ:

Արիֆ բնի — Մ՛շ, էֆենդի:

Կախազան — Դուք սուսցիք պաշտօնական Հասաաաութիան մաս-
-նաւորութիւն կայսերական հրամանագրի արդյո՞ք կարող էր պաշ-
տօնական Հասաաաութիան մասնաւորութիւն գոյութիւն ունենայ:

Արիֆ բնի — Ժամանակագրի հանձնառագով լինելու համար այն
ստեղծվել էր սազմական միջնորդութիւն կողմից: Բնական է, որ այդ
մասին իրազեկ էին Լաւ եւրոբին գործերի միջնորդը, մեծ վեզիրը և
մյուսները:

Կախազան — Միջնորդի խորհրդի որոշմամբ:

Արիֆ բնի — Հազմական է, էֆենդի:

Կախազան — Դուք այնտեղ էի՞ք յԹեշբիլաթ-ը մահուանէ-ի ստեղ-
-ծութիւն առաջ:

Արիֆ բնի — Այնտեղ էի, էֆենդի: Այդ մասին ինձ տեղեկութիւն
տվեց սազմական միջնորդը:

Կախազան — յԹեշբիլաթ-ը մահուանէ-ի ստեղծման հրամանը
ինչպե՞ս եղավ, գրովո՞ք:

Արիֆ բնի — Մ՛շ, գրովոր չի եղել, այլ բանագրու: Այդ մասին առա-
ջին հերթին տեղեկութիւն տվեց Սուլէյման Աօրբի բնից: Կա տեսակ-
ցել էր սազմական միջնորդի հետ: Լեւոն սազմական միջնորդը ինձ
կանչեց իր մոտ, ես էլ բանագրու հայտնեց այդ մասին: Ըս էլ ընդու-
նեցի: Սակայն Աղիթ բնիին այդ մասին հրաման է տվել եւրոբին գործերի
միջնորդը: Այստեղից կատոււմ եմ, որ եւրոբին գործերի միջնորդն էլ
գիտեր այդ մասին:

Կախազան — Զեք պաշտօնագրութիւն Հարցը կարող էր բանա-
գրու տեղեկացվել: Իսկ մի Հասաաաութիան հիմնադրուած չէր կարող
բանագրու կատարվել: Անպատեհա որեւէ միջնորդութիւն հրամանը ան-
հրամանաւ էր:

Արիֆ բնի — Ըստ երևույթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Կախազան — Դուք այնտեղ չի՞ք գրա տեղեկութիւն առաջ:

Արիֆ բնի — Այնտեղ էի:

Եստիպագան — Այդ ժամին ձեզ հրաման չկա՞լ: Թշուկե՞ս կարող է
արևել հաստատութիւն առանց հրամանի հիմնովի:

Արի՞ք բեյ — Զեմ հիշում, էջնեղի:

Եստիպագան — Սուլեյման Աբդիի բեյը ի՞նչ հարաբերութիւն ձեզ
էր սթեշիաթ-ը ժահուսե-ի հետ:

Արի՞ք բեյ — Ես հանձնաժողովի նախագահն էր: Բրտումները հայտ-
նում էր սուլեյման միւսխարութիւն և սասնում անհրամբելու հրահանգ-
ներ:

Եստիպագան — Բրտե՞ր էր նրա պաշտոնատեղին:

Արի՞ք բեյ — Նրա համար հատուկ պաշտոնատեղի էր վարձված նու-
րի Օսմանիեյում: Սթանգիլի-ի էջբլարս սպարանի դիմաց, N 32 տանը:

Եստիպագան — Ես գրամարկիչ ունե՞ր:

Արի՞ք բեյ — Ի՞նչ:

Եստիպագան — Սթեշիաթ-ը ժահուսե-ին հասկացված գրամարկիչ
գոյութիւն ունե՞ր:

Արի՞ք բեյ — Այո՞:

Եստիպագան — Գրամարկուիս ունե՞ր:

Արի՞ք բեյ — Անկասկած:

Եստիպագան — Սկզբնական շրջանում որքա՞ն գումար էր հասկացված:

Արի՞ք բեյ — Փանակը չգիտեմ:

Եստիպագան — Ը՞րանկից էիք վերցնում այդ գումարը:

Արի՞ք բեյ — Կարծեմ գրա ժամին սասցի, Մի բանի տեղում սասցի
ձեք ազգային պաշտպանութիւն միւսխարութիւնից: Ավելի շատ սաս-
նում էինք սուլեյման գաղանի հաստատութիւնից:

Եստիպագան — Փոխարենը սասցական արվում է՞ր:

Արի՞ք բեյ — Միգուցե:

Եստիպագան — Սթեշիաթ-ը ժահուսե-ի և կենտրոնական կոմիտեի
միջև ոչ մի կապ գոյութիւն չունեք, այդպես չէ՞:

Արի՞ք բեյ — Այ, ոչ մի կապ գոյութիւն չունեք:

Եստիպագան — Այժմ կարգազննու են մի շարք հնապարհ և քղթա-
կցութիւններ:

Արի՞ք բեյ — Կարող է քղթակցութիւն լինի, բայց գրանք չեն կա-
րող այդ կայք հաստատել:

Եստիպագան — (Կուսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարգացե՞ր:

ԵՒԹՅԱՆ ԳԵՐՈՒՄԻ, ԿԱՌԱՍԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՆՈՒՄԻ ԿԱՆՈՒՄԻ

Գրուած

Հարգելի հարգելիք:

Տեղաւայր հարգումով, Յերազմեալ հարկեր անկատար կամ անպահանջ շե-
շե կամք ազատ ստանալու մասին է խնդրել, առկայ, որ կովկասի (....)²⁰ վարչակարգի քա-
նակներէն մի շարք հայկանակներէն ճշտ հարաւորագրել է ոչնէլ թանկանեալ ճիշ-
տութեան թաւը, որպէս որպէս Գրաքննչական մի հարկար ստորագրութեան ստանալով, շարժման
յու է գրելու ստանալու կամք էր, որ հարկար կարող է այդ կամ անարարութեան մաս-
նակի, նարման էր, որ նրանց անարարութեան կարող է իրեն անանկանակ՝ արարար լինել
հայկանակներ հարկար:

Թանկագին հարգանքներ, հարկանարարութեան անարարութեան կամքով, խնդրում
էմ ձեր թաւարարութեանը՝ որ կամ ոչ Գաղափարներ ճանաչող:

Կղերի մարտի՛ Եւրոպի Չարկ Աննի

22 Յունիսիս 1890 թ.

[1914 թ. Կարճերի 22]

(Աշխուհեանեալ նախագահը շնորհակցել է առաջին վերահարկար ճանա-
գրութեան):

Կախարհական — Շնորհակցելով թաւար ճանաչողը շուրջ էն առաջին, որ
գրքերէն թաւար մասնակցութեան է կենտրոնական կամքներ միշտ ներքին կապ
է հարկ:

Արի՛ թիւ — Ի՛նչ:

Կախարհական — Ինչպէ՛ս թե՛ ոչ:

Արի՛ թիւ — Հիշողութեան թաւար է, լեւ կարող պատասխանել, ճիշ-
տ էն թաւար մեկ հարցներ, կարող էմ առաջարկել, որ կապ գոյութեան լի
անեցել:

Կախարհական — [Կենտրոնական կամքներ] կարելի՛սկ միշտանել է
գինգոյական գործողութեաններէն:

Արի՛ թիւ — Բեհեհողի Նարկեր բեհեհ քերտրութեան մասնակցութեան
ուղղակի պաշտօնատար անեց լինելով...

Կախարհական — Ետեւ լավ, լի՛ որ Միջնադար շարքի բնիքն է գրում:

Արի՛ թիւ — Առողջակի մեկ ճանա թղթակցելու նախադրութեան լի
ունեցել, ուստի նրա միջոցով է առաջարկել:

Կախարհական — շնորհակցել գործերի միջնադարութեան միջոցով Միջնադար

Շարքի բնիքն գրելու գործարարներ, թաւար լից գրել:

Արի՛ թիւ — Ճիշտ է գրել, գրանում ինքն է մեղադրու

Նախագահ — Ուրեմն այդպէս է ցանկացել և այդպէս էլ գրե՞լ է:

Արի՞ք բնշ — է՞ջնեցի, ետ արեքան էլ հարց ու կանոնի հանազ
ճարդ չէր: Երբեմն ինքնուրույն գործեր էր կատարում: Այ՛ մեկը չի կա-
րող ապացուցել, որ «Քեշքիլաթ»-ը մահաուսուէ-ն կուսակցութեան հետ
հարաբերութեան մեջ է եղել:

Նախագահ — Ինչու՞

Արի՞ք բնշ — Քող մյուս հետազոտող կարգան:

(Հնթէրցում է հայելի, նազըմ և Ազիզ բէյերի ստորագրութեան-
տեքով Միգհաս Շյուքրի բէյին ուղղված հետազոտող)

Արի՞ք բնշ — Մա ցույց չի տալիս, որ կապ է գոյութեան ունեցել:
Ես նախապէս էլ ասել եմ, որ կամազորների ստեղծման հարցում զոր-
սում կազմակերպութեաններ լուծենալու պատահառով որոշեցինք ոգտը-
վել այլ վայրերում գտնվող [կուսակցութեան] պատասխանատու քար-
տուղարներին: Ուստի այդ մասին գրեցինք կուսակցութեան կենտրոնա-
կան կոմիտէին:

Նախագահ — Ետա լա՛վ, գրողը ո՞վ էր:

Արի՞ք բնշ — Մէր հանձնաժողովը:

Նախագահ — Քայց չէ՞ որ այդ հանձնաժողովը ուղղակի հրաման է
տալիս կուսակցութեանը:

Արի՞ք բնշ — Դա հրաման չէ: Երանց միշտագրութեանից ոգտվելու
համար է, որ գիմէլ ենք:

Նախագահ — Ետա լա՛վ, ասենք թէ նման գիմում կարող էիք անել:
Քայց չէ՞ որ այդ թղթակցութեանը կարող էիք ուղղակի անել:

Արի՞ք բնշ — Ուղղակի թղթակցութեան ունեցել ենք պատասխանատու
քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միգհաս Շյուքրի բէյին⁶⁶:

[Թիզա բնշի հարցախնուրյունը]⁶⁷

Նախագահ — Ձեր ցուցմունքից այնպէս է հասկացվում, որ ունե-
հանութեան ու կատարած իրականացնող շոկատներին, զինվորական
միավորումներին մեջ գտնվել էն նաև «Քեշքիլաթ»-ը մահաուսուէ-ին պատ-
հանող խմբավորումներ:

Թիզա բնշ — Եթէ թույլ տաք, այդ էլ կբացատրեմ: Ես այդ հար-
ցում ինչ-որ սխալ արտահայտութեան եմ տեսնում: Եմ կարծիքով, գո-
յութեան է ունեցել մի «Քեշքիլաթ»-ը մահաուսուէ, որը կազմակերպվել է
ազգամական միևնաջարկութեան հրամանով և գործել է ազգամականատում և
բնդհանրապէս հակաազգային գտնված շրջաններում: Ուզում եմ այս

Հարցը բացառելու ցաւ իմ Համագումարի: Մյուս՝ երկրորդ շրջանիսմբ-ը մահուանուհի ստեղծվել է, որպէսզի մի շարք վիշալիքներու, սանջան-ներու, կազաներու իրականացնի տեղահանութեան, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերու մանգարմական ուստիանութեանը բազարար ուժ լի ունեցնել աշխարհագրութեւ: Եթէ շրջանիսմբ-ը մահուանուհի ստեղծած խմբից բոլորովին կողմ էին ունեցնել մանգարմական ուստիան հետ, իհարկէ դա, առանկէն Հարց է: Երբեմն, Հայերի գլուխները Հազարերու և ասարպրուտի խնդրու մանգարմական ուստիան չէին բազարարում: Մշակու գիտէր, բու-նակը մանգարմին իր հետ սազմանակատ էր տարել: Իրեն գլուխ տե-ղահանութեան Համար ուղարկվում էր երկու մանգարմ, իսկ նրանց ու-նեցնելու Համար էլ նշանակվում էին տվյալ գլուխին կամ շրջանին մանթ մեանուտ և փորձառու մի բանի մարդիկ: Հազարագրում էին: Եվ դա անվանում էին շրջանիսմբ-ը մահուանուտ: Այս այս գործը շփոթման մէջ էր գրվում մեծ նպատակի Համար ստեղծված շրջանիսմբ-ը մահուանուտի հետ:

Լախապան — Եստ լուր, այդ մեծ մեծանց կեանք շրջանիսմբ-ը մահուանուտն ս'գրի էին կառավարում, վալիենքը:

Ռիզա բեյ — Գրանք բոլորն էլ տեղական բնութիւն ունեն:

Լախապան — Տեղական լինելով Հանգերի կառավարումը ուժ մե-թին էր գանձում, վալիենքը, թե պատասխանատու քարտուղարներին: Այս Հանգամանքը բացատրէր:

Ռիզա բեյ — Քաղաքներու եմ ցաւ իմ Հայերուցութեան, բանի որ անձամբ ներկա չեմ գտնվել: Գրանք, այնուհ, որպէս ստեղծվել են, կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական տարածարդներին կողմից: Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտօն խոսեցնել են այդ գործերին, գրանք ուղղակիորէն տեղական բնութիւն ունեցող գործեր են եղել: Մեծարգո փաշա, փնտրութեան կոմիտէն գրանից տեղական լի եղել:

Լախապան — Կենտրոնական կոմիտէն զինվելու Համար ազել է իր Համաձայնութեանը, ետևիսկ այդ մասին Հրամաններ է արձակել: Այդ բոլորը առկա են փառաբանութեան մէջ: Անր կողմից ալգաիտի բուն տեղի ունեցնել է արդար:

Ռիզա բեյ — Ոչ, ես Լախապան սակ էի, թե իմ սազմամթերքը ին-չպիսի վիճակում է գտնվում:

[Միդիստ Եյուրի բնյի հարցախնդրությունը]

Լախազան — Միդիստ Եյուրի բնյ. ստում են, որ կատարածի խնդրում [կուսակցության] պատասխանատու ենթակայացուցիչները ազդեցություն են բանեցրել մի շարք վալիների և մուֆասարիֆների վրա, եսլեիսի շեհազանգզդեղներին պաշտոնազրկել են, չի՞շտ է արդյոք:

Միդիստ Եյուրի բնյ — Մի քանիսի հնաացուք կատարվել է մեր կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մուֆասարիֆը գրել են մեզ խորհրդագրելու հայատախոզ մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք ֆաշի, որ նրանք այդ գործերի մեջ խառնվեն:

Լախազան — Պատասխանատու ենթակայացուցիչներ՞ ընդ:

Միդիստ Եյուրի բնյ — Այո՞:

Լախազան — Այդպես չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ենթակայացուցիչները պաշտոնից հեռացրել են վալիներին:

Միդիստ Եյուրի բնյ — Չեմ կարծում, որ այդպես եղած լինի:

Լախազան — Ինչպե՞ս քե:

Միդիստ Եյուրի բնյ — Էֆենդի, մեր ենթակայացուցիչները մի՞թե կարող էին պաշտոնից հեռացնել վալիներին:

Լախազան — Տեղատեղության և կատարածի վերաբերյալ հրամաններին շեհազանգզվելու համար Անկարայի վալի Մազար բեյը, կատասխանի վալի Ռեշիդ փաշան անմիջապես պաշտոնանկ են արվել:

Միդիստ Եյուրի բնյ — Մազար բեյին չեմ հանաչում: Նրա պաշտոնանկության մասին անդեկության շտեմ: Ռեշիդ փաշան բարեկամ է, 15 օրուց ի վեր նրան հանաչում եմ: Չեմ կարծում, որ պատասխանատու ենթակայացուցիչ ցուցումով հեռացված լինի պաշտոնից՞: Հեղահանակը, ես հեռացվել է պաշտոնից հիվանդության պատճառով: Ես եղել է իմ 15 օրովս մանրիմ քնկերը: Ինչ երբեք չի ասել, որ ինքը հեռացվել է պաշտոնից պատասխանատու բարտուղարի ցուցումով:

Լախազան — Ձեր պատասխանատու բարտուղարը նրան չի հեռացրել պաշտոնից: Թա կատարվել է նրա զեկուցարի հիման վրա:

Միդիստ Եյուրի բնյ — Ո՛ր, էֆենդի, պատասխանատու բարտուղարը պետք է, որ ինչ գրեք այդ մասին, իսկ ես նրա պարզեղանության մասին լավ կարծիք ունենալու համար չէի կարող համաձայնություն ասել այդ խնդրին:

Եսխազան — Ձեր պատարիտնառւ շարտադարները կարող էի՞նք որդոք, որով հարցով ուղղակի զիմել ներքին գործերի մեկնաբանութիւնը:

Միզկան Շյուբի բել — Ո՛ր, էֆենդի. չէի կարող Այդ ժամն ըմբի իմացիկը, նրանք կենացովին իրենց պարտականութիւնից: Եթէ մենք տեղեկանայինք, որ նրանք որով հարցով զիմել են ներքին գործերի համ մի այլ մեկնաբանութիւնը, ապա անմիջապէս կենացնենինք: Դա մտնում էր մեր իրաւասութիւն մեր նրանց խիստ հրաման էր արժամ, որ նման թղթածիցութիւններին առկայութիւնը զեղջում:

Եսխազան — Մեր սնորհ ասի աշխարհի փաստաթղթեր կան, որանք ջուրը են տալիս, որ թեւեղիցին Եաբիբ, զհիւ. Եսզում բնիւրը թղթածիցութիւն են ունեցել ներքին գործերի մեկնաբանութիւն ենա:

Միզկան Շյուբի բել — Գործին վերաբերո՞ղ:

Եսխազան — Այո՞:

Միզկան Շյուբի բել — Կարող է միզուցի գնիւ. Եսզումը ինքնազուրիս է կատարել այդ:

Եսխազան — Թղթածիցել է Լահ թեւեղիցին Եաբիբ բնիւր, այդ ժամն ջուր տեղեկանութիւն չունե՞ր:

Միզկան Շյուբի բել — Կարող է պատահել, էֆենդի:

Եսխազան — Որ այդպէս է, ինչու՞ տասնց արտանութիւն, ինքնազուրիս կերպով նման արարքների համար...

Միզկան Շյուբի բել — Բայց զա տեղի է ունեցել Եսխազան իմ քարտաւարութիւնը:

Եսխազան — Առանց համարութիւն, մի՞թէ այդ զիմումները կարող էին այդպէս համարակի կրելովել:

Միզկան Շյուբի բել — Ըստ երևութիւն տեղաւորութիւն է քաղաքովել էֆենդի. Մրանից 6—7 տարի ասաց եսխազան մի քանի պատահապատահ շարտադարներ շարժել են իրենց շրջաններին: Մեզ հայտնախանառու շարտադարներ շարժել են իրենց շրջաններին: Մեզ հայտնախանառու շարտադարները որոշ հարցերով զիմել են մեկնաբանութիւններին: Նրանք էլ այդ գրութիւնները ուղարկել էին մեզ, և մենք եկաւարութիւն տեղեկանով գրել էինք, որ կրկնովելու զուրում նրանք կենացովին իրենց պարտականութիւններին: Եթեմակ, Զակար Չեմիլ բնիւր գաւառագործել էր աստիական առյուծի կողմին նրա համար, որ Ազտալում գտնելու: Առաւելնացում եւ մի քանի քանի էր հայտնել Մուսմէր բնիւն: Մուսմէրն ինքնապէս երան մեր բնիւն էլ այդ ժամն գրել էր մեզ: Ուստի, մենք անմիջապէս նրան մեր բնիւն էլ այդ ժամն գրել էր մեզ: Ուստի, մենք անմիջապէս միջամտեցանք իր պարտականութիւններին: Վալիի գործերին միջամտեցանք ինքն մենք նրան հետաքրիւ էինք մեր անմիջապէս: Միզուցի, չու համար մենք նրան հետաքրիւ էինք մեր անմիջապէս: Միզուցի,

ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկութեան չունեմ: Այդ ժառին ոչինչ չեմ կորցուց ասել:

Խախազան — Անկարայի վայր Մազհար բնջը ետեւագնա մի շարք աչգայտի հրամաններ է ստացել: Այգտեզ գնացող կուսակցութեան զգուշացուց թարաւագարներինք Աթիֆ բնի թելագրանքով ես անմիջապէս հեռագրել է պաշտօնինք, իսկ երա տեղ վայր է նշանակել Աթիֆ բնջը:

Միզնաւ Ելուրի բն — Կուսակցութեանք Աթիֆ բնի անունով զգուշացուց թարաւագար չի ունեցել:

Խախազան — Այգտեւ են հայտնել: Գուցե կուսակցական անգամներինք մեզը չի ելել:

Միզնաւ Ելուրի բն — Անգամներինք չէ, էջնեղի Աթիֆ բնջը այդ ժամանակ կենտրոնական կամիտէի մեջ չէր:

Խախազան — Ինչ որ է, կուսակցութեան կողմինք ուղարկել է Աթիֆ բնջը և մի շարք զարտեմ հրահանգներ է տղել վարիին: Մազհար բնի էլ մերթել է, Հաշորդ որք Մազհար բնջը հեռագրել է պաշտօնինք, իսկ երա տեղ նշանակել է Աթիֆ բնջը:

Միզնաւ Ելուրի բն — Թուրքոյին տեղեկութեան չունեմ: Ես տեսեցել եմ երա հեռ, եթե աչգայտի բան չի ելեր, ինչ կուսեր անպայման:

Խախազան — Այդ բոլորի ժառին մեզ վկայութեան է տղել Մազհար բնջը:

Միզնաւ Ելուրի բն — Կարող է պատահել, էջնեղի Ինչ աչգայտի բան չի տեղ, կարող էր իր ենթակայութեամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ բնջը աչգայտի հրաման է տղել:

Խախազան — Ետեւք պատահել է նաև Թեղիք փաշայի և Յողղաթի մութասարրիֆ Քեմալ բնի հեռ:

Միզնաւ Ելուրի բն — Թուրքոյին տեղեկութեան չունեմ, էջնեղի Խախազան — Փառեմբազմի ընթացքում կուսակցութեան որոշումով

բանագրողներ են ստարտողի մի շարք զարգանքեր: Այդ ժառին տեղեկութեան անե՞ք արդյոք:

Միզնաւ Ելուրի բն — Անտրոնական կամիտէի որոշումով:

Խախազան — Այո՞:

Միզնաւ Ելուրի բն — Թաշարովին ոչ:

Խախազան — Միգուցե՞ Մամբուլի կենտրոնի որոշումով:

Միզնաւ Ելուրի բն — Մեծարգո փաշայ, չեմ կարծում: Դա բոլորովին հեռագրար չէր: Ես չեմ չեմ, որ որեւէ զարգեց բանագրողի կամ փակով: Գրա համար հիմք էլ չի եղել:

Եւթազան — Եզ այդ շինութիւնները այլևս չեն սպասարդվել ան-
բնեղներէ կողմից: Որոշ տեղեր բանգի են, իսկ որոշ բաներ էլ ավելաց-
ած:

Միդևառ Նյուրի բն — Բալթագին տեղեկութիւն չունիմ: Այդպիսի
բան չեմ կարողանամ հիշել:

Եւթազան — Մի նամակ կա, կարգացած ք:

(Քարտուղարը կարդում է)

Լարգարտան հարցաւ:

Կառավարութիւն քաղաքի տեսչերով և վտանգութեան ընդունար տեսչեր
մաս յարկից երկուր մնալ: Ըն շինութեան շեղանքով Ստոկհոլմի քաղաքացի-
անութեան կորով 7500 զարով ամիկ և 2500 զարով էլ ավելով զարու խաղա-
քից: Արտաքին գործերի միջնորդութիւն ստացա մինչ շարս անգամ անկար ին
խաղաղութեան ամիկն ու խորակից զամար: Մեկ ամիկ ամիկ է, ինչ գտնվում եմ
Վիեննայում: Բնութիւն անապարտն աչեան էլ ապարով շինելու գաւառնով արիւ-
գած նգա մնալ այստեղ: Վաղը մեկնելու եմ Բուրն, անտեղից էլ Ստոկհոլմ: Առաջու-
թեան շատ լավ էլ երբեմն այցելում եմ Լյուսեկն Լիւթի վարչախոյն: Անցալ որ ին-
քը և աչելից ճակը հիվանդութեան տեղիցքին: Լիմա կարգարդի են կարելի է
աչ ճեղաբարտեան շարտանքի շեղացում աչ մեկ շեղը շարտանքի Վիեննա-
յում: Լիվանդիութեան շինգ-մից որ խոս նկա Վիեննա: Ամենուրեք Կարգարտ
Մի նամակ էլ կարեմ Ստոկհոլմից: Ստոր մամուլից իմացա, որ Կառավարչոյն գրա-
մամուլը սպարով եմ ծանոս թիկ միջոցով: Լարգարտան վարչութեան ընդունար ոչ-
նորան Սրբի բնը երկու ամիկ է, ինչ գտնվում է Վիեննայում: Դանապարտները քան
շինելու գաւառնով, Վիեննա մամուլն ուղտորները սպասարդութեան գրութեան մեջ են...
Առայժմ այսչաւ:

Կարգարտ Եզիլ

Եւթազան — Կարողացա՞ք մասերելի:

Միդևառ Նյուրի բն — Ազիդ բնիկն անհասում եմ:

Եւթազան — Ո՞րտեղ գտնվելիք...

Միդևառ Նյուրի բն — Վիեննայից է գրում:

Եւթազան — Լիմա ու՞ք է, որտե՞ղ է գտնվում. Ո՞վ է այս նամակը

մեզ բերող՝ Օսման բնը:

Միդևառ Նյուրի բն — Ես չեմ ստացել այդ նամակը: Առաջին ան-
գամ եմ տեսնում: Միգուցե փոստատանն է վերցրել: Ես հետազարում
իմացա, որ Ազիդ բնը մեկնել է այստեղից: Եւթազանի մեկնելուց ատար
փնարի է ինձ:

Եւթազան — Ո՞վ է այս Օսման բնը, կարողացա՞ք հիշել:

Միդևառ Նյուրի բն — Մի Օսման բն կար, որը Յուսուֆ Օսգի բն-
ի հարաւին էր: Ես էլ արդոս:

Լախազան — Կարգացնէ՞ք ժրարի վրա դրմանը:

(Արձանագրոց բարտուղար Ենֆիկ բէյը կարգում է)

— Ներքին գործերի մինիստրութեան իրավարան-խորհրդատու Սու-
ժան փաշա էֆենդի:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Ճանաչում եմ, շատ լավ եմ ճանաչում:

Լախազան — Սալիկ Հալիմ փաշայի զգլխիում անդի ունեցած ծո-
զովում Սև ծովի պատահարի պատճառով պատերազմ Հայտարարվելու
ժամին անշուշտ անգլիակ էր:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Այո՞, լսել եմ: Բայց Սալիկ Հալիմ փաշան,
ասաց, որ ինքը կաշխատի կանխել:

Լախազան — Այդ [պատերազմի] հրամանք ի՞նչ անով հաղորդվեց
և ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ ժամին:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Մեզ անգլիացիքին:

Լախազան — Եստ լավ, ինչպե՞ս անգլիացիքին:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Հինգ տարի ասաչ եղած բանք ինչպե՞ս բու-
ցատրեմ: Հիշողութեանս այնքան էլ զորավոր չէ:

Լախազան — Լույծութեամբ մի ասեք, այլ ինչ անով անդի ունենալը:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Մեծ վեզիրի շտաբրգին վեճակից հասկա-
ցաւ, որ նա պատերազմին կողմնակից չէր: Նա ասում էր, որ պատերազ-
մի մեջ մտնելը լավ բան չէ:

Լախազան — Այդ զեպքը ինչպե՞ս անդի ունեցավ:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Մանրամասն բացատրութեան շտեմբինս
[Մեծ վեզիրը] ասաց հետևալը. «Մեն ծովում ինչ-որ բարեում է անդի
ունեցելու Մի կազ են պատրաստել մեզ հանձնելու համար⁷⁶, Բայց ես
աշխատելու եմ պատերազմը կանխել և մի բանիսին էլ պատահելու: Այժմ
շփման մեջ եմ գնդպետութեաննեքի հետ: Երանց վտահեցրել եմ, որ
մնալու ենք չեզոք: Քե ինչ արդյունքի կհասնեմ, չգիտեմ: Բայց զեպքե-
րում դուք հազարգեք ձեր ակումբներին⁷⁶ և բոլորին, որ պատերազմ ան-
դի չի ունենալու»:

Լախազան — «Այդ մարդուն պիտի պատմեմ» ասելով, ու՞մ կկատր
ունենր:

Միղնատ Շյուբի բէյ — Այսինքն, ասաց. «Դեռ պատմութեաննեքին կը-
վտահեցնենք, որ մի սխալութեան է կզիւ, հետաքրքրութեան կկատա-
րենք»⁷⁷:

Լախազան — Դուք ասել էք, որ կենտրոնական կամբակի և ռժեշ-
քիայն-ը մահուսիս-ի միջև կապ գոյութեան շունի: Միևչեռ, այս կա-

ուղարկել այդ անդերին ծանօթ, չեղուներին փրկապետոզ մահճեղանան մարդկանց: Այս կապակցութեամբ ՎՊԵՆՅԻՄԲ-ը մահուսուսե-ն ցանկացն էր, որպէսզի կենարտեական կոմիտէն իր մասնահայտերի միջոցով հարցում կատարի և պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական եզրբումով կատարել ենք այդ հանձնարարականը և քատացմով պատասխանները նույնութեամբ հայտնել ՎՊԵՆՅԻՄԲ-ը մահուսուսե-ին: Մենք անձեռակալ չենք զբաղվել այդ հարցով:

Եսխազան — Այնտեղ պարզ երևում է, որ բարձր հանձնարարի և կերբին գործերի միևնուարութեան հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միզնատ Նյուրեի բնյ — Հնարազոր է, որ կերբին գործերի միևնուարութեամբ գրած լինի այլ դասի մարդկանց վերաբերյալ: Ես ստույգ չգիտեմ այդ մասին:

Եսխազան — Բարձր հանձնարարութի ասելով, բոս երևույթին, եկատի օւնի ձեր կենարտեական կոմիտէն:

Միզնատ Նյուրեի բնյ — Քնական է, որ իմ կողմից գրված լինելու համար պատասխանատու քարտուղարը չէր կարող զանազանել: ՎՊԵՆՅԻՄԲ-ը մահուսուսե-ն ինչ դասի մարդկանց անհրաժեշտութեան մասին որ գրել է, մենք էլ նույնութեամբ հաղորդել ենք ձեր պիտմաներին: Մենք հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ՝ համարի օւն, չեղու իմացող: Կողկատի իրավիճակին ծանօթ և հեղինակութեամբ վաչկուղ անձնավորութեաներ լինեն: Իսկ կերբին գործերի միևնուարութեամբ մտխաւարիքներէց պահանջել է այլ մարդիկ⁹⁰: Ահա այս կապակցութեամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկարվում, որ ՎՊԵՆՅԻՄԲ-ը մահուսուսե-ն կապ է ունեցել կենարտեական կոմիտէի հետ: Վստօն եղեք, որ կենարտեական կոմիտէն բազմաթիւ թղթակցութեաններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկութեաններէց, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, շխարմիր մահիկը, լուսավորութեան միևնուարութեամբ և այլն: Քնական է, որ ամեն մի գրութեամբ չէր կարող իրար նման լինել: Հետևաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատերազմի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Երբեք չէի կարծում, որ դրա համար հետագայում դատարտեան կենթարկվիմ հանցիմանութեան: Այս արարքը գնահատման արժանի երևույթ էր, որովհետև ժամանակը այնպիսին էր, որ յուրաքանչյուր մարդ պէտք էր սրտանց շանք թափեր երբի պաշտպանութեան համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մտանաւ, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայութեան կատարելը յուրաքանչյուրի համար հայրենասիրական պարտականութեան էր:

[Արիֆ բնյի հաջախննայրյունը]

Նախագան — Աթիֆ բնյ, շՄիուժլուն և առաջագիժուժլունն Կուսակ-
ջուժլան պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վիշալիքներում և
ժուժասարրիֆուժլուններում կատարածին վերաբերող գաղտնի հրահանգ-
ներ են ավել վալիներին և ժուժասարրիֆներին, որոնցից մի քանիսը
լին հնագանդիկ: Այդ մասին հայտնվել է կենտրոնական կոմիտե, որան-
գից և շտապ հրաման է տրվել պաշտոնազրկելու մասին:

Արիֆ բնյ — Տեղեկություն չունեմ: Բայց լսել եմ, որ կատարված
հետաքննությունների հիման վրա մի քանիսը հեռացվել են պաշտոնից:
Այս կապակցությամբ Բրուսայի ներկայացուցիչը անմիջապես հեռացվել
է ...

Նախագան — Ո՛ր, բողբոջ ձեր պատասխանատու քարտուղարի մասին
չէ, ալլ վալիներին, Այն վալիները և ժուժասարրիֆները, որոնք հրամար-
վել են կատարելու ձեր պատասխանատու քարտուղարներին հրահանգները,
պաշտոնազրկվել են:

Արիֆ բնյ — Ո՛ր, այդպիսի բան չեմ լսել: Ոչ մի տեղեկություն չու-
նեմ:

Նախագան — Թրինակ, Անկարայի վուլի Մազհար բնյը, Կասաժո-
նուի վալի Ռեշիդ փաշան, կատարածի հրամանները չկատարելու համար
անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից: Այս մասին չե՞ք լսել:

Արիֆ բնյ — Միժխան Ռեշիդ փաշայի մասին եմ լսել: Մի որոնք
հանեցին տարիքավոր վալիներին փոխարինելու մասին: Այդ պատճառով
է, որ նա հեռացավ պաշտոնից, հետո էլ պատգամավոր գտրևավ:

Նախագան — Անկարայի վուլի Մազհար բնյը կենտրոնական կոմի-
տեի կողմից ուղարկված Աթիֆ բնյի կարգադրությունը չկատարելու հա-
մար, հաշորդ օրը պաշտոնազրկվել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ
բնյը: Այդպես են վկայում: Այդ Աթիֆ բնյը զուգ չե՞ք:

Արիֆ բնյ — Ո՛ր, ես Անկարա չեմ գնացել, մյուս Աթիֆ բնյն չե՞մ:

Նախագան — Հնարավոր է: Այդ մասին տեղեկություն չունե՞ք:

Արիֆ բնյ — Ո՛ր:

Նախագան — Դուք չե՞ք լսե՞լ այդպիսի մի պաշտոնում նշանակվելը:

Արիֆ բնյ — Անկարայի վալիի պաշտոնի համա՞ր:

Նախագան — Այ՛ո:

Արիֆ բնյ — Նշանակում եղավ:

Նախագան — Ետո լավ: Այդ նշանակման զրգապատճառը բնորոկ-

ման նյութ չդառնա՞վ:

Արի՛ք բնյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Այդ պաշտօնի նշանակման խնդրին զուր չե՞ք ժառանգ-
քել:

Արի՛ք բնյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Բնչից փաշան, ինչպես նաև Յողզաթի մութասարքի՞ք
Քննալ բնյք աշտ պատճառով են պաշտօնազրկվել: Այդ կապակցութիւմք
որնէ բան չե՞լ եք:

Արի՛ք բնյ — Ո՛չ, է՛ջնեղի:

Նախագահ — Պատերազմի բնթացքում բռնազրավել է նաև պե-
տութիւններին պատկանող մի շարք շինութիւններ: Ի՞նչ զխուր աշտ
մասին:

Արի՛ք բնյ — Այո՛, լսել էմ, է՛ջնեղի: Կառավարութիւն կողմից բրա-
նազրավել են հանրահարց պետութիւններին պատկանող շինութիւն-
ները: Այդ որոշումը արվել է կառավարութիւն կողմից: Բռնազրավել
են յուսաւորութիւն [միջնադարութիւն] կողմից:

Նախագահ — Առում են, որ այդ որոշումը կայացվել է կուսակցու-
թիւն կողմից:

Արի՛ք բնյ — Չեմ լսել:

Նախագահ — Այդ շինութիւնները ենթարկվել են որոշակի փոփո-
խութիւն: Այսինքն՝ այդ շէնքերի որոշ մասերը քանդվել են որոշ տեղերն
էլ փոփոխութիւն են ենթարկվել: Այդ մասին տեղեկութիւն ունե՞ք:

Արի՛ք բնյ — Լսել էմ...

Նախագահ — Ընթերցվելու է երկու փաստաթուղթ: Լսե՛ք ն հայտնեք
մեր կարծիքը:

[Արձանագրող բարտառաբը կարգում է վերոհիշյալ վավերա-
գրերը]:

Արի՛ք բնյ — Նախորդ հայտնել էի, որ [Սասնորդից] զուրս ասան-
մին կազմակերպութիւններ շուկնալու պատճառով ՎՅԵՅԻԹԹ-ը մաս-
տուեռն որոշել էր պազել կուսակցութիւն մասնաշաղկերից: Այդ մա-
սին ես խնդրել էի Միդհատ [Շչուրբի] բնչին: Միդհատ Շչուրբի բնչն
էլ գրել է. Մա գրա պատասխանն է:

Նախագահ — Դուք սացիք, որ ՎՅԵՅԻԹԹ-ը մասնուեռն կապ-
ված է եղել զինվորականութիւն ճեռ: Ծժի ալլոյն է, ապա նման մար-
դիկ համարագրվելու էին զինվորական մասնաշաղկերի կողմից: Համազ-
գետք, պարենավորումք, ճանապարհածախք, զինումք և այլ ծախսերք
նաև, պարենավորումք: Այս գրութիւնից հասկացվում է, որ
հոգացվելու էին նրանց կողմից: Այս գրութիւնից հասկացվում է, որ
այդ գործը կատարվել է հանգանակութեան ժեշտում, շեռա այդ գործին

Տիղամանը է Ենթին գործերի մեխանիզմները: Հրամանները ազնի է կենտրոնական կոմիտեն: Եւր շատ լավ գիտեք, որ սաղմանակ մեխանիզմները գործերի մեջ եման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Արի՞ք բնյ — էֆենդի, մենք մտն էինք մի մեծ պատերազմի մեջ: Պետությունը կենտրոնական պայքար էր մղում: Ռազմական մեխանիզմները գրողված էր միմիայն իր բանակներով, եւ մտածել էր ոգովել այսպիսի ազգային ուժերից, և այդ հարցում օգնելու համար եւթատեան էր մեջ: Բնական է, որ մենք էլ ոգովելները այդ հասուն ուժերից:

Եսխազան — Ուրեմն ռեզիւտացիոն-ը մահաուսու-ն ստեղծվել է կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Արի՞ք բնյ — Ո՛ր թն ստեղծվել է այլ մասում օմանդակել է նրա գործունեությունը:

Եսխազան — Մասունություն է՞ մասունցել:

Արի՞ք բնյ — Այո՛:

Եսխազան — Բայց և այնպես, [կուսակցություն] կենտրոնական կոմիտեի և ենթին գործերի մեխանիզմների կողմից արված հրամանների միջն հակասությունները պայքարում ունեն:

Արի՞ք բնյ — Հակասություն չկա, էֆենդի: Մենք ուզում էինք ուղարկել հաստատու ազգային վարչին ծանոթ մարզկանց: Ուզում էինք այնանոց շեֆները պատրաստել: Այսինքն՝ ամեն տեսակից էլ ուզում էինք:

Եսխազան — Չհասկացա:

Արի՞ք բնյ — Ենթին գործերի մեխանիզմների հետ հակասություն չունենիր: Մենք՝ այսինքն ռեզիւտացիոն-ը մահաուսու-ն ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր և ամբողջական:

Եսխազան — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող շարտուղարին)՝ կարգացն՛ք:

(Քարտուղարը կարգում է վավերագրերի վերնագիրը):

Եսխազան — Տեսնում ե՞ք, վերնագրում ասված է «Կենտրոնական կոմիտեի հարգարժան հանձնարման»:

Արի՞ք բնյ — Ո՛ր, էֆենդի, պատասխանատու շարտուղարները անկամք Միդհատ բեյին են գրում: Կենտրոնական կոմիտեն ասվում է, բայց այն ուղղված է Միդհատ բեյին:

Եսխազան — Քիչ անաշխատ ընթերցվածը ուղղված էր Միդհատ բեյին: (Խոսքն ուղղելով արձանագրող շարտուղարին)՝ կարգացն՛ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է մուսա փաստաթղթերը):

Եսխազան — Տեսնում եք, այսանոց կենտրոնական կոմիտեի և ենթին գործերի մեխանիզմների հրամանների միջն հակասություն կա:

Նախագահ — Հանցագործներին բանտերից հանելի՞ր, Այս շատ
ֆարձոր է՝ պիտա՞վոր հարցերից մեկը:

Արի՛ք բէյ — Պիտի հանգիւն, հետո ասվեց, որ այն օրինականացիի:
Այդ կապակցութեամբ օրենք կազմվեց և որքան գիտե՞՞ բանտերից
հանգիւնին այդ օրենքի հիման վրա: Այդպիսի հանցագործներին ուղար-
կումը ընդունված է նաև այլ երկրներում:

Նախագահ — Այդ ուրիշ հարց է, դուք ռ՞բ կոզմեն էիք պաշտպանում:

Արի՛ք բէյ — Բայտարդին լիմ հիշում⁶⁵:

Takvim-i Vuslat, 14 Mayıs 1335 (1919) № 3557

ՆՈՐԻՆ ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԵՆԻՏԵՆԻ 1335 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 5-Ի
ԿԱՅՈՒՆՔԱՆ ԼՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱՆ ԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ
ԳՅՆԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁶⁶:

Նախագահ՝ գններու-լիյաննանտ նազըմ փաշա.

անգամներ՝ գններու-մաշոր Զերի փաշա,

գններու-մաշոր Մուստաֆա փաշա,

գններու-մաշոր Ալի նազըմ փաշա,

գնգապեա Ռեշեք Զերգի բէյ:

Գերագույն գաւախտարի օգնական՝ Զերիգուն բէյ:

ԱՐՄԱՆ ԳՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 թ. (1919) Յունիս 5

Դատի մեզմա Երկա գանձող մեղադրյալներն անունները — Մալիգ
Հալիմ փաշա, Հայրի էֆենդի, Մուսա Քյազիմ էֆենդի, Խալիլ բէյ, Ահ-
մեդ նեսիմի բէյ, Բոմալիլ Ջանփոյտա բէյ, Արբաա Հալիմ փաշա, Իրբա-
հիմ բէյ, Ալի Մյունիթ բէյ, Շյուքրի բէյ, Մուստաֆա Շերեֆ բէյ, Քեմալ
բէյ, Ռիֆաթ բէյ, Հյուսեյն Հալիմ բէյ:

Զեռակա կարգով դատի մեզմա մեղադրյալներն անունները — Քա-
լաթ էֆենդի, Էնվեր էֆենդի, Ջեմալ էֆենդի, գոհա, նազըմ բէյ⁶⁷:

Նախագահ — (Ետքն ուղղելով Մուսա Քյազիմ էֆենդիին)՝ Զեք
անունը:

Նախկին շէյխու-ու Իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մուսա Քյազիմ:

Նախագահ — Հայրանումը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Իրբահիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Հիսուսութ:

Նախագահ — Իրան՞դ եք ծնվել:

Մուսա Քյազիմ Լիճնղի — Քորթումում:

Նախագահ — Որսե՞ղ էք բնակվում:

Մուսա Քյազիմ Լիճնղի — Ջերբաթ գաշա՞ն:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ Լիճնղի. — Ազագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ Լիճնղի — Ենթա ուղ-իսում:

Նախագահ — (Եստքն ուղղելով Օրֆաթ բնիքն)՝ Ձեր առունը

Սենատի Եսխիկն Նախագահն Ռիֆաթ բնյ — Ռիֆաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ռիֆաթ բնյ — Հաշի Ահմեդ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Ռիֆաթ բնյ — Վաթսուներկուս:

Նախագահ — Որտե՞ղ էք ծնվել:

Ռիֆաթ բնյ — Ազանայում:

Նախագահ — Որտե՞ղ էք բնակվում:

Ռիֆաթ բնյ — Երզնիում՞:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Ռիֆաթ բնյ — Միջնակարգ:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Ռիֆաթ բնյ — Ազագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Ռիֆաթ բնյ — Սենատի Նախագահ:

Նախագահ — (Եստքն ուղղելով Հաշիմ բնիքն)՝ Ձեր առունը:

Փոստի և հեռագրատան Եսխիկն միևիտար Հաշիմ բնյ — Հյուսիս

Հաշիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Հաշիմ բնյ — Մեհմեդ Նասիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Հաշիմ բնյ — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ էք ծնվել:

Հաշիմ բնյ — Մասճրուում:

Նախագահ — Որտե՞ղ էք բնակվում:

Հաշիմ բնյ — Ուսկյուպար, Մուլթան Քեզիկի թաղում:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Հաշիմ բնյ — Քարճրագույն:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Հաշիմ բէյ — Ենթոյումս պաշտան շուեմ:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Հաշիմ բէյ — Փոստի և Հասարակական միևիտար:

Նախագահ — (Եստքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեքիր բէյին). Կարգացն'ք մշուսներին վերաբերող որոշումը:

ՈՍՏՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԿԱՐԻ ԱՅՏԱՆԻ ԳՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԱՆՆԱԳԱՂՈՒԹՅԱՆ

Ընդհանրեմ ձեք որ հասարակական համար գումարդող աննոր [Մաշո] անթ 22-ին՝ յարգըտքի որք, ժամը 2—30-ն Շահնգն: Են անգլոսոսն համանատարութան հոգիք ուղղելով մի ժայրի արձանագրութիւնը:

1219 թ. ժայրի 20

Ստամբուլի կայսերական տետու՝ Անից

Նախագահ — (Եստքն ուղղելով դատախազին)՝ Ի՞նչ կարծիք էք:

Գառախագի օգնական Զերփուլն բէյ — Բանտում կալանքի տակ գտնվող Մաշիկ Հաշիմ փաշան²² և երա մշուս գործընկերները Մեն Ռոյտանիայի զիվանագիտական ենթկայացուցչութիւն կողմից վերջվելով, արագէ ևն անհայտ ուղղութիւնամբ, Քրեական արեւազրի կանոնագրութիւն համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց դատարանութիւնը կարճել:

Նախագահ — Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Եստանական Շահնագիտութիւնը զուրս է գալիս և որոշ ժամանակ անց կրկին վերագաւնում է գահին):

Նախագահ — (Եստքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեքիր բէյին)՝ Վերջը կարգացն'ք:

Ստամբուլի կայսերական տետուի մշուսի կողմից նկատ տեղեկագիրք քննարկելուց Նատ, գարգվից որ մեղադրութիւնը՝ Նախկին մեծ վեզիր Մաշիկ Հաշիմ փաշան, Նախկին հասարակական աշխատանքների միևիտար Արքաս Հաշիմ փաշան, Նախկին շէյխ ուլ-խալամ Հաշիբ էֆենդին, Նախկին արտաքին գործերի միևիտար Ահմեդ Նեւիմի բէյը, Նախկին արգարագատութիւն և արտաքին գործերի միևիտար հաշիբ բէյը, Նախկին արգարագատութիւն միևիտար Իբրահիմ բէյը, Նախկին ենթին գործերի միևիտար Իսմայիլ Շահնագիտութիւն²³, Նախկին հասարակական աշխատանքների միևիտար Ալի Մշուսիմ բէյը, Նախկին Շահնագիտական միևիտար Շուրքի բէյը, Նախկին պարենագրութան միևիտար Քեմալ բէյը, Ինչպիսե նաև կալանքի տակ գտնվող մշուս 87 մեղադրութիւնները, գաշնակից պետութիւնների կողմից վերջվելով, անգափոխվել ևն մի այլ վայր: Այդ իսկ պատճառով կայարգից Շեռնուլ որոշումը:

եկատի ունենալով, որ զհրօշիշխանները անկախ իրենց կամքից չեն կարող ենթկայանալ [զատարան], առաջմ նրանց հանդեպ հարուցված դատաքննութիւնը կարեւոր է, Աստուծոյ և Նորկայացոյցիչներէրը անիրավասութիւնը չհարկիմ են և ինչի կուսակցութեան պարագայութեանը գաղտնի խմբագրութեան կարգում, իսկ մէջիտի ընդունուր կազմը բազկացած է և ինչ կենտրոնական կոմիտէի անդամներէր, միջնարներէր և մի բանի պատգամաւորներէր: Այդպիսով, մէջիտի անդամների կարծար մարց, միջ բազկացած լինի կուսակցութեան նման զազանի խմբագրութեան ունեցող պարագայութեանը, ապա լիովին տկներ կշարան նրա բուն խոթիւնը, Հատկապէս մեղադրութեան խմբիչի մանկութեան բնի խոտաովանութեանից պարզ երևում է, որ կատաղարութեանը զերարերող հարցիցը համարակի բնարկման նյութ մն զարմի կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէան: Այս պարագան ցույց է տալիս, թէ ի՞նչ աստիճանի ազգացութեան է ունեցի կենտրոնական կոմիտէն և ինչպէ՞ս է միշտմանի զնտական գործերին:

Նախագան — կարգայն՝ ք մեկադրական կարգարութեանը:

ԲՆԱՆԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՄ

... Ո՞՞նչ զայտաջի կայիչի մարգան զմիտը³⁵ բազանդանող փատաթգից պարզ երևում է, որ կենտրոնական կոմիտէի անդամները, նրա [չբնական] պատարանատու, քարտուղարներն ու ենթկայացոյցիչներէրը անիրավասութիւնը չհարկիմ են և ինչի կուսակցութեան պարագայութեանը գաղտնի խմբագրութեան կարգում, իսկ մէջիտի ընդունուր կազմը բազկացած է և ինչ կենտրոնական կոմիտէի անդամներէր, միջնարներէր և մի բանի պատգամաւորներէր: Այդպիսով, մէջիտի անդամների կարծար մարց, միջ բազկացած լինի կուսակցութեան նման զազանի խմբագրութեան ունեցող պարագայութեանը, ապա լիովին տկներ կշարան նրա բուն խոթիւնը, Հատկապէս մեղադրութեան խմբիչի մանկութեան բնի խոտաովանութեանից պարզ երևում է, որ կատաղարութեանը զերարերող հարցիցը համարակի բնարկման նյութ մն զարմի կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէան: Այս պարագան ցույց է տալիս, թէ ի՞նչ աստիճանի ազգացութեան է ունեցի կենտրոնական կոմիտէն և ինչպէ՞ս է միշտմանի զնտական գործերին:

Զենարկից միջոցատմներին, ընթացիկ բնարկումներին և ընգունված որոշումներին զերարերող, և որպէս ապացույց հանդիսացող արեւանգարութեանը անշարտացեւիտ և կամ մարցնելու երկուցից կարիչի է կարգակցնել, որ կենտրոնական կոմիտէն և ընդունուր մէջիտը զանապան թարուն գործերով համադրմանցիկ են իրար հետ: Հատուկ որենք³⁶ համաւան, այլ վարիտ արարգրմանից քարտմանները ենթարկվի են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրատակարարների հարեւակումներին և ունիւցմի, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կանգարատին ենթարկվի կողպուտի: Ո՞՞վ այլ [արարները] երկիրը հարցիկ են քայտարանն խոտաւուրչի և ազգեւորայի մի իրավիճակի, իսկ կատաղարութեանը ք միայն լի պատմի և արգելի այլ կատարմաններն ու կողպուտները անեւազերմող հանցագործներին, այլ ընդունակապէ, պար-

առնից Հեռացրել է այն վայրերին և մտքաւարրիճներին, որոնք պատասխանազուրկութիւնը իրենց վրա Հանձն անկողով, հրաժարվել են գործադրել այդ անգահանութիւններն ու կատարածները:

Մի առանձին Համայնք կազմող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կատարելը, բնաբնէլը և ունեցվածքի Հափշտակութիւնը մասնագացվի և իրազործվի է կուսակցութեան այդ գաղտնի խմբավորման արևախում [մարզկոնց] կազմից, եղ այդ խմբավորման պարագլուխներն են եղել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Բնահողդին Շաքիր, զախ. Նազրմ, Ռիզա և Աթիֆ բելերը: Յետոյ բնված և վերծանված ծածկագիր Հեռագրերից պարզվում է, որ այս յարազոր Հանձնախումբը⁷⁷ իշխող զիրք է ունեցել պետութեան վրա, իսկ կառավարութեանն էլ պարզ խաղախբ էր գարծել երանց անարգ մասնագացումները իրագործելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի ռազմական միևիարութիւնից հրաժարական տալու զրգացատմաւոր Լույնպես Հանգիտացել է պետական կառավարման մեղ մի աշարեկչական ներքին ուժի ազդեցութեան որդյունքը: Սահմանազրութեան սկզբունքները կատարելապես ստեղծարված այդ սարգրինակ պետութեան մեղ, կրք էնվիր և Քեմալ էֆենդիները նշանակվեցին ռազմական և ծովային միևիարներին պաշտոններում, կառավարութեան ղեկը կատարելապէս անցավ նրանց իշխանութեան ձեռքը: Այդպիսով, մեծ ազդեցութեան բունեցնելով օրինական կառավարութեան վրա, սկսեցին բացահայտորեն գործադրել իրենց թմուհան ցանկութիւններն ու նպատակները:

«Միութեան և առաջադիմութեան» [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէի անարգ և Ենկ մասնագացումներն ու Հիմնական ծրագրերը կյանքի են կողմիկ նախկին մեծ վեզիր Քալաթ էֆենդիին, էնվիր և Քեմալի կողմից: Ի սկզբանէ կուսակցութեան որդումներին իրազործմանը Հոգեպես և ամբողջ Լուսնամբ նվիրվել են նաև նախկին մեծ վեզիր Սալիկ Հալիմ փաշան, նախկին շէյխ ուլ-իսլամ Հալիլ էֆենդին, Հանրակրթական նախկին միևիար Շուլքրի բելը, արդարագաատութեան նախկին միևիար Կալիլ բելը, պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իրաշիմ բելը, արտաքին գործերի նախկին միևիար Ահմեդ Նեմիթի բելը և պարենավորման նախկին միևիար Քեմալ բելը: Ռնչպես վերևում մանրամասն բացահայտվեց, սրանց սիրտ Համագործակցութիւնը առաջ է բերել մի աշարեկչական ուժ, որը և գերիշխել է օրինական կառավարութեան վրա: Այսպիսով, ժողովրդի մեղ վախ ու սարսափ տարածելով երկրի կառավարումը բուն ուժով շնչել են իր օրինական ընթաց-

քից: Վերսկիշյայ հանցազորն արարենքն անշվում են կաշտերական ջրեական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի 3-րդ մասի և 45-րդ հոդվածի բովանդակության հետ: Այդ մեղադրանքով էլ երանց գործը զատարենություն է ենթարկվում ռազմական արտակարգ առյանում:

Ետևելին շեյն ուլ-խւլամ Մուսա Քյալիմ էֆենդիին և հասարակական աշխատանքների նախնին միևնույնը Արքայ Հալիմ փառայի կողմից կատարված հանցադրությունների աստիճանը զհետև լի բացահայտված: Փոստի և հեռագրատան նախնին միևնույնը Հյուսեյն Հալիմ բեյի, Ալի Մյուսիֆ բեյի և Մուսաաֆա Երեմի բեյի միևնույնը պաշտոնում ավելի ուշ նշանակվելու, ինչպես նաև Իսմայիլ Քանփուլատ բեյը իր վարած պաշտոնում կողմնակի միջամտություններից զգուհություն հայտնելով հետևապես հանցամտքները, հիմք են առին կարենելու երանց նկատմամբ հարուցված զատանան գործը:

Կայանքի տակ զանվող մյուս անեանց նկատմամբ այլ հանցանշաններ չի ենելու զձայքում ազատ արժանական պահանջ է ներկայացվելու:

1335 թ. (1919) մայիսի 22

Յ Ե Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

Տարրեր ատրենաներով զատարենություն ենթարկելու որոշում է կայացվել ռիտություն և ատարադրությունս կուսակցության այն անգամների և զնկավարների նկատմամբ, որոնք ամբաստանվել էին մայրաքաղաքում և այլ վայրերում կանխամտածված կերպով կողմակերպված կատարածների, կողպուտի, գյուղերի ավերման, աների ու մարդկանց հրկիզման, բռնաբարության և այլ զանազան հանցադրությունների համար:

Փախուտի մեջ գտնվող մեղադրյալներ՝ Քալամի, Քեմալ և էնվեր էֆենդիների և երանց մյուս մեղսակիցների նկատմամբ 1919 թ. ապրիլի 12 թվագրությունը կող մեղադրական հիման վրա կատարված զատարենության բեթաքրում, ռազմական արտակարգ առյանը իրազնկ զարմավ տեղի ունեցած այլ հանցադրությունների հետ, և ջրեական օրենսգրքի 311-րդ հոդվածի հիման վրա որոշվող մաերակրկիտ հետարենություն կատարել փախուտի մեջ գտնվող հիշյալ մեղադրյալների, երանց մեղսակիցների, այդ թվում մեծ վեղիք Մայիկ Հալիմ փառայի, Խայի-Էրրահիմ, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի, Ահմեդ Շյուքրի բեյերի, ինչպես նաև նախապես զատարան լներկայացած մյուս մեղսակիցների նկատմամբ: Գտարենության ենթարկելու այն պահանջը հաստատվել էր նաև գրեթե զոտ զատարանության 1335 (1919) թվականի մայիսի 3-ի մեղադրու-

կան կարևորագույն խնդիրներ, Հանձնախումբը մանրակրկիտ քննարկեց Հարցաքննության կուսակցության և ներկայացված մեղադրականները։
Հայանի է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը անդժժել էր բազայական նպատակներով և այդ ուղղությամբ կազմվել էր մի կանոնադրություն։ Կուսակցությունը բազայական ուղղությունից բացի ունեցել է նաև լեզու և տեխնոլոգիական կազմակերպություններ։ Օրինակ՝ «Քիմիկատ-Ե» մասնաձեռն անդժժել է [կուսակցության] ամենաազդեցիկ անդամներ՝ զոհա. Նաչբաժի, Աթիֆի, Բենալզոգի Եսբիբի և նրանց մյուս գործընկերների ամենամեծ աշակցությամբ։ Բացի այդ, կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քեմալ բեյի և նրա գործընկերների մասնակցությամբ կազմվել է նաև մի ուղարկումը Հանձնախումբը։

Վերահիշյալ մեղադրականում²⁸ մանրամասն նկարագրված է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և նրա Հանձնախմբերի գործունեությունը և այստեղ այդ բոլորը վերստին կրկնելու անհրաժեշտությունը չկա։ Որպես ապացույց բերված գրություններից պարզվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բոլոր ազգերի նկատմամբ Հանունդահանություն իրագործելու համար պիտի է աշտրեկական տարրեր միջոցներով։ Եսբիբի իր գաղափարներին և ծրագրերին Հակաանվտոմ անունը նկատմամբ կայացրել է մատուցածի վճիռ, ինչպես օրինակ՝ գայաթաջի եսբիբ և մյուսները։ Իսկ նրանց պայտանում նշանակել է իր մտերիմ կուսակցականներին։ Եվ այդպես, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից բխող արտակարգ դրությունից՝ նենդ խարդավանքներով գրգռել Հակայական Հարսուություն։

«Քանիև»²⁹ թերթի 1932 [1917] թվականի սեպտեմբերի 24-ի 2869 համարում համազուգումին վերաբերող նյութերից բացահայտարեն երեվում է, որ կուսակցությունն իր վրա էր վերցրել Ստամբուլի պարենավորման բոլոր Հարցերը, Եվ պարմանալի լի, որ այդ նախաձեռնությունն էր նաև ժողովուրդի բնական ծախսատերան թշվառության և մանր կացություն մեկը Մեկ տարու ընթացքում հավաքված 700.000 լիրա փոխառության գումարը ևս օգտագործվեց կուսակցության բնական ծախսումների համար։

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Հանցագործ արարքներից մեկն էլ կենտրոնական կոմիտեի մատուցած մարդ և որոշ մամբ կազմված տեղահանության օրենքն էր, և նրա գործադրման Հանանքով Օսմանյան կայսրության բոլոր կողմերում առաջ նկատ ուղ-

բերգությունը: Կոմիթն ապացուցված է, որ արևելյան բուրք վիշախթ-
ներում տեղի ունեցած տեղահանութիւնը կշաղքի էր կաշիւն: Ընդհանրապէս
և առաջագիծութիւնն էր կուսակցութեան զննված անդամներէն կազմված
ԵՔԼԵՔԻԱԹ-ը Մահուտեռ-ի Հանձնախմբի կազմից, որի նախագահը այդ
չըշանում Քենտլզգիին Շարիբ բեյն էր: Իսկ այդ խնդրի իրազգործման Հա-
մար էլ Քենտլզգիին Շարիբ բեյը պատգործակ էր Ընդհանրական և առա-
ջագիծութիւնն կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու շարժու-
չարներին, իրազգործներին և ընդհանրներին:

Այսպիսով Ընդհանրական և առաջագիծութիւնն կուսակցութիւնը, տե-
տեսնելով որոշի գործադիր իշխանութիւններ իրավասութիւնները, առա-
րկչական ուժի միջոցով, իր մեղքն է վերցրել ինքնի ամբողջ կառավա-
րումը և երբեմն մի առանձին ժողովրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանյան
կայսրութեան ժողովուրդներին նկատմամբ իրազգործի իր կործանարար
կայսրականներն ու ծրագրերը: 1224 (1908) թվականից ի վնք ներքում
տեղի ունեցող արտօրինակ իրազգործութիւնները և Հատկապէս բաշիմե-
յան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ուղերթական զնայրերը նը-
րանց մշի տեղիւններին իրականացման արգելումը Հանդիսացան:

Կուսակցութիւնը իր թաքուն կայսրականներն ու ծրագրերը իրազգոր-
ծելու Համար էնկզբ բնիին նշանակեց ռազմական միջոցառում պաշտոնում:
Իսկ նախկին մէկ վնգը Ահմեդ Իզզեթ փաշայի բանիցը հրատարական
տալը կուսակցան տեղիւնն է կուսակցութեան առաջնական գործունեու-
թեան հետ: [Հաշիբի] տեղահանութեան ընթացքում մի շարք վիշախթնե-
րի վայրներին Հատուկ հրահանգներ առաջ գաղափարը նույնպէս կու-
սակցութեան կենտրոնական կոմիտէի մի բանի տեղահանութիւն շարաննը
մատակցութեան արգելանքն է: Եվ վերջապէս, երանց որիտալանց գոր-
ծարները Հատուկում են էրզրումի վայր Քաւաին բնի: Եվ մի քանի քանի-
մուտքներով, ինչպէս նաև մի շարք պաշտոնատար անձանց, այդ թվում
Ռազմաբի մուսաաարրիքի մեմալ բնիին, Կառավարութեան վայր Ռեշիդ
փաշային և Անկարայի վայր Մազհար բնիին պաշտոնազրկելու ապա-
ցուցնելով:

Փաշաններում կատարած իր ահարկչական արարքներին զուգըն-
թաց կուսակցութիւնը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաև կենտրոնա-
կան կառավարութեան գործունեութեանը: Պետական միջոցառումներին ընդ-
Հանուր մեջլիսի մեջ խցկել է իր ազդեցիկ անդամներին և անիրազատու-
մասնակցել զանազան Հարցերի ընթացիկումներին: Այսպէս, ընդհանուր
մեջլիսում մասնակցել է Քրիստոս-Կիտովնի Հարցութեան պայմանագրի-
րը¹⁰⁰ կնքելու: Հարցի ընթացիկումը, Կառավարութեան միջամտել է պա-

ընկալին հարցի ընտրելու մեծերին և սահմանել չուրահատուկ հսկողու-
թյուն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրավիճակի հետ
տանչվող հարցերում, և ինչպես բացատրավեց մեզագրչալիների մի քա-
նիսի խոստովանություններից, երկրի համար կենաց մահու նշանակու-
թյուն ունեցող համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդրում
իր ծրագրերը իրագործելու համար կուսակցության պարտազրկումները հա-
վարվել են մեծ վեպերի ծովնորդա զգլյակում և կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցության ասպարեզ գալուց հետո, գործադրված արտակարգ
քննությունների ղեղաղմբաց, զանազան պատրվակներ են ստեղծել երկ-
րի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղությամբ: Հետևանքը եղել է այն,
որ մահճակալան և ու մահճեղական սարքերը ստիպված լինել են իրենց
քնակավայրերը և գաղթիլ այս ու այն կողմ: Դարերից ի վեր հաշտ ու
խաղաղ ապրող Անատոլիայի¹⁰¹ ժողովուրդների մեջ սերմանել են փոխա-
զարմ թշնամանք և սխալակալություն: Եվ այս իրավիճակը սանդղողներն
ու գործադրողներն եղել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի
անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխա-
նատու բարտուղարները: Կրոմին ապացուցված է, որ [կայսրության]
քույր սարքերի միջև փոխազարմ սխալակալության խորացումը բխել է
կենտրոնական կոմիտեի ընդունած որոշումներից և կուսարած գազանի
գործարքներից:

Այսանդ ընթերցված նախորդ [մեզագրակոնից] ևս պարզվեց, որ
կուսակցությունը իր թարուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնե-
լու համար պիտի է ամեն մի միջոցի և այդ ասպարեզում կարողացել է
քննությունը իրեն ենթարկել կառավարության գործադիր մարմիննե-
րին և ինքնիշխանության հասնել՝ պետության մեջ մի նոր պետության
ստեղծելու մոլուցքով սարված:

Այսպիսով, որինական կառավարության մեջ մի առանձին ահա-
րեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարությունը իր որինական ուղուց շեղե-
լու, և այլ հանցագործություններ կատարելու համար քաղաքար շարվով
հանցանշանների առկայության հիման վրա, ստորև նշված անկից մե-
զագրվում են քրեական որոնսզրքի 45-րդ հոդվածի համանանի՝ 55-րդ
հոդվածի վերջին մասով: Այդ թվում կուսակցության գլխավոր նախագահ,
քայսր փախուստի մեջ գտնվող թալուսթ փաշան, ինչպես նաև ընդհա-
նուր մեղիսի անդամներ՝ նույնպես փախուստի մեջ գտնվող ընդհա-
նումալ էֆենդիները: Կայանքի տակ գտնվող և գառաքնությունն ավարտ-
ված նախկին մեծ վեպեր Սալիգ Լալիմ փաշան, ինչպես նաև մեղիսի

անգամներ՝ Հայրի և Մուսա Քյաղիմ էֆենդիները, Քիմալ, Մյուսրի և Իբրահիմ բեյերը և Աբրահա Հալիմ փաշան:

Երանցից Իբրահիմ բեյը, նույնպես զատարնություն է ենթարկվելու նշված հոգվածներով, բայց նկատի է առնվելու նրա հանցանքը մեղմացնող զրգացալուստները, այն է՝ հուսակցություն մեջ նրա ունեցած պատիվ գերբը: Այն Մյուսրիի թոյը նույնպես կմեղաբարձի վերահիշյալ հոգվածները հիման վրա, բայց հաշվի կանվի, որ իր ուղևորության ընթացքում, Ազանայից անցնելու ժամանակ նա պաշտոնապես աննշույթյուն չի ունեցել Ազանայի վիրայիքի անզանուստությունից զերծ մնացած հայերի մի մասի տարազություն հետ:

Այս խնդրում Հանձնաժողովը նկատի կանի ներքին գործերի մեխանիզմներից առաքված հետադրերը և հուսակցության շահերով անզի ունեցած անզանուստության մանրամասնությունները:

Մեղազրյալներ հալիլ և Ահմեդ Եմիրի բեյերի զատարնության ընթացքում նույնպես հաշվի են առնվելու ամբաստանությունը մեղմացնող հեռեկալ պարագաները. առաջինի զատարնության ընթացքում անհրատեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, մեջլիսի նախագահ լինելով Հանգործ, նա չի մասնակցել քեզանուստ ժողովի քննարկումներին: Չի մասնակցել նաև անզանուստության քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգությունների ընթացքում գանվել է նվթուպայում: Ահմեդ Եմիրի բեյը, այդ զեպերի ընթացքում նույնպես կզիլ է նվթուպայում: Գատարնության լենթարկելու որոշում էր կայացվել միևնույն պաշտոնում հետազում նշանակված Իսմայիլ Էանփուստի նկատմամբ, բանի որ նա ընդհանրապես զեմ է եղել կատարվող այդ ողբերգություններին: Համանման որոշում էր կայացվել նաև Հաշիմ, Մուստաֆա Եհրեմ և Իհիթաթ բեյերի նկատմամբ:

Այնուանգից, քննարկման ընթացքում անզի ունեցած տարածությունների պատճառով նախագահությունը որոշից բոլորին անխափր ներկայացնելու ռազմական աշյունին:

1335 թ. (1918) մայիսի 26

Յումանյան պետության օրենսդրությունը խախտելու հանցագործությունը կատարված է վերահիշյալ մեղազրյալների մասնակցությամբ: նկատի ունենալով, որ այդ հանցագործությունները կատարվել են խմբափային, ուստի մեղազրյալներից մի քանիսի նկատմամբ զատարնության ենթարկելու արգելքը չի կարող օրինական համարվել: Այնպես որ,

պարտադիր անհրաժեշտություն է, որպեսզի բոլորը ձիասեղ և անհագուղ երկրայանան ազգական ասյան:

1335 թ. (1919) Մայիսի 26

Թազմական արտագնաց ասյանի
Կախազան՝ գեներալ-լեյտենանտ Կազըմ:

Հյուսիսի Հաշիմ, Մուսաֆա Ենրեֆ և Իսմայիլ Ջանփուլատ բնիկի կնիստամար գառաքենություն կարճեման որոշումը կախազանության կողմից չհաստատվելու պատճառով՝ քրեական օրենսգրքի 51-րդ հոդվածի հոգեզվածի հիման վրա վերս կայացվեց վերահիշյալներին խմբովին երկրայացնելու որոշման ասյանի գառաքենությունը, իսկ ձեռնարկ Հաշիմ Էֆենդիին անժամկետ կայանքի ասակ պահելու հարցը լեզյալ Հաժարվեց:

1335 թ. (1919) Մայիսի 27

Taksim-i Vekayi. O Mecmas 1335 (1919) № 1571

ԵՐԿՐՐԻ ԳԱՏԵՎԱՐԻՔՈՒՆԸ

1919 թ. հունիսի 2

(Ենիս ուլ-խալամ Մուսա Փյազիմ Էֆենդիի հարցումները)

Կախազան — Մեծարգո Մուսաֆա փաշան Հեանյալ հարցումն ունի. հաշիքի հետ կատարված եղելությունը ինչքն այլ ձևով է լսել: Թազմականյա փիլիսոփայի թեաներիցներ արտործի են զևարի Գամակուս, Մասուլ, Բաղդադ և Հարակից այլ վերյանքներ, ժարգիանց կախազան են բարձրացրել և ենթարկել զաման քնություններ: Մի՞թե այդ բոլորը այլ ձևով պետք է մեկնարանվի:

Մուսա Փյազիմ Էֆենդի — Խոսքը Գամակուսում տեղի ունեցած մի բանի մահապատիժների մասին է արգո՞ւք:

Կախազան — Այո՛:

Մուսա Փյազիմ Էֆենդի — Մենք այդ մասին լսեցինք: Այդ բոլորի մասին առարկելով՝ հազմություն լսվինք: Այդ մասին ես զիմեցի Սալիկ Հաշիմ փաշային և ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս ժարգուն¹⁰⁰ ո՞վ արգեց այդ արտունությունը, մի՞թե հիմա զրա ժամանակն է: Սալիկ Հաշիմ փաշան պատասխանեց այսպես. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղյակ չեմ. այդ մարդը, այդ իսկեթ մարդը հազմաբար կատարել է ինքնուրույն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եզամ զերջացած է արգեն: Այդ բոլորը կատարել է այդ խմբի մարդը: Ես էլ տեղյակ չեմ եղել: Միայն

տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին: Այդպիսի արարքների մասին տեղեկանում ենք կատարվելուց հետո միայն: Պատերազմն այսպես բուրբին խելքահան է անում, ոչ ոք չգիտի, թե ի՞նչ է անում: Բազմական ժամանակ հետո ես էլ լսեցի, որ [հայերին] ընտանեկաներով հանգձնք տեղափոխում են և արտարում այս ու այն կողմ: Բայց այդ բուրբը լսում էինք ոչ թե պայտնական ազդուրներից, այլ գրոհից, այս ու այն կողմներից: Այդ ժամանակ մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպով: «Այդ բուրբը անհրաժեշտություն է: Արդեն այդ մարդը պետե՞ղ կախաղան է բարձրացրել մի քանիսին¹⁰⁰: Այս արարքը անկասկած պետ է Այդ մարդիկ ազգականներ ունեն, ազգականներն էլ իրենց հերթին՝ բարեկամներ: Այնպես որ, այդ արարքների համար նրանք չանգիտա չեն մնալու: Այդ արարքների համար ոչ տեղն է հարմար և ոչ էլ ժամանակը: Այս կապակցությամբ էլ, բանակի ապահովման, երկրի անգործություն համար նրանց տեղափոխել և արտրել են այս ու այն կողմ: Իրեն թե զո անհրաժեշտություն է եղել, որ այլ միջոց չի եղել»:

Հասկանալի է, որ այս բուրբը լսելուց հետո հայրցում անելը մտնում էր մեր պարտականություն մեր: Այդ մասին՝ այդպիսի պատասխան ստանալուց հետո, մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Մենք ի՞նչ կարող էինք անել, եթե կատարությունը այդպես մտածելով նման միջոցների է գիտել: Ոչ մի բան չէինք կարող անել: Մի-ժարգս փաշա, ուզում եմ մի բան հայտնել: Մեր շարքաբեր հաշվի է անում միմյայն աճյաբ անհատ պատասխանատուությունը, մյուսներին հաշվի չի անում: Այդ մասին եղված է կան սահմանադրություն մեզ, որը յուրաքանչյուր միեխտար պատասխանատու է իր պաշտանի համար, իսկ պետության ընդհանուր թաղարականություն համար պատասխանատուությունը խմբակային է: Այդ ընդհանուր թաղարականությունը պատերազմ հայտարարելու նման բան է: Հետևաբար՝ մերթին գործերի միեխտարության վերաբերող խեղդի համար շեշտ ուղիքայամբ պատասխանատու չէ: արտաքին գործերի միեխտարության վերաբերող խեղդի համար շեշտ ուղիքայամբ պատասխանատու չէ կրում: Եվ վերջապես, մահմեդական կրոնադավանության վերաբերող գործերի համար ոչ մի միեխտար չի կարող պատասխանատուություն կրել: Ոմն մյուսքին ինչ-որ տեղ այսպիսի կամ այնպիսի բան է կատարել, կամ ինչ-որ մյուսներին այն արարքն է կատարել: Իրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի զատարան չի կարող ամբաստանել ներքին գործերի միեխտարությունը: Մեղադրվում է

շէյն ուլ-խուլմաճը: Ես այսքանը գիտեմ, Հեռեարար, եթէ ես իմ պարտա-
կանության մեջ թերանամ, ապա ես եմ պատիժ կրելու: Կատարված Հան-
քանքի Համար, նման գնացում ես ի վիճակի լեմ լինի առարկելու և
կերթեմ ինձ Համար սահմանված պատիժը:

Խախազան — Մեծարգո էֆենդի, մենք մի բիլ առայ նշնցինք, որ
մինխարհներին հետ առնելու Հարցերը դատարենության շնք ենթարկում:
Մուսա Փյազիմ էֆենդի — Ուրեմն ինչի՞ մասին է խոսքը:

Խախազան — Ենդիրը առայ քաշված Հարցի մասին է: Այդ ողբեր-
գությանը անձամբ անցյալի լինելով Հանդերձ, ոչ մի միջոց չեք ձեռնար-
կել:

Մուսա Փյազիմ էֆենդի — Ձեռնարկեցինք էֆենդի: Այդ մասին խո-
սեցինք: Այդքանը էֆենդի էլ ի՞նչ կարող էինք անել: Էլ ի՞նչ ասեմ:

Խախազան — Ժամանակը ուշ է, Հարցը դատարենությանը անգի
հունենա կիրակի օրը ժամը մեկին¹⁰⁰:

Tokvim-i Vekayi, 4 Haxiran, 1305 (1919) № 3573

ՆՈՐՆ, ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱՆԻՇԱԼԻ 1896 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 3-Ի
ԿԱՏԱՐԱՐԱՆԻ ԼՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱՐՄԱՆԻ ՓԱՐՄԱՆԻ ԱՐՄԱՆՈՎ ԱՅՑԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԱՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՎԵՐԷ:

Խախազան՝ Գնեճրալ-չիտենեան Մուսաաֆա նազըմ փաշա.

անզամներ՝ գնեճրալ-Մալոթ Զեքի փաշա,

գնեճրալ-Մալոթ Մուսաաֆա փաշա,

գնեճրալ-Մալոթ Այի նազըմ փաշա,

զնզապեա Ռեշեթ Զեքի բեյ:

Կատի արված Լեռիկա գանվող մեղադրյալների անունները — Խախ-
կին շէյն ուլ-խուլմաճ Մուսա Փյազիմ էֆենդի, Կախկին շէյն ուլ-խուլմաճ
Հուսո էֆենդի, Կախկին սինաթ Խախազան Ռիֆաթ բեյ, Կախկին փա-
տի և Հեռագրատան մինխար Նյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Հեռակա կարգով զատի արված մեղադրյալների անունները — Խախ-
կին [մեծ] վեդիր Քալաաթ փաշա, Կախկին ռազմական մինխար էնզեր
էֆենդի, Կախկին ծովային մինխար Քեմալ էֆենդի, Կախկին Հանրա-
կրթական մինխար զուա, նազըմ բեյ, Կախկին Ֆինանսների մինխար
Մալիկ բեյ, փառի և Հեռագրատան Կախկին մինխար Օսկան էֆենդի,
Կախկին առևտրի և Հողագործության մինխար Մուլեյման էլլիստանի
էֆենդի, Կախկին առևտրի և Հողագործության մինխար Մուսաաֆա Շե-
րեֆ բեյ:

Սույն դատավարության ընթացքում լուծելի մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվելին և հետաքննվելին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Քնն մեղադրյալները և նրանց զատապաշտպանները շահացին ուրանալ գործադրված հանցագործությունները և պատկերներն ազատություն, այսուհանդերձ 1335 (1919) ժուլիսի 3, 20, 22 և օգոստոսի 9, 10, 25 թվագրությամբ մեղադրական կրակացություններով [քաջանալովեց] լուծարքի ենթարկված սիբիրյան և առաջադիմությունն հուսակցության իրավական զեմքը և հաստատվեց նրա մեղավարությունը կատարված բազմաթիվ հանցագործությունների մեջ:

[Կուսակցության] իրավական զեմքն արտահայտող ընդհանուր մեջլիսի հիշյալ անգամները մեղապահությունն ևն ունեցել գործադրված հանցագործություններում, ստոր հայց էր հարուցվել լուծու նրանց բուսական գործը և որոշելու նրանց պատմի շափր: Կուսակցության հիմնադրումից ի վեր, մին ժամեր ու թեթև արվի նրա ծավալում գործունեությունը, ապա այսօր էլ կարելի է կատարել նեղափոխությունից առաջ մի շարք անհանց մտա հանդես նկատ հարիենասիրական զգացումների առկայությունը: Այս կապակցությամբ անհրամաշու է համառատանի կանց անենել նեղափոխությունից հետո անգլի սենցամ զեմքերի և ծավալված գործողությունների վրա:

Ազատության և արգարության անհամբեր պայտող սովանցիները 1224 (1908) թվականի օգոստոսի 9-ին Ռեուենի լուսններից զույալ չրի նման ընդհանուր համազմունքին և հավատարին, որ միայն այդ միջոցով կարելի է բուսել զույուսի և կեղեքումի վերքերը: Այդ ցարկոտ նեղեղի հոսքը մինչև իր բուսական տեսրի գայր, միթիարեց բույրքին, իսկ նրա սղզեցությունն ոչորտը անաչելու տարածվեց բույր զույրքում՝ արգարության և ազատության հույս ներշնչելով Յամանյան կայսրության բույր շրջանների ժողովուրդներին: Այժմ մերթ ընդ մերթ լուծող այդ հուսանքի հանելի կենդանեքք ուժ ու նախեց էին առիթա բույրքին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարված բազարական հանցավոր սխալների հետևանքով Յամանյան կայսրության բազմաթիվ երկրամասեր, աարերն պատարվակներով մեարից զեմքին: Այժմ այդ ուղղությամբ բավականին շանքեր գործադրվելին, որպեսզի այդ բույրքը վերադրվի ետեկին կուսավարության վորած սխալ բազարականությունը:

կատարում էր այսպիսի շուշերի նիշա նահանգը: Չկար մի իսկահան նախաձեռնություն, որպեսզի ի չիք գարններ տեղի ունեցող այդ բազմաթիվ աղետները:

Չնայած որ աղատության նաատաումից հետո անցել էր բավականին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լավ հիմքերի վրա դնելու համար չկար մի որոշակի ուղղություն: Դեռ ավելին, իրար հաջորդող [հոգային] կորուստները, Թալիխայի¹⁰⁷ և բալխանյան¹⁰⁸ պատերազմների ցավոյի հետևանքները աղատության կարտա ժողովրդի համար աստվի շտա վիշտ ու մտաանջություն էին պատճառում: Աղղային կարիքներին համար նրանց մտահոգացած ծրագրերը մնացին սոսկ որպես նախաձեռնություն, իսկ նենզ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի մասը կանգնեց բուլարովին սխալ ուղու վրա: Այդ հասարկը շարժումը¹⁰⁹, որը զուգու շրի նման աղատություն էր բերելու ժողովրդին, սկսեց երկրի մի մասը բարբառել, իսկ մյուս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամառացնելու ցավոյի վիճակին: Եվ որանց մտա ծագեցին իր նմանը շունեցող անիմաստ մտքեր: Ընտանեք եղավ այն, որ երկրի կառավարումը իր ուղուց չեզելով՝ սկսեցին գրազվել անտրեն բախտախնդրություններով: Եվ այդպես, տնական խորհրդավանքով գրազվող այդ մուրթայա անձներից ստեղծվեց մի գործադիր հանձնաժողով, որը ենթարկելով իրեն որեւէ գործար կառավարության միեխտորների խորհրդին, աստիճանաբար երկրի ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպես [կուսակցության] պարտադրությունները սողոսկելով մելլիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրագրերն ու նպատակները:

24—26 թիշրին-ի սանի 1324 [1918 թ. նոյեմբերի] թվագրությանը պատգամավորների մելլիսի 5-րդ մասնաճյուղի արձանագրության մեջ քննանքների միեխտոր Զավիդ բելի էլուլթից հասկացվում է, որ սմիտություն և առաջագիտություն և կուսակցության գործադիր կոմիտեն երկրին և ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում կատարել է վերին աստիճանի անհանցուրթելի գործարքներ: Պատերազմ հայտարարելու խնդրում անհրաժեշտ չի համարել սվլալ հարցը գոնե քննարկել պատգամավորների մելլիսում, միևնչեռ, վհնայեաններն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վեհո և հրաման արձակել: Եսելիսի ընդդիմադիր անձինք, որոնք ինչ-որ լավով համակրություն են ունեցել կուսակցության նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ ընթացքը, քանի որ իրենց հեռառնությունը կառնել են, որ գործերի շման կառավարումը ի վերջո կուսակցության վրա հանվանքներ:

Հայտնի է, որ Հնդագիտութեան սկզբնական շրջանում անգամայնց հայտարարված արտահայտի գրութիւնը բազմակեանչափ երկար անոց և հուսանկցութեան զննարկ հարցից մի խմբագործում հարձակվելով Քարձրագույն Գեան վրա՝ սպունկն սազմական միեխտը նազքմ փաշային, երա թիկնապահին և այնուհետև լուծարքի ենթարկնց թլամիլ փաշայի կարինեար և կազմնց ըմբոթլուն և առաջագիմութլունս հուսանկցութեան կարինեար¹¹⁰։ Փորձառու, պատգամոր և կարող պաշտոնյաները Հնուց-վեցին և նրանց տեղ ելանակվեցին հուսանկցութեան անգամները, որոնց ըմահան հոռավարումը ոչնչով չէր տարրերվում ինքնակալութեան շրջանից։ Ինչ խոսք, որ բանապետութիւնից զժգու՜ էին բուրքը, հասկապնս, զժգու՜ էին ոչ մահմեդական տարրերը, նամանականդ՝ մեզ բուրքիս խազուութլուն, աղանվութլուն և արգարութլուն բնուց աւմանագրութեան հարցում, հայ մողովքի գործադրամ և ունեցած խորք համազմունքը նրանք միշտ շնակացան և սկոտցին առաջ բաշել [հայերի] ետիկին ազգայնական տնկանքների անման պատճառարանութլուններ, երկդառակութլուններ ու սխակալութլուն սերմանել այլ տարրերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերել մահմեդական մողովուրդների միջև։

Յամեցիներին հասցված վճար անհնայտ էր. Հնուեարտը, կատարված հարցարանութլունը, մտերմասն հեաաքնութլունը, մեղադրական եզրակացութլունը և ուստն շարադրված սազմական առայտի հինգ հոգվածները լիովին հաստատում են ըմբոթլուն և առաջագիմութլունս հուսանկցութեան՝ նրա իրավական գեմքին վերարերվող հանցագործութլուններ և մենք բուրքը համոզված ենք, որ հուսանկցութեան պարագլուխները իրենց անհանգիստմիլ արարքներով արատավորեցին հիշյալ հուսանկցութեան անունը։

Այսպիսով, գործադրված հանցագործ արարքները չեն կարող զնարագրել հուսանկցութեան բուրք անգամներին, այլ հիշյալ հանցագործութլուններին հետ սակութլուն կամ մասնակցութլունս ունեցողներին և նրանց հանդեպ է, որ գործադրվելու են տրեքի պահանջները։

Փաշայանութեան ընթացքում դատապաշտպանը¹¹¹ նշնց, որ բուրքական հուսանկցութլունների սակալութլունը բխում է աւմանագրութեան աներածնաութլունից, որ այստեղ էլ մեր նրկում գալութլուն ունեն այլ հուսանկցութլուններ և վերլուպնս այն հայտարարութլունը, որ սկզատութլուն և համանայնութլունս¹¹² հուսանկցութլունը ըմբոթլուն և առաջագիմութլունս հուսանկցութեան նման սեփ կենտրոնական կոմիտե, բնահանուր մողով և մասնակցութլուն, որ այդ հուսանկցութեան զննարանները

և հրավիրում են մեղիսներին: Այդ մասին եզրակացնելով՝ անհրաժեշտ է նշել Հեանայու: Սահմանադրությամբ կառավարվող պետություններում կուսակցությունների գոյությունը, եթե անհրաժեշտություն է, բացարձակաբար չի կարող միջամտել կառավարության գործերին: Ազգային ժողովներում մեծամասնություն կազմելու իրենց նպատակը իրականացնելուց Հեան, զտահության արժանացած կարիներուններին պետք է կատարելագույն ազատ թողնեն և բուրժուական շրջաններում նրանց գործունեություններին, [կուսակցությունները] կարող են միայն շունք գործադրել կազմվող օրենքները իրենց ծրագրերին հարմարեցնելու խնդրում և իրենց զուր շեկող կարիներները ցրելու համար ոչ թե սպառնալիքներ, այլ զույգ շնորհակցություններ:

Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցություններին մինչև սամանյան ազգային ժողովի բացվելը, բանի որ հայանի է, թե որ կուսակցություն է ձայների մեծամասնություն հավաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցությունը պարտադրել կամ միջամտել կառավարության գործադիր կոմիտեի աշխատանքներին, սահմանադրության գրույթները խախտել և կամ էլ օրենքները գոտիփել: Այսպիսի անօրին արարքներ կատարելու դեպքում պարզ է, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն եման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, գառավարության ընթացքում վերսինչյալ գառավարչությանը էլույթը զուրկ է ամեն մի հիմքից:

Եստիպուկ հայաարարված չինք հողվածները Հեանյաններ են:

Ա ո ա չ ի ն. Թաղմական առյանի գառավարության վերջում բացահայտվեց, որ Տրապիզոնում, Տոզաբլում, Բոզազլյանում և այլուր տեղի ունեցած կատարածները կազմակերպվել և գործադրվել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխների կողմից: Դատապաշտպանության ընթացքում նշվեց, որ այդ կատարածների մասին իբրև թե նրանք տեղեկացել են գործադրվելուց Հեան: Մինչդեռ, լիակրթ բացահայտվեց, որ այդ մասին իրազեկ, գառնալուց Հեան էլ ոչ մի միջոց չին մեղսարկել այդ կատարածները կանխելու համար:

Ե ր կ ր ո ր ց — [Միլիտի] ընդհանուր նախագահ, նախկին [մեծ] վեզիր Մայիզ Լուլիմ փաշայի՝ մեղիսին հրատ օգնությունը բովանդակությունից պարզվել է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտեի անգամներին իր ծովեզրյա ապարանքը հրավիրելով՝ հայտնել է պատերազմին մասնակցելու ժամանակագրության մասին և բացատրել, որ պետության համար առավել նպատակաւոր դիրքորոշումը շեղաթուփություն է, բայց չի կարողացել համոզել նրանց: Մինևույն մամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու

ներկայացուցիչներից Ռիզա բնյը Հարցաքննության ժամանակ խոստովանեց, որ պատերազմ հայաարարելուց առաջ Տրապիզոնում կազմակերպված լիթեների խմբին հարձակման նպատակով ուղարկել է Ռուսաստանի խորհրդը:

Ստույգ հաստատված է, որ պատերազմը հայաարարվել է առանց մեղիսի որոշման: Տվյալ ժամանակի ֆինանսների մինիստր Խովից բնյը, Հասարակական աշխատանքների մինիստր Զյուրյուզ Մուլի Մաւ. ժուզ փաշան, փոստի և հեռագրատան մինիստր Թւկան Էֆենդին և առևտրի մինիստր Սուլեյման Էլիստանի Էֆենդին Հրամարտիկների խեղրանք են ներկայացրել այն պատրվակով, որ պատերազմ հայաարարելու որոշումը կայացվել է սիրովյուն և առաջադիմություն կուսակցության ցանկությամբ, այլ ոչ թե մինիստրների խորհրդով:

Ե ր ք ո ր ց. Բերված զկայությունների արձանագրությունից եզրակացվում է, որ եսխիկն մեծարգո վերջը Ահմեդ Բզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրությունից Հրամարտական առջև տնդի է ունեցել կուսակցության միջամտության ընթացքում անդի ունեցած զնեներից հետո:

Չ ո ր ք ո ր ց. սիրովյուն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախանձեռնությամբ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալ բնյը պարենավորման Հարցերով նշանակվել է պաշտոնի և այնուհետև նրա պաշտանավորությունը Հասարակական և ընդհանուր Ժողովում և համագումարում: [Քեմալ բնյի] կողմից ստեղծվել են նախառևտրական հանձնախմբեր, հետո մի քանի ընկերություններ և Հասարակություններ: Այսպիսով, առևտրական գործերի մենազանաությունը իրենց մեքը առնելով՝ սկսել են բռնազբազմել ժողովրդի ունեցվածքը և հանձնել զերտհիշյալ ընկերություններին և մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել սամանցիկների ազրատացման, Հուսահատության և Նույնիսի ժաւձան: Վերջապես այդ բոլորը նպատակ են երկրի պաշտպանագրական ուժի թուլացմանը: Կառավարական մի շարք պաշտոնների նշանակումը տեղի է ունեցել սիրովյուն և առաջադիմություն կուսակցության Ստամբուլի կենտրոնի միջամտությամբ: Այս բոլորի մասին հայտնի է զարմել 1332 թ. [1916] համագումարում ընդունված բանաձևի բովանդակությունից, ինչպես նաև այս խեղրին զերարերոջ քաղաքապետ տեւրության ուղարկած ներկան գրությունից:

Չ ի ն ց և ր ք ո ր ց. Երբ սենատում քննարկվում էր Շարիաթական գոտարանը արգարագատության մինիստրություն փոխազրելու Հարցը, շեյխ ուլ-խուլամ Քյալիմ Էֆենդին ասել է. «Ե՛մ կարծիքը մի Հարցնեք, կուսակցությունն աշուսես է ուզեւ. ուսեմ՝ տուսես էլ պիտի լինես»:

աւարութեան ընթացքում այս խնդրի արժարժուճք ցույց է առին հասակցութեան՝ պետական գործերին միշտ մտնելու փաստը:

Վերեւում բերված Հինգ Հոգիվաները և գանազան արտաճանութուններով տեղի ունեցած բնարդիւններն ու երանցից բխած կզրահացութիւնները ցույց են առին, որ պետութեան կարևոր գործերի մի մասը կլանքի է կռչվել իրենց իսկ նպատակներին և մտազրութիւններին Համահայն և տնտեսական միշտաճութեամբ, առանց Հաշվի առնելու պետութեան միջնորդներին կարծիքն ու տեսակետը: Հետաքննութիւնը ցույց տվեց, որ սամանյան պետութեան օրէնքներն ասեղծվել են սերերի գորութեամբ և այդ օրինադաշնութիւնը կատարվել է անարեկչական ան գործազրկելու միջոցով: Այսպիսով, վերահիշյալ Հանցագործ արարքներին անմիջական հեղինակներն են Միտոբիւն և առաջադիմութեան հասակցութեան իրավական ղեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու բնոհանուր մեջլիսի անգամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեցեր Քալաթ փաշան, նախկին սաղմական մինիստր՝ այժմ ղեկավարական շարքերից վտարված էնվեր փաշան, նախկին ժողովի մինիստր՝ նույնպէս ղեկավարական շարքերից վտարված Զեմալ էֆենդին և նախկին նախկին ղեկավարական մինիստր զոկա. Լազըմ էֆենդին, որոնք անմիջական հեղինակութեամբ կատարվել են այդ Հանցագործութիւնները: Տվյալ Հանցագործութիւններին անուղղակիորեն մասնակցել են նաև Հիշյալ մեջլիսի անգամներին նույնպէս փախուստի մեջ գտնվող նախկին ֆինանսներին մինիստր Ըազիկ բեյը, ինչպէս նաև անտրի և Հոգազորութեան մինիստր Մուստաֆա Երնմֆ բեյը: Բացահայտված է, որ կատարված Հանցագործութիւններում իրեն մեղաւկցութիւնն է ունեցել նաև նույն բնոհանուր ժողովի անգամներին՝ գաւառական ներկա գտնվող նախկին շիյս ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին:

Քնն գաւառապաշտպանը և գաւառապաշտ իրենց նույններում նշեցին նրա առաջինի, լավ հատկանիշները, կրօնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին և սարակուսանք Հայտնեցին Հիշյալ կատարածներին հոգեման և մասնակցութեան Հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհանդերձ հաստատվեց, որ Հեղափոխութեանից հետո նա կղել է Հիշյալ հասակցութեան կարևոր պարագլուխներին մեկը և ունեցել է մեծ ազդեցութիւն:

Արգ, գաւառապաշտ և գաւառապաշտպանի նման զարգացած անձնավորութիւնները, էթն հարկազրարար լավ կարծիք են արտահայտում նրա նկատմամբ և հասակցութեան գործունէութիւնը Համարում օրինական, ապա բնական է, որ բարձրվին թշուար կարծիք պիտի ասեղծվեր նաև ոչ

բազմաբար կրթութեան ստացած արեւոյ մարզկանց մտաւ Հայունն է, որ Մասա Յլաթիւն էջնեղին զնկաւարիւ է Վերսիլիոյն և առաջադիմութեան և հասակցութեան կրթնագիտական մասնաւորացիւն Երբ հարցում եղաւ շարիւթի պատկերաններին հակառակ հասարակած արարքներին ու բարոյներին վերաբերյալ, նա պատասխանեց, որ եման արարքներին հշաններ չկան, որ ինքը տղայ ինզորին վերաբերող իր բարոյներում հզօտութեան չի տղին Սակայն խոստովանեց նա, որ Հիշյալ արարքի (տեղահասարակութեան և կատարածի—Ա. Փ.) արգելման համար էլ գործնական ոչ մի միջոց չի մտնարհնել: Իսկ զոտովարութեան ընթացքում նրա արած այն համեմատութիւնը, որ Վերսիլիոյն և առաջադիմութեան կրթնակցութեանից զուրս զայր նշանակում է իսլամի կրթնից հրատարակել, չի կարող համընկնել նրա անարիմի, յով նկարագիր ունենալու մտքի հետ: Այս պարագան նույնպէս համարվում է ժանրացուցիչ գործոններին մեկը: Հարցարնութեանից և Հետաքննութեանից պարզվեց, որ վերսիլիոյնը առավելաբար զբողված լինելով կուսակցութեան կրթնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնով Հիշյալ կատարածներին բուն կազմակերպչներին շարքում, տնտեսմեմտելով նա ունեցել է անուղղակի մտնտեղութեան:

Այսպիսով, լինովն բացաւայտվում է, որ կատարածի գործազրման որոշումը հիմնականում համեմայնեցվել է երբի միջև:

Հետաքննութեան ընթացքում սենտի նախին նախապէ՛ Ռիթաթ բնի, Վերսիլիոյն և առաջադիմութեան կուսակցութեան ընտրութեաններին մասնակցելու հարցը շատաւազեց: Պարզվեց նա, որ Հիշյալ կատարածներին գործազրման խնդրում ինքը մասնակցութեան չի ունեցել: Այսպիսով, յուրի համեմատութեամբ նա անմեղ եմանովեւով ազատ է արեակվում: Բացաւայտվեց նաև, որ փոստի և Հետազրատան նախին մինիստր՝ Հայիմ բնը, Բնոյնում գտնվելու ընթացքում, առանց իր համեմատութեան նշանակվել է [մինիստրի պաշտօնում] և Ստամբուլ վերադառնալուց հետո, ինքնաբերաբար տեղել է պաշտօնի: Անհրամեշտ է Էկատի ունենալ նաև, որ մինիստրի պաշտօնում նրա նշանակվելը զուգորդել է յիթթիւստիս կարիներով վերջին տարիների գործունեութեան հետ: Հետ իր խոստովանութեան, երեց անգամ ներկա է գտնվել ընդհանուր մեղիոյ խորհրդակցութեաններին, որտեղ կտնտեղութեանից զուրս ընտարվումներ չեն եղել և, ինքն էլ մնալով սոսի ունեկցոր զերում, գործունյա մասնակցութեան չի ցուցարբերել: Այս արգարացուցիչ համեմատմանը նրա անմեղութեանը տեղիք տալով՝ մախերի մեմտածտեութեամբ որոշվեց նրան նա ազատ արեակել:

Վերոհիշյալ [Ճնշողորդյալներք] պատժի լափը ջննարկելու ընթացքում նկատի առնվեց, որ Քալաաթի, Հնվիքի, Չեմալի և գոկա. նազըմի կատարած հանցագործ արարքները լափագանջ ծածր են, ուստի որոշվեց նրանց զատել կալսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով: Չափիզի, Մուստաֆա Եերեմի և Մուսա Քյազիմի համար նկատի առնվեց հիշյալ հոդվածի երկրորդ և երկու կալսերական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի վերջին մասերը, ուր ասված է.

«Ար խումը անձնավորություններ մի սերագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու գեպքում, կամ մի խումը անձնավորություններ բաշմաթիվ արարքներից բազմացած մի սերագործություն կամ հանցանք զործելիս, սերագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու գեպքում եռյսպես գործակից են համարվում և պատժվում են իսկական հանցանք կատարողի նման:»

«Սահմանագրությունը, կառավարության մեն ու լսությունը, կամ վսեմ սուլթանությունում գոյություն ունեցող կարգերը թանի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու գեպքում սահմանվում է մահապատիժ:»

«Ար սերագործության կամ հանցագործության անուզակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի լրացահայտված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. կթի պիսավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ սաժանակիր արտը է սահմանվում, ապա մեղաակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս մամանակավոր բանտարկություն...»:

Օրենսգրքում առկա այս հոդվածների հիման վրա Քալաաթը¹¹³, Հնվիքը¹¹⁴, Չեմալը¹¹⁵ և գոկա. նազըմը¹¹⁶ զատապարտվում են մահվան, իսկ Չափիզը, Մուստաֆա Եերեմի, Մուսա Քյազիմը 15-ական տարի մամկենով արտորի Փախուստի մեջ գտնվողներին զրկել քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ բանագրավված ունեցվածքի հարցում գործել համաձայն օրենքի: Վերոհիշյալ Ռիֆաթ և Հաշիմ բնյերին վերաբերող անձեղության որոշումը ընդունված է իրենց պաշտոններից թե՛ս՛ հանգամանքների բերումով և հետագայում գերագույն զատարանում ենթակա չէ բեկության:

Հետաքննությունը բացահայտեց նաև, որ փոստի և հեռագրաան նախկին միևնույն ծական էթնեզին և առևարի նախկին միևնույն Մուլեյմաև էրիստանի էթնեզին երկու մամանակ նմապատում գտնվելու

պատճառով, հարազատ չի եղել երանց հրովիրէն զստարենութիւն, Հա-
վանարար, իրազեկ լինելու գնացում էլ երանք [Մուսմարու] վերագոտ-
ելու, հարազատութեանը չէին ունենա:

Սույն զատազնեից յիմաստն ընդունվեց ի բացակայութեան թա-
լաթ, Հնգեր, Տնտայ, Գոհո, Կազմ, Զազից, Ինչպես նաև Մուստաֆա
Շերեֆ, Օսկան և Մուսնման էլրիստանի էֆենդիների, իսկ իրենց ներ-
կայութեանը՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ և Մուսա Փլազիմ բնակիչք¹¹⁷:

5 թեմար 1235 թ.

[1919 թ. նոյեմբ 5]

Թազմական արտակարգ ատյա-
նի նախագահ՝ սպայակույտի գե-
ներալ-լեյտենանա Մուստաֆա
Կազմ բն. Անճեզ

Թազմական արտակարգ ատյա-
նի անգամ՝ սպայակույտի գեներ-
ալ-մայր Ալի Կազմ

Թազմական արտակարգ ատյանի անգամ՝
Հեանակային զննարկա Ռեզեր Զերգի բն. Անճեզ Ալի

«Այս զատազնեին մասնակից լինելով հանգերմ՝ ես այն համագ-
մունքին եմ, որ մեզ պարտաւ Հաշիմ բն. և Կազմակի կերպով մասնակցու-
թեան է ունեցել եղված հանցագործութեաններին, բանի որ իր ջուշմունք-
ներն ու ազիւ ապացուցներն այդ են վկայում»:

Թազմական արտակարգ ատյանի անգամ՝
սպայակույտի գեներալ-մայր Անճեզ Զերգի

«Կենտրոնական կոմիտէի կողմից ձեւակարգված կոտորածների հար-
ցում Մուսա Փլազիմ էֆենդին իրեն անմեղ է համարում, նկատի ունե-
կալով, որ ինքը ծառայել է Հիշալ կենտրոնին՝ կրօնի և կրօնագիտու-
թեան պարտականութեաններին կենտրոն Ծս կողմնակից եմ երանց հեռ,
սովոր հաստատում են հանցագործութեան հեռ երա ունեցած աննու-
թեանը, բանի որ գործադրված հանցագործութեաններից ո՛չ մեկի նկատ-
մամբ ես արդէր չի հանգիտացել և կույնիակ չի հեռացել իր պաշտոնից:
Հաշիմ բն. և Կազմակի կողմից ևս բացատրություն է, որ ես կույնպեւ կապ-
ված և համաարքիմ է եղել Հիշալ կենտրոնին և վերահիշալ հանցա-
գործութեանների կատարման ընթացքում ո՛չ մեկի զեմ չի պայտարել:
Միջնակ զատաբնութեան սրերին ես իրեն արգարացեում էր, որ ինքն
աննութեան չի ունեցել Հիշալ կենտրոնի կատարած հանցագործ
արարքներին հեռ Ծս կույնպեւ կողմնակից եմ երանց հեռ, որտեղ գտ

տապաբառում են նրան տեղիչականի մասնակցություն ունենալու մեղա-
գրանքով:

Յաղմական արտակարգ առյանի անգամ
սպայակույթի գնեկրայ-մայոր Մուստաֆա
բեյ Ազիզ Մուլեյմանի

Հաստատվում է.

Գատազեանի սուլթան արձանագրությունը ժողովրդացված է ազգմտկան
արտակարգ առյանի անգամներին կնիքներով:

5 թեմայ 1335 թ.

[1919 թ. հունիսի 5]

[կնիք]

[ստորագրություն]

ԻԱԶՄԱԿԱՆ

ՆԱԶԸՄ

ԱՐՏԱԿԱՐԳ

ԱՏՏԱՆ

Յաղմական արտակարգ առյանի արձանագրական հանձնախմբի
պետ՝ Աբիզին Գազեթ

Takvim-i Vekayi, 5 Temmuz 1335 (1919) № 3604

Մ Ջ Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Կ

«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԴԱՏԱՄԱՍՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ՈՒ ԳԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԳՆՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԼՈՐԻՆ ՄՇՈՒԹՅՈՒՆ ՓՅԿԻՇԱԼԻ 1333 թ. (1912) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՏՈՐՔԱՆ ԼՐԱՄԱՆՈՂ ԿՔՐՎԱՍ ՓՅՄԻՄԱՆ ԱՐՏԱՆՔԻ ԱՏՈՒՆ
ԱՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ!

Ետևագա՞ր՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուսաթա Եազբա փաշա-
տեղաձեռն՝ գեներալ-մայոր Ջեթի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուսաթա փաշա,
գեներալ-մայոր Այի Եազբա փաշա,
գեղապետ Սեջեր Շերգի բեյ,
Գլխավոր զտախազի սգնական՝ Շերգուն բեյ

ԱՌՋՈՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 թ. (1912) Եսիոյ 31. շաբաթ

Գառախենուրջա՛ն, ենթակա մեղադրյալների անուններ — ՎՄԻՍԹՅԱՆ
և առաջագիճմությանը հուսանցության Բոստայի պատասխանատու քար-
տուզար զսիտ. Անճեզ Միզլատ բեյ, էնկիչլեիի պատասխանատու քար-
տուզար զսիտ. Սեհիմ Ջուճի բեյ, հուսանցության Մանթայի պատաս-
խանատու քարտուզար Ազնի բեյ, հուսանցության էզիրների ընկի-լի-
զար Արզուլ Դանի բեյ, ՎՄԻՍԹՅԱՆ և առաջագիճմությանը վերակազմալ՝
հուսանցության Բեյոզյուի պատասխանատու քարտուզար Մելա՛նեզզին
բեյ, հուսանցության Միբզունի մասնախազի պատասխանատու քարտու-
զար ՄՃ՛ճեզ Ջեմալ բեյ:

Խախտան — (Եսսթն ուղղելով Արզուլ Դանի բեյին) — Ձեր անունը:

Արզուլ Դանի բեյ — Արզուլ Դանի:

Խախտան — Լայրանուեր:

- Արդույ Ղանի բնյ — Հաշի Հյուսեյն:
- Նախագահ — Քանի* տարեկան էք:
- Արդույ Ղանի բնյ — Քառասուն:
- Նախագահ — Որակ*դ էք ծնվել:
- Արդույ Ղանի բնյ — Էրզիշյանում:
- Նախագահ — Որակ*դ էք բնակվում:
- Արդույ Ղանի բնյ — Չազը Քյոյ, Ջովղլիբում:
- Նախագահ — Չէր կրթությունը:
- Արդույ Ղանի բնյ — Քարճագոյն:
- Նախագահ — Նախկինում գաղվածություն ունեցե՞լ էք:
- Արդույ Ղանի բնյ — Ո՛ւ, էքնեղի:
- Նախագահ — Չէր եւրկա պաշտոնը:
- Արդույ Ղանի բնյ — Ներկայումս պաշտոն չունեմ: Նախկինում եղծչ
եմ սեթթիւնաւս-ի ներկայացուցիչ:
- Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:
- Արդույ Ղանի բնյ — Ջիւղորական եմ եղել, լեյաճեանտի կոչումով:
- Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Քեսիմ Ջուշի բեյին) Չեք անունըս
 Քեսիմ բնյ — Բեւիմ Ջուշի:
- Նախագահ — Հայրենունը:
- Քեսիմ բնյ — Ջուշի:
- Նախագահ — Քանի* տարեկան էք:
- Քեսիմ բնյ — Քառասուները:
- Նախագահ — Որակ*դ էք ծնվել:
- Քեսիմ բնյ — Շղեմիշում:
- Նախագահ — Որակ*դ էք բնակվում:
- Քեսիմ բնյ — Էսկիշէհիում:
- Նախագահ — Չէր կրթությունը:
- Քեսիմ բնյ — Ավարտել եմ ուղման բժշկական ուսումնաբանըս:
- Նախագահ — Չէր եւրկա պաշտոնը:
- Քեսիմ բնյ — Էսկիշէհիի պատասխանատու քարտուղար:
- Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
- Քեսիմ բնյ — Այո՛:
- Նախագահ — Նախկինում գաղվածություն ունեցե՞լ էք:
- Քեսիմ բնյ — Ո՛ւ:
- Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով գոկտ. Ահմեդ Միգլաս բեյին) Չեք
 անունը:
- Միգլաս բնյ — գոկտ. Ահմեդ Միգլաս:

Նախագան — Հայրանուկը:

Միղևառ բեյ — Հաջի Հասան:

Նախագան — Որտեղացի՞ էք:

Միղևառ բեյ — Կծարացի:

Նախագան — Որտե՞ղ էք բնակվում:

Միղևառ բեյ — Բրուսալում:

Նախագան — Ձեր ներկա պաշտոնը:

Միղևառ բեյ — Էմբուսիան և տարազիմուսիանս կուսակցութիան

Բրուսալի պատասխանատու քարտուղար:

Նախագան — Ձեր կրթութիւնը:

Միղևառ բեյ — Քարճրագույն:

Նախագան — Քանի՞ տարեկան էք:

Միղևառ բեյ — Երեսունչորս:

Նախագան — Նախկինում զատվածութիւն ունեցե՞լ էք:

Միղևառ բեյ — Այո, զինվորական մի հարցով զատարհնութիւն եմ

ձեքթարկվել ազգական ատյանում:

Նախագան — Ի՞նչ պատճառով:

Միղևառ բեյ — Ընտրութիւններէ կրկնորդ շրջանում ես վանի պատգամաւոր էի: Հրամարտիան աչու անհրաժեշտութիւն չկար: Քաղաքական հարցերով զբաղվելու համար սուղմական ատյանը ինն զրկնց զինվորական առնանիցք:

Նախագան — (Խոսքն ուղղելով արմանագրող քարտուղարին)՝ կարգացն՞ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՈՒՉՄԱՍԱՆ ԱՐՄԱՆԱՐԿ ԱՏՏԱՆԸ ՎԱՍՄ ԱՆԱԳԵԼՈՒՄԵՆԸ

Արտք ժող 3.75-ին սազմական արտակարգ ստրանի կողմէ շտապ պահանջով 7 անկերջ ինձու ընդ հիմանդութիւն պատճառով ցանկում է Գլումու խանէր հիվանդանոցում:

21—6—1325 թ.

[1919 թ. հունիսի 21]

Նախնական տնուղ կաշմակամ Ալի

Նախագան — (Խոսքն ուղղելով զընթացող զատախազի օգնականին) Քննչներինք ձեզը հիմանդութիւն պատճառով ցանկում է Գլումու խանէր հիվանդանոցում: Տվե՞ք ձեր կործիրք այց մասին:

Պլյալուր զատախազի օգնական Յերիլյան բեյ — Պահանջում եմ նրա զատարհնութիւնը հետանգել:

Նախագան — Գառաքենութիւնը Հետազոյնու վերոք Հաստատում է: (Նորքն ուղղելով շարտուղարին) Կարգացէ՛ր:

(Արձանագրոց շարտուղարը քնննրցում է մեղադրական եղբակա-
ցութիւնը):

ՄԵՂԵԳՐԱԿԱՆ ԿՐԸԱԿԱՏՈՒԹՅԱՆ

Ներքին ապահովութիւնը վաւանդելու ամբաստանութիւնը արքեր ժամանակներում կայանքի տակ են վերցզել ՎՄիութիւն և առաջդի-
մութիւնս կուսակցութիւն Մանիւայի պատասխանատու շարտուղար
Ազնի բէլը, վերականգնելու կուսակցութիւն Բէլոզլուի պատասխանատու
շարտուղար Հասան Մէլանեղզին բէլը, Անկարայի նախկին պատգամ-
վոր Հիւմի բէլը, [կուսակցութիւն] Բալուի պատասխանատու շարտու-
ղար Բնիմ Զուզի բէլը, կուսակցութիւն Հալիպի պատասխանատու
շարտուղար Մենմեղ Զեմալ բէլը, Կարա՛նսարի նախկին պատգամվոր
Ազադու Անմեղ բէլը, Բրուսայի պատասխանատու շարտուղար կնա-
րացի զոնա. Միզուս բէլը, Սուրբիի կայմահամութիւնից թոշակատու
Մումթազ բէլը, Սիհուպի նախկին պատգամվոր Հասան Ֆենմի բէլը,
Սարսիանի նախկին պատգամվոր և վերականգնելու կուսակցութիւն
անդամ Սարրի բէլը, Միքրունի ազգային պաշտպանութիւն նախագահ՝
ՎՄիութիւն և առաջդիմութիւնս կուսակցութիւն պատասխանատու
շարտուղարի տեղակալ Զեզեմ բէլը, Սամարուլի նախկին պատգամ-
վոր Մէլանեղզին Զիմեղ բէլը, Էրզրումի նախկին պատգամվոր՝ ազ-
գային զորմակալութիւն տեղքեն Հյուսեյն Քասուն բէլը, Սամարուլի քան-
կի ներկայացուցիչ ՎՄիութիւն և առաջդիմութիւնս կուսակցութիւն
Մայնեհի նախկին պատասխանատու շարտուղար Հասան Սամըր բէլը,
Բրուսայի պատասխանատու շարտուղար Ալի Ռիզա բէլը, Կոնիայի պա-
տասխանատու շարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Բադր բէլը, Կոնիայի
նախկին վարի Սամի: Ռիֆաթ բէլը, Կոնիայի ստորհանութիւն նախկին
պետ՝ Մաղեղզին բէլը, կուսակցութիւն Կոնիայի նախկին ներկայացու-
ցիչ՝ բնականիքներ վերականգնու Ֆերիզ բէլը, Ակշէրի Զիմեղբէլի նա-
հի կուսվորիչ Ֆենմի բէլը, Ակշէրի քաղաքապետի Մյաֆթի զադե
Օլամիլ բէլը, Ակշէրի ուստիկանապետի նախկին տեղակալ՝ Սոյսբա-
յի քանտում կուսակցի տակ զանվոզ Հասան Բասրի բէլը, կուսակցու-
թիւն Ազարպարի ներկայացուցիչ Նամիզ բէլը, Հալիպի շրջակայքի
չեթեների խմբի առաջնորդ Հյուսեյն Նեյուտի բէլը, կուսակցութիւն Սի-
վասի ներկայացուցիչ Դանի բէլը, կուսակցութիւն Բալվազինի ներկայա-
ցուցիչներ Մյաֆթի Մենմեղ Ալի, Հալի Աթա և Կարսիպար Հասան-Հյու-

սեն բնէրը, կուսակցութեան Լեհիոնի ներկայացուցիչ Արզուլ Ղանը
բնէր, (...)» Էնձէր Էֆենդիի հայրը՝ Լաշի Ահմեդ փաշան:

Վերահիշյալ անձնագրութեաններին վերաբերող 1325 (1919) թվա-
կանի հունիսի 10-ի որոշման մի շարք կետերն ամբողջացնելուց հետո,
զատարանի նախագահութեանը և դատախազութեանը նախագրութեան
արժեք գանազան փաստաթղթերի հիման վրա կազմելու ձեռագրական էզ-
րակացութեանը: Նախագահութեան որոշումով անդի ունեցած ընդհանուր
հետաքննութեանից հետո պարզվեց, որ մեղադրյալ Ալիի բնիլ Մանի-
սյայում գտնվելու ընթացքում Լերզնե, Իսմայիլ, Չերքեզ Մեհմեդ և Լաշի
Լասան անուններով մարդկանցից փոխառութեան մարտահներ, անկու
ընթացքում բնութիւն է գործադրել և 1330 (1914) թվականի օգոստոսին
պատասխանատու բարտուղար Ելանահօղելուց հետո, անկուր մասնակ-
ցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թվականներին անդի ունե-
ցած կուսակցութեան համապատասխաններին: Կուսակցութեան Լաշուպի պա-
տասխանատու բարտուղար Ջեմալ բնիլ սահմանադրութեան հաշվառմից
հետո եղել է Ասերայի և Լաշուպի շիրութեան և առաջադիմութեան կու-
սակցութեան պատասխանատու բարտուղարը: Լասան Մելանօղլին բնիլ
1329 (1912) թվականից սկսած կատարել է հիշյալ կուսակցութեան
Ստամբուլի պատասխանատու բարտուղարի և Քիմալ բնիլ գրասենյակի
բարտուղարութեան պարտականութեանները: Միրզուկ աղաշային պաշտ-
պանութեան նախագահութեանում գտնվելու ընթացքում Ջեօղլեա բնիլ
միաժամանակ փոխարինել է Միրզուկի պատասխանատու բարտուղար
Ճեմալ բնիլին: Բնիլ Չուրօղի բնիլ 1330 (1914) թվականին պատասխա-
նատու բարտուղար է եղել Ալիին նախահարում, իսկ նրեց ատրի անց՝
Եսկիչնիերում: Միջուտ բնիլ Բալիանյան պատերազմից հետո Բաշում
ստանձնել է պատասխանատու բարտուղարի պաշտօնը և մինչև 1331
(1915) թվականի վերջ գտնվել է այդ պաշտօնում, իսկ հետագայում
փոխարինել է Բուսուպի պատասխանատու բարտուղար Իրաշիմ բնիլ
անցը Ելանահօղլեա ներսի բնիլին: Արզուլ Ղանի բնիլ սահմանադրութեան
հաշվառմից առաջ ստանձնել է կուսակցութեան Էզրնիի հոկիյի պար-
տականութեանը: Այսպիսով վերահիշյալները մինչև կուսակցութեան յու-
ժարքի նմարիվելու չորսնորս են եղած պաշտօնները:

Սահմանադրութեան հաշվառմից հետո վերստին և առաջադիմու-
թեան կուսակցութեանը բարտահնել է մնալ որպիս շուղարական կու-
սակցութեան և ունի գործերից նկնելով, նրեի կատարումը վերցրել
է իր մեարք: Կուսակցութեան պատասխանատու բարտուղարներն իրենց
չորսունութեանը ընթացքում անընդհատ միջամտել և իրենց կամքն են

Յնչադրել պետական բոլոր գործերում, իսկ կարևոր Հարցերն էլ լուծվել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով: Ընդունված Հասուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարազրգով [Հայերի] քարավանները սնչադրվել են հանապարհի՛ն՝ կուսակցության կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գույքն ու սեփականությունը կողոպտվել է հափշտակվել է:

Միև՛րդում է առաջադիմությունն կուսակցության առաջնորդները մի ներքին ահարկչական ուժ ստեղծելով՝ զանազան կներով այլափոխել են Յմանայան կախությունն սահմանադրական օրենքները ե իրենց ջմահած գործարքներն իրականացրել են վիշալիքներում արատախանաատու բարատուղարներն է սլխադրներն անվան տակ իրենց մարդկանց միտքով: Բացի այդ, հարստությունն զիջելու մուուցքով սարված, օգտագործել են պատերազմական իրավիճակը, և ժողովրդին խոտ անհրաժեշտ պարենի հարցում՝ զրազվել շարաշահումներով և սպիկուլացիայով: Իրենց այս արարքին արտաբուտտ օրինական են առյով՝ գործել են ջտ անձնական շահերի: Ինչպես պարզարանված էր վերոհիշյալ Նունիսի 10 թվագրությունը կրող արտման մեջ, այդ բուտն իրենց խոտտվանությունը բացահայտվել էր հախնական հարցաքննության ընթացքում: Առաջին հերթին ուշագրությունը բնծովում է կատարված հանցագործությունների սեմիչազան մասնակիցներին, իսկ այնուհետ նրանց Հեա անուղղակիորեն կապ ունեցողներին վրա:

Նրանց կատարած ռերագործություններն անչվում են քրեական օրենսդրության 45-րդ հոզվածի համաձայն 55-րդ հոզվածի վերջին մարին: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսդրության 89, 204 հոզվածների համաձայն կրողը վերցվել են կայանքի, իսկ նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը նպատակահարմար է եղել լսել ազամական արտակարգ աույանում: Ինչ վերաբերում է մուտ մեղադրյալներին, ապա կուսակցությանը նրանց [ակախի] ծառայելու հարցը անհնարորեն չի ապացուցված, հետևարար հիշյալների հետաքննությունը շարունակելու օրն է օրինական պատճառ գություն լուին: Այդ թվում Համիգ բնի՛ աահանագրության հուանվումը հետ կուսակցության հետ անչություն ունենուու հարցը չի պարզարանված, ինչպես նաև ներառի էֆենդիի համագործակցությունը սՓեշիշաթ-ը մահուտետ-ի հետ և Բար-ը Ալին՝ զեպրին նրա մասնակցություն ունենուու հարցը: [կուսակցության] Ըզմիտի հոխի Իմամիշի Հարցը բնչը եղել է Ազարազարի հարկայն անսուղը: Ինսան նամքը բնչը միևն 1329 (1913) թվականի ապրիլ ամիսը եղել է Մուրենիի՛ միություն և առաջադիմությունն կուսակցությունը

պատկանող զպրոցի տերերն և կատարել է կուսակցութեան լիազորի պարտականութիւնը: Այնուհետև ոտաննէլ է [չաղաչել] բանկի տնտեսի պաշտօնը և ներքին կոնսնսագրութեան համաձայն պաշտօնէլ է իր կապը կուսակցութեան հետ, բայց որոշակի ակտիվ համագործակցութեան չի ունեցել: Հիմի ընչը 1330 (1914) թվականին ընտրվել է Անկարայի պատգամավոր և զբաղվել է առևտրի հարցերով:

Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք մարդկանց գրածը, գուրբ ու ունեցվածքը հափշտակելու և կուստրածին օժանդակելու հանցանշաններով մեղադրվում են Կոնրայի ետիկին Վալի Ռիֆաթ Սամիհ բեյը, Կոնրայի սահիկանութեան ետիկին պետ Սուպիզլին բեյը, գլխաւոր տնտեսական տնտիս Քուտրարի բեյը, Ակնէի բի Քիւնրեյի Նաիլի կառավարիչ Ֆեհմի էֆենդին, Ակնէի բի Քուպուզլու Մուսթիզադե Քյամիլ էֆենդին և Սպարտայի բանտում կայտերի տակ գտնվող ստիկանապետի ետիկին տեղահան շատան Քուսրի էֆենդին ...⁵,

1919 թ. Հունիսի 19

Նախագահ — (Նոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Պարզվում է, որ Միութեան և առաջադիմութեան կուսակցութեան զինաբանական կոմիտեի և մէլլիտի տեղամտերի գործադրած ոճրային արարքներին և այլ հանցագործութեաններին զուր ևս մասնակցութեան եք ունեցել: Այժմ մեր մեղաւկցութեանն այդ հարցում ընկնելու է զլիսավոր գառախազութեան կողմից, ուշագրի կզեք:

Կլիսավոր գառախազի օգնական Ինելիզուս բեյ — էֆենդինը, գառախազում ետիկա գտնվող մեղադրյալները եղծել են Միութեան և առաջադիմութեան կուսակցութեան կողմից վիշալմիներում և սանջակներում եշանակված հատուկ լիազորներ: Այս անկնավորութեաններն իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքում Միութեան և առաջադիմութեան կուսակցութեան և կառավարութեան կողմից ստացված բանավոր կամ գրավոր հրամանների համաձայն սերտ միջամտութեան են ունեցել կառավարութեան գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրյալ Քալապի փաշայի և երա գործընկերների կատարած հանցագործութեաններին, որոնց նպատակն էր ուժի դիրքից շեղել պետութեան իր սրինական ուղուց:

Երանց գործադրած հանցանքի չափը բացա՛րայվելու է ուրիշ գառավարութեան ընթացքում: Այս տեսակետից պահանջում եմ երանց ենթարկել գառախնութեան:

Նախագահ — (Նոսքն ուղղելով մեղադրյալներին)- Գառախազութեանն էք ունէ՛ք:

Ալէի բնյ — Գեան շնք ընարել:

Եւխագան — Այց ժառն եւխագան հայտնել էինք. մի՞թե՞ ձեզ չեն
աւել:

Ալէի բնյ — Մ՛շ, չեն ասել: Մ՛նք անգնկութեան շուններք:

Սիւսանկղիէ բնյ — Մ՛նք արդ փաշա, ձեք այսօր իմացանք այց
ժառն: Կես ժամ առաջ հայտնեցին, որ ենթարկվելու ենք դատաքննու-
թյան: Ուստի հարաւոր չէր դատապաշտպան ընարել:

Եւխագան — Դատաքննութեանը հետաւզում է մինչև երկուշաբթի,
ժամը մեկը:

Պատրաստ եղէ՞ք:

Tekvini-Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) № 3556

ՅԵՐԵՐԿ ԴԱՏԱՎՔՐՈՒԹՅՈՒՆ

1325 թ. Եանոս 22, երկուշաբթի

Եւխագան — (Խառն ուղղելով մեղադրյալներին) — Այս էքնկերներ
րիւ դատապաշտպան քնարել է՞ք:

Մեղադրյալներ — Այո՛, էքնկեր:

[Այնուհետև մեղադրյալները հայցաքննութեան են ենթարկվում
մեկ առ մեկ]:

[Կուսակցության էղիբնէի՝ պատասխանաւորութեան

Արդու Ղանի բնյի հարցախննութեանը]

Եւխագան — էղիբնէում անգահանութեան անդի ունեցա՞վ, թե՛ ոչ:

Արդու Ղանի բնյ — Այո՛, էղիբնէում հայերին անգահանեցին:

Եւխագան — Ինչպե՞ս անդի ունեցա՞վ:

Արդու Ղանի բնյ — Տնկնկութեան շունէմ: Մի օր վաղ առաւոտյան,
ծքը զեռ անկողնու՝ մեջ էի, ինձ մտա եկան մի քանի թանթ հայեր և
սկսեցին պատմել անդի ունեցած դեպքերի մասին. ընտրեց մի մա-
սին ասրան, մյուսներին ես տանելու ներառեցի, ինձանից պարտեան
խնդրեցին: Երանք ինձ օժանդակել էին բուլղարները երկուստեան մտա-
նակ՝. Ասացի, որ կցմնմ վիշալնի վարչութեան և հարաւորին շօք
կաշիտանմ օգնելու: Այնուհետև միասին զնայեցք վիշալնի վայրին ասա-
ցի, որ Երանք ոչ մի անհրաժեշտ շունէն չունէին: Շեւ, որ անմեղ
մարդիկ են և խնդրեցի Երանք անգահանութեան չենթարկելու: Վայրին ասա-
ցի, ընչա մարդկանց մասին եւ էլ եմ մտանդովմ, բայց նրանք իրօտ
է և վերաբնում է բարեբնէ (քննութեամբ մերն է Ա. Փ.) շինա այց ուղ-
ղութեանը քանք եմ գործադրում, գուցե կարողանամ մի քան անելու: Այս

խոսակցութիւնը ետեւութեամբ հայանկէք իրենց: Այդ ժարգնկ տեղահա-
նութիւն չենթարկվեցին, բայց քի ինչպէս եղա՞վ, դա ես էլ չգիտեմ:

Լախազան — Ետա լա՞վ, ետխրան այդ հայերի մեզ դիմելը, ոչ մի
բան չէ՞ք յանջ այդ ժաւրի:

Արզույ Դանի բնչ — Ոչ մի տեղեկութիւն չունի:

Լախազան — Զէ՞ որ տեղահանութիւնը էրանց դաւուց տապ էր
տեղի ունեցել:

Արզույ Դանի բնչ — Ո՞չ:

Լախազան — Մի՛նչ այդ ոչ մեկը չէ՞ր տեղահանվել:

Արզույ Դանի բնչ — Ո՞չ:

Լախազան — Ետա լա՞վ, այդ ժաւրն տեղեկանաւուց հետո որեւէ մի-
շոց ձեռնարկեցիք արդո՞ք շմիութիւն և տաւաղդիմութիւնե հուսակ-
ցութեան մեր ժամանայուցի մէջ:

Արզույ Դանի բնչ — Ո՞չ փաշա, ոչ մի միշոց չենեարկեցինք:

Լախազան — Բայց չէ՞ որ շմիութիւն և տաւաղդիմութիւնե հու-
սակցութեան մասնաձեւուցիցը միմիայն մասնաձեւան տարրերի համար
չեն սակմելի, այլ Օսմանեան հայտրութեան բարձր ժողովուրդների հա-
մար և բարի գործի համար աշխատողք...

Արզույ Դանի բնչ — Արդե՛ն անունը «Օսմանեան» է: Միայն շմիու-
թիւն և տաւաղդիմութիւնն չէ...

Լախազան — Ետա լա՞վ, տվյալ վայրից տեղահանվող հայերի եկաւ-
մամբ ի՞նչպէս եղա՞վ, որ ոչ մի միշոց չենեարկեցինք:

Արզույ Դանի բնչ — Քե՛տարգո փաշա, տեղահանութիւնը տեղի էր
ունենում որոնքի չիման զրո՞նք Մենք կարո՞ղ էինք արդե՛ր հակառակվել
պետութեան հաստատած որենքին:

Լախազան — Օրենքի մեջ այդպիսի բացահայտ բան կա արդո՞ք:

Արզույ Դանի բնչ — Ինչ որ տեղահանութեան որոնք են ասում, դրա
հիման վրա էին հաստատում: Այն գործարգովում էր տվյալ վիշտիքի վա-
րի կողմից, ետեւեակ սահմանութեան և ժաւղարմի միշոցով: Մենք
ինչպե՛ս կարող էինք միշտմանել: Զէ՞ որ որենք կար, ժամգարմ կար:

Լախազան — Օրենքի մեջ ասված է, որ տեղահանութիւնը կատար-
վելու է սաղմանեան տեսանկյունից անհրաժեշտ եղած վայրերում: Մի-
թե՛ն ցուց չէ՞ք նկատում, որ մեզ մտա դրա անհրաժեշտութիւնը չկար,
և մի՞թե՛ն չէ՞ք կարող դրա ավելորդ լինելու հարցը բնեարկել և ինչ-որ
բան ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ:

Արզույ Դանի բնչ — Մե՛տարգո փաշա, սաղմանեանուպե անհրաժեշտ
լինելու համ չիինելու ժաւրն մենք ի՛նչ իմանայինք, որ դրա համեմտո

որն է մի բան ձեռնարկները: Վիշալն իր վալին ունեւր, որը կառավարութեան ներկայացուցիչն էր: Օրհնքի հիման վրա կատարվող այդ գործի համար մենք կա՞րող էինք արդար շրջափոխել ես կամ էլ աստիճանից ես ասել երան:

Խախտազան — Վալին նույնպէս հրաման էր ստացել: Այդ հրամանի անտեղի լինելու մասին կորոզ էր հայտնել:

Արդույ Ղանի բնէ — Մեզ այդպիսի բան չտեսց: «Դուք տեսցե՞ք, «Գրեք մեր կենտրոնին և զազարեցե՞ք անզաւանսութիւնը ասելով, երբն է կարգադրութիւն շարժել: Վալին նիկ տսիր, գուցէ մենք էլ գրեինք այդ մասին: Մեծարգո փաշա, բոլոր ղեկըներում, ես չեմ ասում, որ այդ բաժնորջ էինք երանք բուլղարներին եզանման ընթացքում փրկեցին բազմազանին [Քուրթ] սպալական ընտանիքներ: Այս բոլորը մենք շատ լավ տեսնում էինք: Էդիբնեն հանկարծակի հակառակորդի մեղքն անցնելու ընթացքում բազմազանին ցավալի դեպքեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վերափորձում վստահում էի հիշանդանոցում՝ շերտութեան մէջ:

Խախտազան — Համենչին զեկս, այդքան տեղեկութիւն ունենալուց հետո, դուք պարտավոր էիք անեամք գիմելու և մեր ժողովում ընկարգելուց հետո, բոլորը միատեղ գիմելք...

Արդույ Ղանի բնէ — Մեծարգո փաշա, մեր ժողովներում նման հարցեր չեն բնարկվում: Ես ինքս վալիի մոտ չեմ զնայել, որպէս Վիշալն և առաջագիմութիւնը կուսակցութեան ներկայացուցիչը, այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Խախտազան — Բայց և այնպէս, սովանցի որն է մեկի նկատմամբ բնութիւն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպէ՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել:

Արդույ Ղանի բնէ — Այդ հարցը մեր ժողովի հետ անելութիւն չունի: Դա բոլոր սովանցիներին ուղղելու հարց է, ինչու՞ էք միմիայն ինձ հարցնում:

Խախտազան — Ո՛ր, բոլոր սովանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողութիւնների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վարքերի տեղաւանսութեան մասին է:

Արդույ Ղանի բնէ — Ես հրամանատարներին հետ որն է կայ չեմ ունեցել:

Խախտազան — Ես չեմ ասում, որ ունեցել ես: Մի՞թէ դուք չեք հասկանում, որ Էդիբնեն հայութիւնը բանակի կամ ազգական գործողութիւնների հետ ոչ մի անելութիւն չունի:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, չղիբենն պատերազմական
գոտու մէջ էր մտնում:

Խախազան — Ամբողջ երկիրը պատերազմական գոտու մէջ էր:

Արդույ Ղանի բնյ — Գայիպոյի¹⁴ վրա հարևանվելու զեպրում կա-
տարեւապես պատերազմական գոտու մէջ էր գտնվելու, որա համար էլ
մենք ոչ մի բանի չէինք խոսեւում:

Խախազան — Չղիբենից տեղահանվածները մեծ մասամբ գնացին
գեւպի Քերֆուր լեռը¹⁵, այդպէս չէ¹⁶:

Արդույ Ղանի բնյ — Այդ մասին կատարութիւնը տեղայն էր:

Խախազան — Թեպէն է, որ դուք էլ գիտեիք այդ մասին:

Արդույ Ղանի բնյ — Այ՛, գիտեի, Իզմիտի կողմից ետ դարձրին և
մեծ մասը գետը գեւպի Քերֆուր լեռը:

Խախազան — Չղիբենից հանելով՝ գնայի Քերֆուր լեռը ուղարկելը
արդյո՞ք ապահովում էր իրազրութիւնը:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, այդ արդէն վաղի գործն է:

Խախազան — Շաա լավ, մի՞թէ տե՛րածեղչութիւն չկար վաղիի
անօրինական արարմունքի մասին զնկայելու:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչ մասին է խոսքը:

Խախազան — Կուսակցութեան մասին է:

Արդույ Ղանի բնյ — Կուսակցութեան համար կարող էր տե՛րածեղչո
չինել: Մեր կուսակցութիւնը երբէլ չէր կարող միջամտել վաղիի գոր-
ծունեութիւնը: Գրա տե՛րածեղչութիւնը նուրիսի չկար: Եթէ մի բան
էլ եկաւ, ապա խնդրանքի մնով կարող էր աւել: Բայց կուսակցու-
թիւնները այդպէս են վարվում...

Խախազան — Եւ հրամայելու եկատառումով շատացի Մուսաֆա
փաշան հարցնում է, — «Բայց մահմեդականների որտե՛նս ստիզով ի՞նչ
էք հասկանում:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչը բայց մահմեդական-
ների պատին է:

Խախազան — Մի բնի ասոյ ասացիք...

Արդույ Ղանի բնյ — Եւ այդպիսի բան շատացի Երբ գուր «Միու-
թիւն և առաջադիմութիւն» ասացիք, եւ էլ Նշեցի, որ այդ իր մէջ բնո-
գրվում է բոլորին, ջանի որ կրում է սմամանյան միութիւն և առաջա-
գիմութիւնն անունը:

Խախազան — Գուր չնկատեցիք արդյո՞ք, որ տեղի ունեցող այդ
արարքները անօրինական են:

Արդույ Ղանի բնյ — Ի՞նչ արարքներ...

Խախտազան — էղիբենի անգաճանութիւնը:

Արդու Ղանի բէյ — Մեծարգո փաշա, ես այդ գործով չեմ գրազվել էղիբենում, ուստի չգիտեմ այդ հարցում իրազացի էին, թէ ոչ, ես չգիտեմ անգաճանձող հայերի մեջ կաշին արդո՞ք այնպիսի մարդիկ, որոնք անշնթուս ունենային շինարարական աշխատանքների հետ կամ ձգտեն խափանելու ռազմական գործողութիւնները: Այս մասին անտեղյակ չի նկատու պատճառով չեմ կորուզ սրտակի կարծիք հայտենել: Մեծարգո փաշա, ձեզ հայտնի է, որ ես էղիբենցի չեմ, ես էղիբենում եմ գտնվել պաշարման ժամանակ, այն էլ՝ վիրավոր զինակում: Բնակչութիւն հետ շփում չեմ ունեցել, որպէսզի կարողանայի կարծիք հայտենել մարդկանց լավ կամ վատ հատկանիշների մասին: Ե՛մ իմացածը միայն այդ մի քանի պատվազոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հետեւանալով հետո այցելում էին իմ պատկամ հիվանդանոցը: էղիբենն գրազվելու ընթացքում նրանք բուլղարներին պաշտպանեցին մեր զինվորականներին տներն ու ընտանիքները: Այդ ժամանակ ես հասկացա, որ այդ մարդիկ կատարելապէս լավ սովորներն են: Բուլղարական զորք բարձրացվելուց հետո, մի շարք մարդիկ, այդ թվում և քրիստոնյա մեր հայրենակիցները, բուլղարներին առաջել, սկսեցին խաղաղ մասնագիտանալու պատգի հետ: Հակառակ այդ բոլորին, այս մարդկանցից ոչ մէկը նման որարք չգործողերց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտեմ, գիտցի և հայտնեցի վաշին: Իսկ վաշի կատարած արարումների իրազացի կամ տիրազացի լինելը միայն ստիկանութիւն անուրջ կարող է հայտենել: Տվյալ ժամանակ ես բնով չեմ գրազվել կարգապահական հարցերով:

Խախտազան — Պատասխանե՛ք մեծարգո փաշայի հարցին:

Հասնեմադուլի տեղում՝ զինեալ-մայր Չեֆի ֆաշա — Այս արարքի իրազացի կամ անիրազացի լինելու հարցը հասկանալու համար փաշայուն սրինակ է ձեզ ծանօթ պատվազոր մարդկանց անգաճանելու նախաձեռնութիւնը:

Արդու Ղանի բէյ — Այդ նախաձեռնութիւն հարցը ինձ համար մով է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք կկան ինձ ասացին այդ մասին, ես էլ գիտցի հայտնեցի վաշին: Ինչպէս նրանում է, գրանից հետո տեղափոխութիւն անցի լուսնեզամ: Ես չգիտեմ, զուցե, իմ բարեխոսելուց հետո այդ նրկուսի անգաճանութիւնը չկատարվեց:

Չեֆի ֆաշա — Մի՞թէ այդ արարքը լիովին չի բացահայտում տեղաճանութիւն իրազացի կամ անիրազացի լինելու հարցը:

Արդու Ղանի բէյ — Բ'նէ նկատի տեսք, փաշա: Ըստ իւ, այդ արար-
քը բաժարար չէ: Այդ նրկու հոգին արդեն տեղափոխութեան լինթարկվե-
ցին:

Չեմ փաշա — Այդ պատվաճար մարդկանցից նրկու՞ք:

Արդու Ղանի բէյ — Այո՞:

Չեմ փաշա — Այդ պատվաճար մարդկանց տեղափոխութեան են-
թարկելը անիրազատի մի արարք է:

Արդու Ղանի բէյ — Ընտրաճար է:

Չեմ փաշա — Քանի որ այդ արարքը օրինական չէ, ուրեմն այդ
նրկու հոգու համար էլ անիրազատի է: Ըստարար ներ [չբռնաւիին]
կուսակցութիւնը կարող էր ՚հշնցնել, կամ ինչ-որ այլ նկով մեթոնը կու-
սաճարութեան կողմից անօրինական կատարաճար այդ տեղափոխութեան
ներքը:

Արդու Ղանի բէյ — Մեծարգո փաշա, այսուհանդերձ էզերեհում
համընդհանուր տեղափոխութեան տեղի յունեցաճի նս ինդրում նմ, որ-
պեսզի զուք տարբերք էզերեհի զեպքք այլ ճիւղակթեհում տեղի տեհե-
ցած [տեղափոխութեան և կուսարածի] հետ: Տեղափոխութեան ատան-
մին զորձ է, Այդ մասին կատարութիւնը որինք հրապարակեց: Ուրեմն
կատարութիւնը, մինիսարեհքը հաճանութեան տճիկ են այս ինդրին,
և ինչի հիմուն ճրա հոճանութեան աայք շի տեղիճում Միութեան և աաա-
չագիճութեան կուսակցութեան էզերեհի մասեանճուչի հետ ...¹⁰:

[Եկիչնեհի յատաստ]տանաաու հարտուպար զակո. Քեխմ
Չունգի բէյի նարցախնուարյունը]

Կախապան — Ըսկիչնեհիում տեղափոխութեան տեղի տեհցաճի,
թե՞ ոչ:

Չունգի բէյ — Այո՞, բայց նս տեղյակ չեմ:

Կախապան — Դուք այճանեզ չէի՞ք:

Չունգի բէյ — Ո՞չ:

Կախապան — Դրա հետանընդի մասին որնէ բան չե՞ք յսել:

Չունգի բէյ — Մեծարգո փաշա, ինչի՞ մասին:

Կախապան — Դուք չե՞ք յսել, արդյոք, որ հայերի տեղափոխութեան
մամանակ ճաա արարքեհեր են կատարվել, այսինչ համաճում են զեա-
ցել, մի մասը կուսարվել է, մի մասի նկատմամբ ղանութեան են զոր-
ճարվել, նրանք տեհցաճարը կողողարվել է և այլն:

Չունգի բէյ — Մեծարգո փաշա, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Էսկիշենիբում այգայիսի բաներ եղե՞լ են, քե՞ ոչ:

Չունդի բեյ — Ո՛ր:

Նախագահ — Էրյալ գույշի մասին սրեկ բան գիտե՞ք:

Չունդի բեյ — Էրյալ գույշի հարցով զբաղվում էր սնատուկ հանձնաժողովը: Գրա նամար էլ ես այդ հարցով չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Նախքան Էսկիշենիբի պատասխանատու բարատուզար լինելը, ի՞նչ պաշտոն էր ունեցել:

Չունդի բեյ — Կարահասարում էի:

Նախագահ — Կարահասարում պատասխանատու բարատուզար էի՞ք:

Չունդի բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Այգանկ տեղաճանաչման տեղի ունեցա՞վ, քե՞ ոչ:

Չունդի բեյ — Այո՞, տեղի ունեցավ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Չունդի բեյ — Տեղի կատարությունը տեղաճանաչման վերաբերյալ հրաման էր ստացել, և զրա հիման վրա տեղաճանաչությունը կատարվեց:

Նախագահ — Քույր գիտե՞ք, որ բազմականին քանություններ են պարծաղվել:

Չունդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Մեծք այդ բույրի մասին տեղյակ ենք, սրովճեռե կարահասարում տեղի ունեցած գնորդների վերաբերյալ մի գործ ունենք:

Չունդի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ Կարահասարում այգայիսի բրուսություններ են տեղի ունեցել, սրովճեռն ես ինքս այնտեղ էի գտնվում: Բույրն էլ գտե՞ լին:

Նախագահ — Ձեր գտնված տեղը Կարահասար-ի Շարքին չէ՞ք:

Չունդի բեյ — Ո՛ր է Էֆենդի, Աֆրոն Կարահասարն էր:

Նախագահ — Մինչև լըյալ գույշի հանձնաժողովի կազմվելը Էսկիշենիբում մի շարք ախորենական արարքներ են տեղի ունեցել: Ինչպե՞ս է եղել, որ զուր այդ մասին տեղյակ չեք:

Չունդի բեյ — Այդ բույրը իմ ժամանակ տեղի չի ունեցել, գուցե իմ պաշտոնավարությունից առաջ է եղել:

Takvim-i Vekayi, 23 Haziran 1335 (1919) № 3589

ԱՐԲԵՐԳ ԳՆԱԶԱՐՈՒԹՅԱՆԵՐԿ

1335 թ. (1919) հունիսի 28, լրտրք

Նախագահ — Արզուլ Ղանի բեյը թող մնա, մյուսներին սարե՞ք (Արզուլ Ղանի բեյից բացի, մյուս ձեզազրյալները զուրս են հանվում

գատարանի գահիճից, այնուհետև ետխազանք խոսքի ուղղելով արևա-
հագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին, ասում է):

— Մի հեռագիր է ստացվել, կարգացն՞ք:
(Քարտուղարը կարդում է):

ՈՒՋՄԱՆԱՆ ԲՈՐՈՒ ԱՅՏԱՆ ԵՆԵՑՈՒՄԻՓՅԱՆԸ

Քերթնում կարգացրեք «Մրտմյան և աստվածությունն կուսակցության էջերն՝
գատարանատու քարտուղար Աբուլ Ղանի բեյի գաղտնագրության մասին նրա ոգևո-
ծյուններինը բոլորովն չե՛ս նամակառախարակ իրականությունը, Դոյումբյան անձ-
նոց փաստին ուղարկում են, որ Ռոք Ժանեղջի է էջերն Նուրի անգլանու-
թյանը Յրինոյ, անգլանեղաները մի մասի գույքը հարշտակելուց հետո մյուսներինը
վաճառել են իրենց մերձակերներին, այն է՝ իր սրերն Շ—Յ աստուգի Մեր կոստ
կարտուղար յափաղանը Կանք 1: Տարագրվածներին ես են վերագրել: 100-ից մքմյան
ԾՈ աստուգի, Բոլորն Նուրի է, թե վերահրշտուք ինչպե՞ս՝ ազատ ներգրծություն է
ունենցն անգլանությունն արդում: Մենք ինչպե՞ս ենք արդարությունը մրտմյան
քարտուղարու նամար մի անկողնեղանու հանկարծոր ուղարկել էջերն:

Առև Մերաներնյան, Կարապետ Տաղբյան, Արմենակ Մյուրբյան, Ալիանյան,
Ալեքսան Ժրջրյան, Լուի Բրյուրբյան, Կաստուր Բաղդրբյան, Քաթիկոս Յրայան,
Բյուզանց Զուպյան, Տրգրան Կեղբյան, Գրիգոր Տաղբյան, Արթն Օհանյան, Ար-
թն Քաղբյան, Շուրթ Աղտարբյան, Խալիկ Եղաբյան:

Նախագան — Դուք ի՞նչ կասե՛իք այս հեռագրի մասին:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ինչ ասե՛մ, այն ազգային ռիսկեղանության ար-
գյունը է: Յուրաքանչյուր մարդ իր ուղածի պես կարող է արտահայտվել:
Այնուհանգիճով բոլորն էլ պարտավոր են իրենց ասածը փաստելու, այդ-
պես չէ՞, մեծարքո փաշա: Հեռուարար, Երանք պե՛տք է, որ գատարան
ենթակայանան և ապացուցեն, թե ես ինչ մեղով անելություն և ինչպես
ազդեցություն եմ ունենցնել անգլանություն վրա: Մեծարքո փաշա, ես
միշտ ասել եմ և կպնեցնեմ ճշմարտությունը, որ բոլորովն անելություն
չեմ ունենցնել անգլանության հետ և այդ առթիվ ոչ մի ազդեցություն չեմ
բանեցրել, ապրանք չեմ վերցրել և ոչ էլ շարաշահել եմ իմ [պաշտոնը]:
Մեծարքո փաշա, երանք ուղարկած հեռագրերը, ըստ էության, ինձ չի
վերաբերում, այլ ուղղված է իմ ազգի հասցեին, որովհետև իմ միտ-
քով ուզում են գատուպարտել իմ ազգը:

Նախագահ — Տեղահանության ընթացքում զուր էջերնե՛ս է՞ք:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՞, էջերնե՛ս է՞ի:

Նախագան — Դուք մշտապես այդտեղ է՞ք գանկում:

Արդուլ Ղանի բեյ — Երբե՛մն գալիս էի Ստամբուլ:

Նախագան — Ինչու՞ է՞իք գալիս Ստամբուլ:

Արդու Ղանի բնյ — Քուլլապուսյունն էի վերջնում: Ընտանիքս այս-
անդ էր: Բարեկամներս, ազգականներս նույնպես այստեղ էին գտնվում:
Նախագան — Տեղաճանությունը որքա՞ն տանց:

Արդու Ղանի բնյ — Ես ուշադրություն չեմ դարձրել դրան: Ես ճիշտ
եմ ասում, տեղաճանության հետ առնչություն չեմ ունեցել: Ըջմարտու-
թյունը հրացանայովի այն ժամանակ, երբ այդ հարցումները ուղղվեն
էզդրենի վուրին, աստիպանապետին, ժանդարմին, [տեղաճանության]
հանձնաժողովին: Ընտանիքիս հանձնաժողով են պահանջում էզդր-
ենից: Ես էլ եմ ուզում: Փոզ մի անկողնակալ հանձնաժողով գետ է
անեն ինչ բացահայտ:

Նախագան — (հետքն ուղղելով դատախազին) Այս հեռագրի կա-
պակցությամբ որե՞ն հարց ունե՞ք:

Դատախազի օգնական Սաֆիր բնյ — Ո՛ր, մեծարգո փաշա, հեռա-
գրենչական հանձնաժողովի տեղաճանությունը չկա:

Նախագան — Էզդրենում տեղաճանությունը երկուս չի տանել: Այդ
կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի տեղամ Ստամբուլ գետլ գալը՝ ...

Արդու Ղանի բնյ — Ո՛ր, էֆենդի, այդ մասին չգիտեմ: Եթե թույլ
տաք անգի ունեցածը հրացանարեմ: Ինչ-որ կատարվում էր, ես տեղե-
կանում էի թերթերից: Այլ վայրերում տեղաճանության համար հատուկ
օրեր էին նշանակում և մարզկանց զգուշացնում, որ 10—15 օր հետո
ենթարկվելու են տեղաճանության: Մեծարգո փաշա, էզդրենում այդ-
պիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպես ասացի, մի առավոտ նկատեցինք,
որ տեղաճանություն է կատարվել: Մի շարք վայրերում էզդրենն սահմա-
նամերձ գոտուց գտնվում էր 40—50 մետր հեռավորության վրա: Կույտ
թաղամասում սահմանը գտնվում էր 50 մետր հեռավորության վրա,
ուստի բավական թվով փախստականներ էլուծուտ էին անում այդ կե-
տերից: Այս երեսույթը կանխելու համար էլ տեղաճանությունը գործա-
դրվեց: Կարծում եմ ամեն ինչ պարզ է: Տեղաճանությունը տեղի էր
ունեցել մեկ գիշերվա ընթացքում: Այդ մասին իմացանք առավոտյան:
Այնպես որ, տեղաճանությունը ամիսներ չտևեց: Այն գործադրվեց մեկ
գիշերվա ընթացքում: Մեծարգո փաշա, այդ օրը ես գտնվում էի էզդր-
ենում: Ես չեմ թարցնում իրողությունը: Եթե տեղաճանության ընթաց-
քում էզդրենում գտնվելը մի հանցանք է, ուրեմն ավյալ ժամանակ քո-
լար այնպեղ գտնվողները մասնակից պետք է գտնուային կատարված այդ
հանցագործությանը:

Նախագան — Բնական է, որ էզդրենում գտնվելը չի կարող հան-
ցանք համարվել: Տեղաճանության ընթացքում մի շարք բանություն-

ենք են տեղի ունեցնել, զորք քառքնում էք այդ բոլորք՝ «չգիտեմ» ասելովք — Արդուլ Ղանի բնչ — Ո՛չ փաշա, իմ լիմացած բանի մասին ի՞նչ կարող եմ ասել:

Եսխազան — Տեսե՛ք, զորք տեղափոխության մասին իբրազնկ էք, իսկ գործադրված բանությունների մասին մեզ սեռտեղյակ էք պատում:

Արդուլ Ղանի բնչ — Մեծարդո փաշա, տվյալ ժամանակ էզիրենում ով գտեղծեր, այդ տեղափոխության մասին տեղյակ պիտի լինեիր: Ես չիմա ենթարկվում եմ հարցաքննության, ուստի այդ առթիվ մեզ հայտմա ենթարկվում եմ հարցաքննության, ուստի այդ առթիվ մեզ հայտմա ես չեմ տա: Եզիրենի քաղաքադիրին էլ բերեք, ես ես եսույն պատասխանեմ է ասալու Լեաու. էզիրենի քաղաքադիրին էլ բերեք, ես ես եսույն պատասխանեմ է ասալու Այս է իրողությունը: Բացի այդ, զարաշահում ես ասում, բայց չե՞ որ այդքան քրեականական բնորոշներ են և ասուգեցին: էզիրենում կառավարական գործերը սովորական ընթացք են ունեցել: Այս էլ բերական է, որ կառավարությունը բացահայտում է տեղի ունեցող շարաշահումները: Ես ի՞նչ կարող եմ ասել այդ լարումիտ հեռագրի մասին, կառավարության կողմից կատարված հեռաքննությունը եթե սպասցուցվի իմ հանցագործությունը, սպա այդ ժամանակ ես ոչ մի տանիք չունեմ, էզիրենն շառ մա է Մասաթուլին, Եսույնական այգտեղ ինչ որ կատարվում էր, Մասաթուլը տեմիչապես տեղյակ էր լինում:

Եսխազան — էզիրենում տեղափոխությունը այլ վայրերի եման տեղի չի ունեցել, այդպես չե՞, էզիրենում հայերի հետ տեղափոխվել են նաև հայերնը:

Արդուլ Ղանի բնչ — էզիրենում, փաշա, ո՛չ, այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Եսխազան — Երանք բոլորը միանգամից տեղափոխվեցին:

Արդուլ Ղանի բնչ — էջենդի, լիմ կարծում, որ էզիրենում այդպես եղած լինի, լավ չեմ հիշում: Եթայկանեներե, Եսաթիրանշայիս¹⁹ կողմերի մովկեդրյա շքանի հույներին տեղափոխեցին մի այլ տեղ: Այդ մասին ես այդպես եմ լսել:

Եսխազան — էզիրենից միայն հայերին տեղափոխեցին՞:

Արդուլ Ղանի բնչ — Այո՛, էզիրենից միայն հայերին տեղափոխեցին, այն էլ ոչ ամբողջովին:

Եսխազան — Ինչու՞:

Արդուլ Ղանի բնչ — Ես այդ մասին չգիտեմ:

Եսխազան — Ասում են, որ հանախակի Մասաթուլը գնալով, զորք հրահանգեմ էր ասացել կենտրոնական կոմիտեից:

Արդուլ Ղանի բնյ — Ը՞նչ հրահանգ.

Նախագան — Տեղահանութեան մասին.

Արդուլ Ղանի բնյ — Տեղահանութեան ժամանակ եւ ինքս տարին մեկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամբուլում: Այն տարի, երբ անդի ունեցա՞վ անգահանութեանը, ես սեպտեմբերին եկա [Ստամբուլ], որովհետեւ Հաճազումսը կար: Ես Համազումարի Համար էի եկել: Եսույիսկ ինձ Հետքերնցի իմ բնակեցրի: Քուլլուղութեան վերջրի եւ մտն Յ ամիս մնացի Ստամբուլում: Տեղահանութեան վերաբերյալ ես հրահանգ չեմ ստացել: Տեղահանութեան վերաբերյալ կենտրոնական կամիտեից միայն մեկ անգամ գրութեան եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, այդպիսի գրութեան ստացան բուր [պատասխանատու քարտուղարները]: Այն որովամ էր «Ենդհանուրին» անվան առկ: Բրուտայի լիազոր իրարեմ բնյը, ինչպես եսն մյուս պատասխանատու քարտուղարներից մի քանիսը, տեսները չեմ հիշում, տուն դնելու Համար կուսակցութեանից հեռացվեցին: Մի հրահանգ էլ եկա՞վ, որտեղ ասովամ էր. «Զգույշ եղե՛ք, ո՛չ մեկը ապրանք չվերցնե՛ք»: Արանցից բացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախագան — Դուք էզիբնեում բնեիլ էի՞ք.

Արդուլ Ղանի բնյ — Այո՛:

Նախագան — Որքա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպես բնեիլ:

Արդուլ Ղանի բնյ — Մինչև վերը:

Նախագան — Ձեր մասնակցութեամբ ո՞չ մահմեդական անգամներ կա՞իք՞:

Արդուլ Ղանի բնյ — Այո՛, կային, բայց ո՛չ կենտրոնական Հանձնախմբի մեջ:

Նախագան — Հապա որտե՞ղ:

Արդուլ Ղանի բնյ — Եարթայինների մեջ:

Նախագան — Ո՞ր ազգից:

Արդուլ Ղանի բնյ — Հրեաներ էլ կային, այլ ազգերից էլ կային:

Նախագան — Հայերից կայի՞ն:

Արդուլ Ղանի բնյ — Կարծեմ կային, բայց չեմ կարողանում հիշել, մեծագոթ փաշա, շատ անուններ կային: Բուրք անգամների թիվը 1500-ից ավելի էր, որտ Համար էլ չեմ կարողանում հիշել: Թեպես գիտեք, արտակարգ գրութեան պատճառով մոզովներ անդի չէին ունենում, ուստի անգամների մեծ մասին չեմ ճանաչում:

Նախագան — Այդ Հայերից ո՞չ մեկը մեզ չգիմե՞ց. Տեղահանութեան վերաբերյալ որե՞լ բողոք կամ նախաձեռնութեան ...

Արդույ Ղանի բնյ — Էջմէշի, Էկան զիմեցին և իրենց շտարագրիչու համար միշտմտեցիներ, այս մասին ասացին հարցաբնութիւն ժամանակ էլ ասացի: Ուրիշ որևէ մեկը այդ հարցով չի զիմել: Անձնական հարցերով անհուսակցական հայեր շատ են եղել մասս:

Նախագան — Ոչ մեկը չբողոքե՞ց:

Արդույ Ղանի բնյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա, միշտ հիմա ոչ մի բողոք չի եղել:

Նախագան — Ինչ որ մի հայ պատգամավոր է եղել էղիբեհից, որին արտաքօնել են զեպի Քերէուր լիտը, Էանալու՞մ եք նրան:

Արդույ Ղանի բնյ — Այո՛, մեծարգո փաշա, Էանալու՞մ եմ:

Նախագան — Այդ անձնավորութիւնն այդ ժամանակ արտաքօնե՞ց:

Արդույ Ղանի բնյ — Այո՛, փաշա:

Նախագան — Նա տարագրվել է իր քննաներչի հետ:

Արդույ Ղանի բնյ — Կարծում եմ, փաշա:

Նախագան — Այդ պատգամավորի գույնն ու անեցղվածքը կողոպտրվել է վաճառքի է ենթարկվել և ընդհանրապէս ժաշր աստիճան լալաշահուսմենք են եղել:

Արդույ Ղանի բնյ — Մեծարգո փաշա, կողոպտից անընկուսթիւն շուեմ, բայց տեղահանվածներն ամբողջ անեցղվածքը վաճառվեց: Քրեանով չեմ կարծում, որ նրանց անեցղվածքը ենթարկված լինի հակաշտակութիւն: Ես երբէք տարի պաշտոնավարել եմ անդահանութիւնից հետո: Այդ ժամանակ կողոպտաի մասին չստեղծեք, հիմա ենք լուսւմ, Եթէ քննութիւն կատարվի, կրացահալովի, որ դա լուկ խոսակցութիւնն է:

Նախագան — Խոսակցութիւնն է, թէ ոչ, լզիտեմ, բայց իր խնդրագրում առում է. «...Չնայած որ աղբիկս զինվարականի կին էր, բայց միայնակ մնալով՝ ուղարկեցին այստեղ: Մեր տան բոլոր կահարատիները վաճառվեցին: Երբ էլ մի ձեր հոգևորական լինելով՝ գրկված էի ապրուստի բոլոր միջոցներից, բայց ոչ մի արդուսիք չհասա: Ի վերջո աղբիկս մահացավ բաղցից: Տեսնում եք, մի ձեր բահանա տարիներով առանց ապրուստի է մնացել Քերէուր լիտում:

Արդույ Ղանի բնյ — Ես ի՞նչ կայ ունեմ գրա հետ:

Նախագան — Հարցն այն է, որ զուր Էանալու՞ն եք նրան: Այսպիսի հարցով նա զիմել է արդու՞ք մեզ:

Արդույ Ղանի բնյ — Ո՛չ, չի զիմել:

Նախագան — Նա զիմել է մի շորք պաշտոնատեղիներ, մի՞թէ այդ հարցով մեզ չի զիմել:

Աբղույ Ղանի բէյ — Ո՛ւր, մեծարգօ փաշա:

Նախագահ — Այգադիսիներէն նկատմամբ մի՞թե անհրաժեշտ չէր օգնութեան մեզ մէկնել:

Աբղույ Ղանի բէյ — Իմ շիմացած բանի համար ինչպե՞ս օգնեմ: Օժանդակութեան հարցով ինչ մաս նկատ որն է մեկին, եթէ հարազտութեան լինէր, ես կօզնեմ:

Նախագահ — Կոստը ոչ թէ էյուսթանի օգնութեան, այլ նման ծանր կացութեանից փրկելու մասին է. ետտ լա՛վ. գուրս տարեք զահլիճից:

[Էսկիշենիւրն պատասխանաւու Գաբուզօսը Քեօիմ Զունդի բէյի հարցումներովը]

Նախագահ — Էսկիշենիւրում զՔեշիբիւսթ-ը մահտուսնէ կա՞ր, թե՛ ոչ:

Զունդի բէյ — Չկար:

Նախագահ — Նրբե՛ւէ կազմակերպո՞վե՞ց:

Զունդի բէյ — Ո՛ւր:

Նախագահ — Տվալ Վալը, զանձում է բանուց Եանուպարի գրա, տեղահանութեան ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարաններէն ակնմտանս եղաք կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Զունդի բէյ — Ինչպե՛ս նախապէս եշեցի, տեղահանութեան ընթացքում ես Էսկիշենիւրում չէի, այլ Աֆիոն-Վարաշիսարում, ուստի տեղյակ չեմ, թէ ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախագահ — Ետտ լա՛վ, վերադարձից հետո ի՞նչ իմացաք այդ մասին:

Զունդի բէյ — Ես 1333 (1817) թվականին եկա. Տեղահանութեան մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախագահ — Էսկիշենիւրում տեղահանութեան տեղի ունեցել էր արդո՞ւր:

Զունդի բէյ — Այո՛:

Նախագահ — Անշուշտ, որս հետքերը պետք է որ նկատած լինե՞ի՞ր:

Զունդի բէյ — Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախագահ — Ետտերի խանութներն են փակվել, շատերի տան կահ-կարասին է վաճառքի ենթարկվել, շատերի աներն են բռնագրավվել:

Զունդի բէյ — Դա տեղի է ունեցել ամեն տեղ: Այդտեղ մի հանե-նախումբ կար, երկի ստացած հրամանի համաձայն, զորից եկող զադ-թականներին՝ տեղահանված հայերի տներն էին տեղափոխում: Ես լը-գիտեմ փոխարենը մի բան վերցնում էին, թե՛ ոչ:

Նախագան — Երանց հանդեպ ի՞նչ կարծիք ունեիր: Այն, ինչ կատարվում էր, կարող է՞ր արգարացի համարվել:

Զուկի բնյ — Այդ իմ պարտականության մեջ չէր մտնում, մեծարգո փաշա: Ես չեմ գրազվել:

Նախագան — Մի՞թե նրկրի ամբողջ քնակչության վերաբերող հարցերի քննարկումը մեր պաշտոնավարության մեջ չէ՞ր մտնում:

Զուկի բնյ — Մեծարգո փաշա, ես գրազվում էի ժողովների դուժարման հարցերով:

Նախագան — Մի՞թե այդ հարցը ժողովի որակարգ չէր կարող դասակարգ:

Զուկի բնյ — Այն մտնում է կառավարության պարտականության մեջ:

Նախագան — Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ որ բան մեծարկեիր, այլ այն, որ մեր տեսած կամ չսած դեպքերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում մեր մաս: Դուք հաճանության ասի՞՞ս էիք կատարվող իրադարձությունների, թե՛ անտեղի արարք էիք համարում այն:

Զուկի բնյ — Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում:

Նախագան — Այդ դեպքում տեղի ունեցող իրադարձությունների շուրջ կենտրոնական կոմիտեին կամ վիշյուիթի ղեկավարությանը որևէ դեկլարացիոն կամ բանավոր տեղեկություն ավճցի՞ք, թե ոչ:

Զուկի բնյ — Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ հարցի կառուցչությանը հարցում անել: Ինչ թվաց, որ անզանության վերաբերյալ իմ կարծիքն էր հարցնում:

Նախագան — Տեղահանության վերաբերյալ մեր տեղեկան կարծիքը, մեծ հայտներ, ավելի յա՛վ կլինի: Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ մեծարկեցիր երկրում կատարվող տեղահանությունների և կամ գործադրվող բանությունների նկատմամբ:

Զուկի բնյ — Մեծարգո փաշա, այդ խնդիրն իմ իրավասության մեջ չէր մտնում: Ուստի այդ հարցի կառուցչությանը ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագան — Ես հարցը դնում եմ ոչ թե պաշտոնական պարտականության ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ելնելով կամ էլ ժողովների որակարգ գարծնելու տեսանկյունից:

Զուկի բնյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս լիազոր էի: Դիտեք, որ լիազորի պարտականություններն այնքան էլ բարձր պաշտոն չի համարվում: Այդպիսի դրոճերով գրազվողները պետք է, որ օրենսդրական իշխանություն ունենան, այսինքն՝ պատգամավորներ կամ ժողովուրդի անզամներ լինեն:

Լախազան — Թրեկազրական իշխանութիւնը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի նրանց ընտրել և այգպես թողնելը չիշտ չէ:

Զուեղի բնչ — Ես ինքս չգիտեմ, որ օրենսդրական իշխանութիւնը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի այդ հարցերի մասին:

Լախազան — Ես չեմ կարծում, որ այդ խնդրում չգիտենալու բան լինի: Զէ՞ որ զուր մասնակցում եք օրենսդրական իշխանութիւնը կազմող պատգամավորներին ընտրութիւններին:

Զուեղի բնչ — Անկասկած:

Լախազան — Ուրեմն՝ ընտրելուց հետո պատգամավորներին օգնելը անհրաժեշտութիւն է:

Զուեղի բնչ — Մեր պարտականութիւնը միմիայն այն է, որ նրանց շատ ձայն տրվի:

Լախազան — Բայց չէ՞ որ նրանց քաղաքացիներին է վերաբերվելու լավ կամ վատ պաշտօնավարութիւն ընթացքում ևնոր բերված թէ՛ հայտնութիւնն և թէ՛ ամոթանքը: Զէ՞ որ զուր ներքին կարգով դիմում եք ժողովրդին, որ աշխարհք արժանի է երեսփոխան ընտրվելու համար: Այնպես որ, ավելի անկախութիւն լավ պաշտօնավարութիւն համար մի՞թէ այդ թաղամասից օժանդակութիւն ցույց տալը անհրաժեշտութիւն չէր: Այդպիսով, ևնոր շանագրութիւնը ընտրված պատգամավորներին ևնոր իջովից թեկուզ և մի փոքր տեղեկութիւն տալը, կարծում եմ, որ լավ բան կլինենք, բանի որ նրանք իրենց հերթին կօգնենք և կրթութիւններն միմիայնակներին: Այդպիսի բան առկա ունեցով, թէ՛ ոչ:

Զուեղի բնչ — Ո՛չ, էՖենցի:

Լախազան — Վերջապես, գիտեք ինչ: [Մտախոհ] Եկել ևն այն համոզման, որ ըմբոսթիւն և տառապանքութիւնն կուտակելութիւն մի շարք զեկավարներին նախանշանութիւնը տեղի ունեցած տեղահանութիւն և կուտարածի հարցում էթն ժանտաշուղիքը օժանդակութիւն ցույց շալին նրանց, ապա այդ աստիճանի սղորդութիւն տեղի չէր ունենա: Ընտարար, նշվում է, որ կուտակելութիւն մասնաշուղիքն անուղղակի մասնակցութիւն են ունեցել [տեղահանութիւնը և կուտարածներին]: Իսկ մասնաշուղիքի պատասխանատվութիւնն էլ ընկնում է լիազօրներին և քարտուղարներին վրա: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զուեղի բնչ — Ես չեմ կարծում և չեմ էլ հիշում, որ իմ գտնված վայրերում տեղահանութիւններին ընթացքում զեկպեր պատահած լինեն:

Լախազան — Կարող է պատահել, որ տեղահանութիւնը ևնոր զբաղված վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպես երևում է, հարցը լավ

չկարողացաւ ձեռնհարել: Այսպէս, առում են, որ տեղաշահութիւններն ընթացքում բավականաչափ կոտորածներ, կազապում և հափշտակութիւններ են եղել: Դա հաստատուից Եւրոպայի տեղի ունեցած մի շարք գաղափարներով: Այնպէս որ, այդ սղբերգութիւնը շատ սահմանափակ մեծ կէտարգիւր, եթէ մասնաճյուղերը միահամուռ կերպով շահագործակցեն [կենտրոնական կոմիտէի] հետ: Մեղադրներն իրենց պատիժը կկրեն, և այս հարցն էլ այսքան երկար չէր ձգկզմի: Այսպիսով, զուր էլ, մասնաճյուղի լիազոր և պատասխանատու քարտուղար լինելով հանգստեւ, մասնակցութիւն եք ունեցել այդ գործին: Եւ կատարել այդ մասին:

Զուլի բնյ — Մեծարգո փաշա, մեր բացատրութիւնից ես հասկացաւ, որ տեղաշահութիւն ձեռնարկով մի շարք կոտորածներ և այլ բաներ են տեղի ունեցել, և այդ բոլորը խրախուսուի է մասնաճյուղի կողմից:—

Խախտան — Կամ էլ տեղաշահութիւն է ջուրը որով:

Զուլի բնյ — Այո՛, կամ էլ տեղաշահութիւն է ջուրը որով: Ես այդպէս էլ հասկանում եմ: Երբեմն՝ իմ շրջանում տեղի ունեցած տեղաշահութիւն ընթացքում կատարած և այլ բնութիւններ լինելու պատճառով ակներև է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցութիւն կամ ազդեցութիւն չեմ ունեցել:

Խախտան — Ես մի փել տալի հարցերից, էսկիլներում մեր տեսած կամ լուստ զատ արարներին մասին որևէ զգուցութիւն հայտնեցի՞ր, կամ բողոքարկեցի՞ր: Քե՛ս ոչ: Այդ մասին տե՛ր:

Զուլի բնյ — Չեմ արել:

Խախտան — Չե՛ղ եման լիազորները և պատասխանատու քարտուղարները, եթէ բողոքեն, ապա տեղեւայ է: որ այդ խնդրը այդպիսի լուստ ձգկզմ չէր ընդունի: Եւ ի՞նչ որևէ միջոց չեմանարկեցիք: Գիտե՞ք, որ անարբերութիւն համար զուր ևս տեղաշահի կերպով մասնակից եք համարվում [հանցագործութիւններ]:

Զուլի բնյ — Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտոնը երկրի կառավարման համար պատասխանատուութիւն կրի:

Խախտան — Եւ թէ երկրի զատ կառավարման համար, այլ ռիւթիւթիւն և առաջադիմութիւն՝ կուսակցութիւն կողմից կատարված զատ արարներին կապակցութիւնով:

Զուլի բնյ — Այդ արարը ոչ թէ ռիւթիւթիւն և առաջադիմութիւն՝ կուսակցութիւն կողմից է կատարված, այլ՝ կառավարութիւն կողմից:

Խախտազան — Մի՞թե կառավարութիւնն այդպիսի վատ արարքներ կկատարեր: Ասացե՛ք, այդ վատ արարքները կառավարութիւնն ո՞ր պաշտօնյայթ կազմից կարող էր կատարվել:

Զուեղի բնյ — Այն կատարվեց տեղահանութիւն կանոնադրութիւններ: Խախտազան — Օրենքով կատարված զործողութիւններին համար ոչ մէկին պատասխանատւութիւն չենք ենթարկում: Երանկանորթիւնն այն է, որ տեղահանութիւնն ինչի տակ կատարւած են օտրեղ (ընդգծումը մերն է — Ա. Փ.), Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատւութիւն եք ենթարկվում:

Զուեղի բնյ — Իմ իրազատութիւնն տակ գտնվող վայրում, եթե այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ խղճի թելադրանքով էս կդիմեմ, բայց ինձ մտտ այդպիսի բան տեղի չի տեսցել:

Խախտազան — Այն մամանակ, երբ զուր էսկիշներն ենք, մեր տեսածն արդո՞ր բոլորովին չաղջե՞ց մեր վրա:

Զուեղի բնյ — Ես 1353 (1917) թվականին եկա: Ես ինչիս իրավիճակը վերականգնվեցի էր:

(Խախտազանի թելադրանքով Զուեղի բնյը զուր է հանվում գտնիքից)²²:

[Քրուսայի պատասխանատու Խախտազանը գոկտ. Միդլանտ բնյի հարուստները]

Խախտազան — Այսուհանդերձ, Քրուսայում տեղահանութիւնն կատարվել է և Լույսիակ մի շարք բանութիւններ են տեղի տեսցել:

Միդլանտ բնյ — Այո՛:

Խախտազան — Գուր իրազեկն է՞ք զրանց մասին:

Միդլանտ բնյ — Մեծարգո փաշա, ես այնտեղ գնացի մեկ տարի հետո:

Խախտազան — Եսա լավ, թող մի տարի հետո լինի: Այ մի բան չլսեցի՞ք:

Միդլանտ բնյ — Այդ ընթացքում կառավարութիւնը բնեղ հանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդեն տվարան էր իր ստուգումները: Տեղահանութիւնն մասին ոչ մի հարցադրում էր եղել: Իմ այնտեղ գտնվելու ընթացքում ո՛չ մի բողոք, ո՛չ մի վատ արարքի համար բողոքարկում չէր եղել²³:

Խախտազան — Ասում են, որ Քրուսայում տեղահանված հայերի արեւերի ավերածութիւնները շափազանց տկենայտ են եղել:

Միզեստ բիլ — Այն՝

Լախագան — Ինչպե՞ս է լինում, որ դուք չեք տեսել:

Միզեստ բիլ — Մեծարգո փաշա, հայերի լըլալ գույքը գտնվում էր պետական կազմաձևարկան հիմնարկության պաշտոնյաների իրավասության առկա. Ուտի, մենք դրա հետ անկուսիքով շունեկներ, Իսկ այնտեղ տեղափոխել էին գաղթականներին, Անկազմ ալյ պերա-
ժուսիտները կատարվել են գաղթականների կողմից: Այդ շինություն-
ների համար պատասխանատվությունը ընկնում էր պետական պաշ-
տոնյաների և պահակների վրա: Երանք էին գրազվում ալյ խեղրով:
Լախագան — Միություն և առաջադիմություն և կուսակցությունը,
քանի որ հայրենիքին մատուցելու պարտականությունն էր ստանձնել,
ուրեմն, երկրի ընդհանուր առաջընթացին և բարգաձանմանը խանգարող
այս խեղրում չպետք է անտարբեր մնար:

Միզեստ բիլ — Միություն և առաջադիմություն և կուսակցության
լիազորները ոչ մի պատասխանատվություն չունեն, հետևաբար, ոչ մի
ժառանգություն ...

Լախագան — Գործարքման տեսանկյունից ալյպես է: Բայց և
այնպես երանք՞ կարող էին իրենց վերադասին զննույց ներկայացնել
կամ էլ հետազոտում համազումարի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միզեստ բիլ — Մեծարգո փաշա, համազումարի հարցերով ես չեմ
գրազվել:

Լախագան — Բլ մի միջոց չենունարկեցի՞ք:

Միզեստ բիլ — Մեծարգո փաշա, ո՛ր:

Լախագան — Գրա՞ համար էլ մեզազրական եզրակացությունում
ասված է. Միություն և առաջադիմություն և կուսակցության մասնա-
ճյուղային լիազորները, իր ժամանակին, նմն ալյ բուժությունների մա-
սին հայտնած լինելն իրենց վերադասին և արգելելն զրանք, ալյ բրա-
նությունները տեղի չէին ունենա, և կուսարմն ալյ աստիճան լայն ժա-
կալ լեր ընդունի: Միություն և առաջադիմություն և կուսակցության մի
շարք զննվարների կատարած հանցագործություններին անուղղակի-
րեն մասնակցություն ունենալու համար մասնաճյուղային քարտուղար-
ները և պատասխանատվություն են կրում:

Միզեստ բիլ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս պատասխանատու քար-
տուղար եմ և ոչ մի ժամանակ ալյ հանցագործությանը անհամար չեմ
մասնակցել: Իմ հանդեպ ոչ մի բողոքարկում չի եղել: Գաղտնիանալու
քարտուղարները զործագիր իշխանություն չեն ունեցել, Եթե տեղահա-
նութան ընթացքում բուժություններ և կամ լըլալ գույրի նկատմամբ

շարաշահումներ են եղել, ապա այդ բոլորի համար պատասխանատու են պետական պաշտոնյաները և անհրաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն Այնպես որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խնդրի հետ չեն կարող առնչություն ունենալ: Ըստ իր, ես կույ չեմ ունեցել:

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարները մի՞թե ավագ մասնաճյուղի գործունեությունը չեն զննվազարում:

Միդնատ բեյ — Ո՞ր մասնաճյուղի, մեծարգո փաշա:

Նախագահ — Ծրխնակի համար Ֆրուսայի շՄԻություն և առաջադիմությունն հուսակցություն մասնաճյուղը: Այս մասնաճյուղն ուներ իր կենտրոնը, ուներ իր տեղամեներն ու զննվազարները: Նրա գործունեության զննվազարումը մի՞թե պատասխանատու քարտուղարի մեղքին չէր:

Միդնատ բեյ — Այո՞, զննվազարում էր, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրավասու չէր:

Նախագահ — Հարցը կառավարության գործերին լսիչամտելու մասին չէ: Ասում են, որ մեր գտնված վայրում և քնդհանրապես այլ անգիտում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել և դրանց հանդեպ քանի որ ոչ մի միջոց չեք մեռնարկել, ուրեմն, զբանով խրախուսել եք: Նախաձեռնողներին և քննադատ եք ավել նրանց կատարած գաժանուքություններին ծավալումանք:

Միդնատ բեյ — Ես անձնապես, եթե իրազեկ լինեի, գուցե միջոցներ մեռնարկեի: Սակայն, մեծարգո փաշա, ես նման բայլի չեմ դիմել որովհետև տեղյակ չեմ եղել ոչ մի վատ արարքի:

Նախագահ — Նույնիսկ ոչ մի տեղեկություն չունենալու զեպքում էլ, չէ՞ որ դուք Ֆրուսայում տեսել էիք աների ավերածությունները:

Միդնատ բեյ — Գաղթականները տիրացել էին լքյալ գույքին: Ինչ-զաղթականությունը ուներ իր անաշտությունը, կար նաև պետության կողմից նշանակված վայրեր: Հետևաբար, եթե ավերածություններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ զբանք կատարվել են զաղթականների կողմից: Այնպես որ, պատժել է պետք զաղթականների գործով զբաղվող անաշտ:

Նախագահ — Ինչ ինչու՞ իմ ավամ հարցին չեք պատասխանում: Գուք ավերածություններ չտեսա՞ք:

Միդնատ բեյ — Տեսա, մեծարգո փաշա:

Նախագահ — Եստ լավ, եթե տեսաք, ինչու՞ գոհե մեկ անգամ չդիմեցիք վայրին և կամ զաղթականների տեսությունը: Ինչ է, նրանք իրավասություն չունենե՞ն:

Միզեալս բնյ — Ես անձամբ անձուլթյուն շունեմ, այն իմ պարտա-
գանութեան մեջ չէր գտնուի:

Կախազան — Մի՞թի անբ պարտապարտութեան մեջ չէր մտնում ևնր
գեթազապին հոշտեմէ երկրում տեղի ունեցած ամեն մի պատահարի կամ
անբ կողմից խնայած զառ արարքներին մասին:

Միզեալս բնյ — Հայտնեմ էր պետք, բայց մեծարգո փաշա, այց
հարցերով անձամբ չեմ գրաղգնել:

Կախազան — Սապցում է այնպես, որ ցանկութեան շեր ունե-
ցել այց անելու:

Միզեալս բնյ — Այց զատ արարքներին, եթէ իրազեկ լինելի, ար-
գելք կհանգիստեալի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով բեական է,
որ ...

Կախազան — Քո տեսած այց ավերված տները մի՞թէ զատ արարք-
ների հետեանց չէին:

Միզեալս բնյ — Մեծարգո փաշա, գրանց հետ անձուլթյուն ունեցող
պետական պաշտոնյաներ կային:

Կախազան — Եթէ շրթիւսք-ը մահտուսեթ-ի համար Բրուսայից մի
շարք մարդկանց եր ուղարկելու Այց մարդիկ ի՞նչ նպատակի համար հո-
գաբարդկեցին և ի՞նչ պարմանով ուղարկվեցին: Չգիտե՞ք:

Միզեալս բնյ — Մեծարգո փաշա, լզեանի, Էս Բրուսա եմ նկել 1937
(1918) թվականին:

Լալաւու-ի Վեկայ, 28 Մարտ 1935 (1919) № 3596

ՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՒՆ ԵՍՏՆԱԿԵՐՈՒ ԵՍՏՆԱԿ ԵՄԵՆԱԿՐԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

- Նախագահ՝ Գեներալ-մայոր Էսազ փաշա,
- անգամներ՝ Գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
- Գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
- Գեղապետ Սուլեյման Շաքիր բնյ:

**ԵՐԹՐԱՅԱՆ ԳԵՐԵՄԵՐԵՆ ԿԵՐԵԱՆՑՈՒԹՅԵՆ ԳԵՆԵՐԱԿԱՆՏՈՒ
ԷՄՏԵՄԱՐՆԵՐԸ ԳԵՆԵԱԿՐԻՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գառի որված ներկու զանգվող մեղադրյալների անունները — Մա-
կիսայի պատասխանատու քարտուղար Ազնի բնյ, Բնյոզյուրի պատաս-
խանատու քարտուղար Հասան Սելահեզզին բնյ, Ըսկիշեհիբի պատաս-
խանատու քարտուղար Գոկո, Բնյիմ Հուհդի բնյ, Բրուսայի պատաս-
խանատու քարտուղար Գոկո, Միզեալս բնյ, Միզեալսի պատասխանա-
տու քարտուղարի անդակող Ջեվդեա բնյ, Հայեպի պատասխանատու

բարտաւար Քննալ րէյ, էզիրենի բնիչ Արզուլ Ղանի րէյ, Կոնիայի պատասխանատու բարտաւարի տեղակալ Արզուլ Փազիր էֆենդի, Կասաթանուրի պատասխանատու բարտաւարի տեղակալ Հասան Ֆենմի էֆենդի, Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախկին ծախագահ Ակյուտ րէյ, Կարահիսարի նախկին պաշտոնյա Հայրեզդին րէյ:

Գ Ա Յ Ա Վ Ա Ի Ն

Սույն պատաճարութեան ընթացքում շեշտը մեղադրոյ և պաշտպանութիւն կրկու կողմերէն, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն և հետաքննութիւն յայտ գտաւ փաստաթղթերն ու արձանագրութիւնները:

Գարզվեց, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու բարտաւարներն ու լիազօրները զինագաղաբից անմիջապէս հետո, զրեթէ էրկրի բոլոր շրջաններում ծափուչի են երկպառակաշական քայքայիչ գործունեութիւն, օանձարձակորեն սկսել են խոսովութիւններ առաջացնել ժողովրդի մէջ, խանգարել մարզկանց անգործը, Հայրենիքը հասցրել են կործանման եզրին:

Հետաքննչական փոստաթղթերի հիման վրա ներքին գործերի միտարութիւնը հաճանութիւն էր տվել երանց կուսակցի տակ անկելու և Սասմարուի քաղմական սայանի բնութեանը ուղարկելու որոշմանը:

Վերահիշյալ պատասխանատու բարտաւարներն և լիազօրներն հորցաքննութիւններից պարզվեց, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, ամբողջ էրկրի կատարումն իր ննորը վերցնելուց հետո, էրկիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մէջ, կատարել տեղափոխութիւններ, կոտորածներ և կողոպուտ: Միևնույն ժամանակ զբաղվել է առևտրի շարաշարունակներով, և այլ անբոն գործարքներով քայքայել է Յսմանյան կայսրութեան հզօրութիւնը, էրկիրը հասցրել է մայրաստիճան թշվառութեան ...:

Տեղահանված հայերի մի բունիտի բնակարաններն ակումբի վերածելով կահավորել են լքույլ կույրով: Ընտրութիւնների ընթացքում փոխանակ արդար ժառանգում ունենալու, բունել են անխոսովութիւնների օգին և, ուժի զիրքից էլնելով, բազմիցս միշամակ են կատարութեան գործերին և նշումներ գործադրել ժողովրդի վրա: Հակառակ այս ահարեկշական քաղաքականութեանը, սահմանափակ են եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակվել են օրինակութիւնը պաշտպանել, ստիպան [կենտրոնական կոմիտէի անդամները] տարբեր եներով սպանեացել:

են նրանց: Եզ, գիրքապետ, սամանագրութիւնը խախտելով՝ օտեղծել են նմանը շունեցոյ մի քմա՛ւան կառավարութիւն:

Այսպստ Հազարեղիս և Երբքին փոխառութիւնս ասուեր վաճառելիս պատասխանատու քարտուղարները, կառավարութիւնն աչքի տասը շաբաշունելով իրենց գիրքը, բնութիւններ են զօրծաղրել և Հակասակ արևերի կայանանգրել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք Հոնգրգի են բողոքել Հազիլայ արծերով վաճառք կատարողների դեմ: [Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետութիւնն գործերին միջամտող սփութիւն և տապաղիմութիւնն կուսակցութիւնն կենտրոնական կոմիտէի կատարած վնասարէր Հանցագործութիւններին: Նրանք Հատկապէս մասնակցել են տեղահանութիւններին, հասարակներին և Հափշտակված, կողոպտված ապրանքների շեռտիով դիզել Հակայական Հարստութիւն: 1881 (1813) թվականի մայիսի 14-ին տեղահանութիւնը վերաբերող հրապարակված ժամանակագիր օրենքն սպառնալով են անկեական շահույթ ձեռք բերելու եղանակով վերջնականապէս բացաւաւայված է, թէ ինչպէս վերահիշյալ պատասխանատու քարտուղարներին և լիազօրներին մի բանիսը եղանակ և տանդակել են կենտրոնական կոմիտէի ծրագրին և իրենց մասնանյութերում Հազարագրված մարդասպանների և այլ Հանցագործներին միջոցով կազմակերպել են Հայերի կատարածը և կողոպտել նրանց սեփականորէ: Հզրաղովի են Հարստաւարութիւնը և արբացի նրանց լրջայ գույքին:

Այսպս կառավարութիւններին ընթացքում Եզին, որ կենտրոնական կոմիտէի անգամ և շփոթիւթիւթը պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուտի մէջ գտնվող Ռեւելի նազըմ բնիկն առարված ժամկտայր Հեռագրում գրել է. «Մեր միտքով ուղարկվող Հայերը ոչնչացվում են, թէ ոչ, Իսկ Եզզաթի լիվայում և Քողալլանի կալայում տեղի ունեցած կատարածի փառաբաղիւթից, ինչպէս նաև մեր ուղղման առայում տեղի ունեցած զատաքնութիւններինց բացաւայվելց, որ նեկարայ պատասխանատու քարտուղար նեղատի բնիկ կողմին Եզզաթի նախկին մութաւարիքի Քեւտը բնիկն առայարկված է կզել շահատակովի Հայերի բնաշնջման ինկրին: Իսկ վերահիշյալ Քեւտը բնիկ պաշտոնանկութիւնինց Հեռո Քողալլանի կայմական, ներկայումս կախաղան բարկրացված Քեւտը նշանակված էր նզել մողաթի մութաւարիքի պաշտոնին:

Քերված փաստերինց պարզորոշ նրեւում է, որ կատասխանի շքրանի Հայերը, ընդհանուր բնակչութիւնն թվի Հեռ Համեմատած, շատ

գիշ տոկոս են կազմել, և տեղափոխութիւն օրենքի համաձայն երանց շահագործել են Բարսիլովիկի տարագրութիւնը: Այնուհանդերձ, այն ժամանակ, երբ Կասաժմենուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղափոխութիւն դեմ պնդել է, Հետեյու խոսքերով՝ «ես իմ ձեռքերս արբան մեջ չեմ թափախել», վերջինս իսկույն Հեռացվել է պաշտոնից՝ եււյն Կասաժմենուի պատասխանատու բարտուղար Հասան Զեհմի էֆենդիի նախաձեռնութիւնը և առաջարկով, իսկ երա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը, որը և ետեւագոյն իրագործել է տեղափոխութիւնը և պատեառ Հանդիսացել ողբերգական իրագործութիւններին:

Այս նույն ձեռք էլ Միգճաա բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստութիւն համար Հեռացնել է տվել պաշտոնից Բաւուի ժուլթասարրիֆի տեղակալ Ալի Իւմի բեյին: Իսկ Բաւուի տեղափոխութիւն ըմբացրում պատասխանատու բարտուղար գոկո. Միգճաա բեյը ժողովրդին հորդորել է, սակով, որ «Հալեթին չեմք ուզում» և իր հրահանգով և ներգործութիւնը իրականացվել է Բաւուի տեղափոխութիւնը:

Ահա այս ձեռք և օրենքի բուն սցում հակառակ, տեղափոխութիւնը համատարած կերպով ժողովրդել է բոլոր շրջաններում և առաջ բերել ողբերգական ժամը իրավիճակ: Բայց որ պայտույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ կատարածները անմիջականորեն իրականացվել են «Իրութիւն և առաջագիմութիւն» կուսակցութիւն տեղեւած «Քիչքիլասի-ց մահուտե-ի կողմից, իսկ պատասխանատու բարտուղարները իրենց ժառանկցութիւնը նպաստել ու Հեշացրել են այդ գործը:

Այսպիսով, կատարված Հանցագործութիւնները բոլոր ամբաստանյալներին համարաբար լափով չի կարելի վերագրել: Երանց ժառանկցութիւն շափն ու առտիւտեր բացահայտելու համար անհրաժեշտ եղավ ուշագործութիւն գարնել յորտքանշուրի ասանձին կատարած Հանցանքին:

Ըստ վկաների աված ցուցմունքի, Կասաժմենուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան Հեռացվել է իր պաշտոնից եււյն Կասաժմենուի պատասխանատու բարտուղար Հասան Զեհմի էֆենդիի¹² նախաձեռնութիւնը: Հասան Զեհմի էֆենդին մահմեդական ժողովրդին շարունակարար հրահանգ է հայերի դեմ, սակով, որ մեր վալին ամբողջ Հայութիւն վալին է, տվելի ճիշտ անհավատների վալին է: Այսպիսի զոտանցագին խոսքերով խոսքութիւններ է տերմանել ժողովրդի մեջ: Միջամտել է պետական պաշտանյաների գործերին և եււյնիսկ համարակալվել է իր անձնական նախաձեռնութիւնը երան գտարել պաշտոնից և վերայնթից էլ Հեռաց-

ենչու պահանջով ժամկազիբ հետագիբ է ուզարկել ներքին գործերի մի-
նհասարություն:

Մի ալլ զկա՛ զորացրճած մայոր Իսմայիլ Հաբբը բնյը հայանն է,
որ ըստ իր լսածի, Հասան Յեհմի բնյը եղն է այն անձնագորություն-
ներից մեկը, որոնք յուրացրել են [հայերի] լքյալ գույրից բաճականա-
լափ արժեքաճոր պարանքներ:

Մեկ ուրիշի, Հանգուցյալ մարշալ Ասաֆ Փաշազաճ Չեմալ բնյի-
զկայությամբ, Հասան Յեհմի էֆենդու տան մէջ և ակումբի հրկիզման
ընթացքում ի հայտ եկած սպրանքները անհերքելի տպացույց են, թե
նա ինչպիսի շարաշահումներ է թուլլ արճել լքյալ գույրի կողպատման
խնդրում: Իսկ տեղահանությունը գործադրվել է երա և վայի Աթիֆ բնյի-
սերա համագործակցությամբ:

Մի ալլ զկայի՛ վահիդ էֆենդիի ցույցանքով, Լույնպես ապացուց-
վում է, որ Հասան Յեհմի էֆենդին ձգել է տեղահանության անմիջա-
կան կազմակերպիչն ու գործադրողը և լքյալ գույրի կողպախններից
մեկը:

Իննկուորդ կանոնավոր զորացնդի հրամանատարությունից թուակի
տեցած և այնուհան կայմակամի պաշտոնը ստանձնած Խուրշիդ բնյի
զեկուցադրում նշված է, որ Հասան Յեհմի էֆենդին միշտմտել է պետա-
կան գործերին, իսկ Աթիֆ բնյը վայիության պաշտոնը ստանձնելուց
հետո [Կաստամունուի վիլայիտի] ամբողջ կառավարումը վերցրել է իր
ձեռքը:

Կաստամունուի նախկին ժանդարմական գումարտակի հրամանա-
տար մայոր Մուստաֆա Եերեֆ բնյը, որն այսօր գտնվում է Միլիթիկի
ժանդարմական գումարտակի հրամանատարությունում, տեղահանու-
թյուն վաս հետևանքները կանխազգայով զժաճել է Աթիֆ բնյի հետ:
Մի ալլ զկայությամբ պարզվում է, որ Հասան Յեհմի բնյը Հանգուց-
յալ Իզզեթ բնյին առել է. շայության տեղահանությանն արդելը հան-
գրտանալու համար պատմությունը և ապագա սերունդն անիծելու է քեզ:
Այստեղ նույնպես շատատվում է, որ Հասան Յեհմի բնյը եղել և ան-
զահանության անմիջական կազմակերպիչն ու հրահրողը:

Մի ալլ զկայության մեջ, Զեվդես և Մելիմ էֆենդիները հայտնում
են, որ Հասան Յեհմի բնյը միշտմտել է լքյալ գույրի հանձնաժողովի
գործունեությանը: Այդ գույրն անուրդի հանելուց առաջ նա հանձնա-
լամբի անդամների ընկերակցությամբ մտել է նշանակված խանութները
և իրեն անհրաժեշտ իրերն իր մտրդկանց միշտցով պարկերի և չաղով-
ների մէջ լցնելուց հետո ուզարկել է իր բնակարանը: Միմիայն այս

արտաքին Հաս- նա թույլատրել է խանութները բացել և աճուրդի են-
թարկել լրջալ գույքը: Երանք Հայտնում են նաև, որ Հասան Ֆեհմի
էֆենդին այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի
որ ավլալ ժամանակ նա մեծ ազդեցություն ուներ վալիի [Աթիֆ բեյի]
վրա:

Կասաժմոնետում Հանրահայտ անձնավորություններ Հաշի Թեվֆիկ
բեյը, Մելլիիի Կարսկին զլխավոր քարտուղար Քեհիմ բեյը, ուսուցիչ
Մեհմեդ էֆենդին, անտրահան Ահմեդ էֆենդին, փաստաբան Իզզեթ
էֆենդին և կայսեղամ Ջելալ բեյը իրենց ցուցմունքներում նույնպես
հաստատում են Հասան Ֆեհմի բեյի կատարած բնություններն ու շա-
րաշահումները, ինչպես նաև պետական գործերին երա ունեցած բա-
ցահայտ միջամտության փաստերը:

Բալուի, իսկ ավելի ուշ Բյուսայի պատասխանատու քարտուղար
զոկա Միգհան բեյի մասին նշված է, որ զոկան Բալուում պատասխա-
նատու քարտուղար նշած ժամանակ կառավորության որոշման համա-
ձայն հայտնությունը զերծ էր մնալու տեղահանությունից, քանի որ բնակ-
չությունը քեզահնուր թվի համեմատ հայերը թիշ առկոս էին կազմում:
Ստեղծել իր անձնական ետխամեմետությունը նա ժողովրդի մեջ պտելու-
թյուն է սերմանել՝ աշխերին շնք ուզում էր նախարանով: Իսկ նոր Բա-
լուի մութասարքիֆի տեղակալ Ալի Իյմի բեյը Հակոաակվել է տեղահա-
նության իրագործմանը, [չորհուր Միգհանը] նրան Հեուսքել է պաշ-
տոնից: Աշաքիսով, նա նպաստել է տեղահանության գործադրմանը և
պատճառ հանդիսացել նրա սղերեղական Հեանանքներին: Այս բոլորը
պաշտոնապես արձանագրված է Բալուի մութասարքիֆության տեղեկա-
գրում: Նույնիսկ Բյուսայում գանվելու քնթացքում նա իր կամքն է թելադ-
րել կասաժարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, միջամտել պա-
գամավորներին ընտրություններին, իսկ Կեմլիկում Հանգանակություն հա-
վաքելիս՝ [բնակչությունը] պաշտոնապես թողարարել է նրա անօրի-
նական վարձուների դեմ:

Վերսիայուն և առաջադիմությունն կուսակցության էզիրներն ըննել
Արզուլ Ղանի բեյի մասին նշված է, որ ըստ էզիրների վիլայեթի 1335
(1919) հուլիսի 27, 30 թվադրությունը կրող տեղեկագրի բովանդակու-
թյան, Քըրք Քիլիսեի և Դեմիր Քըլի պատգամավորներին ընտրության
քնթացքում [Արզուլ Ղանի բեյը] ազդել է պետական պաշտոնյաների
վրա և նույնիսկ միջամտել վիլայեթի կասաժարության գործերին: Նա
յուրացումներ է կատարել ազգային պաշտպանության բույնից և յու-
րացրել [բնակչությունից] հավաքված նպանար:

Էդիբնե՛ի գառական շենի՛ի կողմից արձու՛ղարձ հարցաքննութեան ընթացքում Արթին (Հարություն) և Լուվհաննե Ալթունյանները Ալեքսան Սարաֆյանը, Խաչիկ Կյուրճյանը և մյուսները վկայութեան են ազնի, որ հայութեան ոչնչացման նպատակը հետապնդող տեղափոխութեան խնդրում Արզուլ Դանի բնյը Խանկազկն ազդեցութեան է գործնէ ըստորի գրաւ Տեղահանութեան ընթացքում եւ գինգամ լնթններք հետ ըրջագայնի է ամենուր։ Ոստիկանաւանից զօրս ընթլող Հայերից թանագրազնի է նրանց փողերը։ Գաղաղյան եղբայրների կտորեղենի խանութը 1000 լիբայով գնել է իր օրգու՛ Հայրուլլայի համար։ Միմեայն ժամանակ հայերի լքալ զուրք շատ լնի՛ն զամարով վաճառել է իր համախաններին։

Էրշայ Արզուլ Դանի բնի հարցաքննութեան տեղեկագրում նշված է, թե իբր եւ գինի է վայրին՝ Հայերին տեղահանութեան լնթարկնու, միեղեւն Ավետիսյան և Ալեքսանյան էֆենդիները իրանց աման վկայութեան մեջ հայանել են, որ տեղահանութեան բուն նպատակը եղել է հայութեան ոչնչացումը, և Արզուլ Դանի բնյը, լինելով մարդկային առարկնութուններից զօրի մի տեմալ՛որութուն, մեծ ազդեցութեան է գործնէ տեղահանութեան խնդրում, որ եւ զօրժարքի մեջ մտնելով տեղի առևտրականների հետ, զիցել է մեծ հարստութեան թեև այլ վայրերում տեղահանվողներին թնլ թե շտա պայմանեմամ են ազնի, էդիբնեում տեղահանվողներից զրամն ու թանկարժեք իրերը վերցնելուց և ապրտուտի միջոցներից զրկելուց հետո, առանց պայմանամտի թշել են գնալ թերթուր լնուր։ Գառարկնութեան ընթացքում Արզուլ Դանի բնի աման ըուցմանցի համանայն, իբր [տեղահանութունը] եղել է էդիբնեի գրավման ժամանակ [թուրքերի մոտ] առաջ եկան վրեժխնդրութեան զգացման հետեանքով։ Ըստ նրա հայանան տեղեկութեան, էդիբնեում տեղահանութեանն իբր տեղի է տնկել մի գինջբու ընթացքում, ալն կ՛ մեկ ըարագանով։ Միեղեւն էդիբնեից եկան մեր հարցումի պատասխանագրում, աման է, որ տեղահանութեանց տեղի է տնկել նրիք ըարագանով, որոնք ուղարկվել են մինչև Տեր-Ջորջ

Ալեպեա որ, այլ խնդրում եւ նրա աման կնդղ ըուցմանը տիկներն էւ վերստիշայ մեղադրուաներ՛ Հասան Յենաի, զոկու, Մրզուտ, Արզուլ Դանի Ալմի, զոկա, Քոսիմ Ջուշեի, Հասան Մեյաշեկզյն, Էնմայ, Մյունիք, Էնվզեա և Արզուլ Քաշիք էֆենդիների և բնիքի ամբոստանութեանը վերաբերող նյութերը ըույն են առիթս, որ նրանք շեղվել են կառավարութեան օրենքից և այգալիսով վտանգել նրիքի ներքնն ապահովութեանը ...:

Հասան Ծեւմի էֆենդու, գրիւ. Միգհատ և Արզուլ Ղանի թիւրքի
աճառատանութիւն վերաբերող նյութերը, ինչպէս պարզաբանման վե-
րնում, Հասաատում են, որ նրանք, իրազնկ լինելով կենտրոնական կո-
միտէի կատարած անորինական գործարքներին և այն նախանձեանդ-
ներին բուն նպատակներին, նպատակ և անուղղակիորեն մասնակցել-
են կատարածի և կողպուտի խնդրում կատարված Հանցագործութիւն-
ներին:

Ներքին փոխառութիւն պարատումներ թողարկելու Ազնի թիւք և
ընդգրկվել է Հանձնատուղովի կազմի մեջ: Մի շարք մարդկանց, այդ
ժամ Հերդեմին, մանրացի Հաչի Հասանին, Իսմայիլին և Յարութան
զգուշից Մեհմեդին կանչելով՝ Հանձնատուղովի առաջ ձեռնել են և Հակա-
առի օրենքի՝ բանտարկելու Այնուճեան պարտադրել են նրանց կարողու-
թիւնից բարձր ներքին փոխառութիւն պարատումներու Այդ մասին
վկայութիւն են տվել թե՛ լսողները, թե՛ ատմածները, իսկ նա խոստո-
ղանել է, որ ընդգրկված է եղել այդ Հանձնատուղովի կազմի մեջ:

Այսպիսի անորինական գործարքներով պատասխանատու քարու-
ղարները Հանդգնել են կատարութիւն այնի առաջ կատարելու նման-
արարքներու Իսկ Ազնի թիւք, բերված զրաժօր վկայութիւններին Համա-
նայն, նայնորի մեծամասնութիւնը Հանցաժօր է ճանաչվում, քանի որ
լինելով ազգնայնկ մարդկանցից մեկը՝ ձեռնել է, ստորագրել և Հակա-
առի օրենքի կաշտանաժօրէն մարդկանց: Ինչ վերաբերում է Թեօթ Զու-
ղի թիւք արարքներին, ինչպէս բացահայտվեց Հարցաքննութիւն ըն-
թացքում, Թաֆայի Շիրինյան էֆենդիից վերջրած գործերը ոչ թէ բռ-
նութիւն Հնանանք է, այլ՝ սովորական անտարական գործարք, քանի որ
Հնաապալում այդ գործերը վերադարձվել են արդարը²⁷:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԿ

ՅՈՋՂԱԹԻ, ՏՐԱԳԻՋՈՆԻ, ԲՅՈՒՅՈՒՂ ԳԵՐԵԻ ԵՎ ԽԱՐԵՐԳԻ
ՅԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԳԱՅԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԿՈՐԻՆ ՄԵՆՏԻՓՅՈՒՆ ՓԱՆԻՇԼԻ 1888 թ. (1819) ՄԱՐՏԻ 8-Ք
ԿԵՆՏԵՐԱԿԱՆ ԼՐԱԿԱՆՈՎ ԿԵՂԱՎԱՅ ԲԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԿ ԱՅԿԱԿ
ԱՐՏԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անգամներ՝ գեներալ-մայր Ջեթի փաշա,
գեներալ-մայր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայր Այի Նազըմ փաշա,
գեղապետ Ռեշեք Շերդի բեյ:

ՅՈՋՂԱԹԻ ԵՎԱԼԵՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԵՆՏԵՐԱԿ ԳԱՅԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատաբնեւորչան՝ ենթակա մեղադրյալների անունները — Քաղաք-
թի մուքաաբրբիթի անգաղաւ և Քաղաղլլանի² կայմաղամ Քեմալ բեք
Քաղաքի մանգարմական պետ, մայր Քեզլիթի բեյ:

Գ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Թ

Սույն գտաագճարույթյան բնթարքում լսեցին մեղադրող և պաշտպան-
վող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվոցին և հետաքննվե-
ցին նաև բոլոր գտաական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց պատապաշտպանները շահացին տարա-
նայ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց
հոշոմի բարձր գրույթները, ամսական պրենքները ընդհանուր են բո-
լոր հպատակներին համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պա-
տիվը, ունեցվածքը, և հասարակական իրավունքները հաճախորդած
նվ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պե-
տաւթյան պաշտանյաների պարտականություններին մէջ:

Մեզազրյայնե՛ր՝ Յողզաթի մաթառարքնքի սեղանայ և Յողզայանի հայժապա՛մ Քեժայ բնւ, ինչպէս նաև Յողզաթի մանդորմական պէս մաշոք Քիզնիկ բնւ իրենց պաշտօնաւարսթյան ընթացքով, առանց սչազրության զարմնելու պաշտօնագիտ Նազարզավ մամանկերի քաջասութեաններն, սեղանաւարսթյան ևն ևնթարկել Նույնիսկ Քուլակազմ հանանց, սեղանաւա երկխաններն՝ տոնաւարկելով հրանց անևանգմ իրավանքները Ունեցմանն ու գրամը կոչուպանուց Հեօտ, կրանց քաջավանները մամօտ ևն զօրկն կյանքի ապաւնության քուրք միւրքներն զօրկն՝ Նույնիսկ, մի շարք ստոր մտքահանց գաղտնի նրանցիները կատարելով, ոչ միայն ուշազրության լին գարննի կրանց կյանքը ապաւնգիտ խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով քուրք ազամտարկանց նեղերը՝ զկնել ևն կրանց ինքնապաշտպանության քուրք Հնարագորսթյաններն, նվ ալջպն՝ կանխամատմամ կերպով առթի ևն ազի, որ այլ սքերգությանը քործագրէ։ Մեզազրյայները Նույնիսկ ուշազրության լին գարննի ապաւնութեանները կանխելու իրենց զնրազան Նորդարնիկն և պատասխանատու պաշտօնյանները վրա ինչ-որ պատանահան մարդկանց զնկապար նշանակելով, պապանարար շարունակել ևն իրագործել իրենց բարբարոսային արարքները։ Նրանց միջոցով կատարված այդ կատարածներն ու կողպատաները, իւրամի գրութեանով և մեծ մեղք և նանցանք Համարկելով, սեւարիք ևն մարդ-կաթյան և քաղաքակրթ մշտարհ սկզբաներննրն։

Վիաների Համայնի ցույցմանները, բարեխառնիւն զինգարակու-
Նաթյան միւն կատարված պաշտօնական Քնթանցութեաններն և Հեօտ-
գրերի բովանդակութեանը, մեզազրյայների մանրակրկիտ Հարցաքննու-
թյանը, ինչպես նաև քարավաններում գտնվող կանանց ու երեխանե-
րին իրենց ամուսիններից կանխամատմամ սեղանուր լնովն քաջա-
ւայտում է մեզազրյայների կատարած Հանցանքն ու ևնեց նպատակ-
ները, ինչ պատապաշտպաններն և մեզազրյայները իրենց զնրքին խո-
չքում նշեցին, որ իրքն թե մի շարք թեթևամիտ կուսակցութեանները՝
հրանանցով և նմանյան կույրութեան մյուս կողմերում գտնվող իրենց
Քայրենակիցները գրգումով, Հատկապես Հակատակորդի կողմից գրավ-
ված վարիւտմ, Նույնը անչել ևն թշնամու կողմն ու միտքել ապատա-
քական շարժումներնն։ Այս բացատրութեանները լին կարող կատար-
ված վայրագութեանները արդարացնելու Համար Հիմք ծառայել, որով-
Հեօտ ևն Նույն ժողովրդի մի մտքը կրքնն միայն է այդ շարժումնե-
րին, ապա մյուս մտքը արքեր ևնրով արտաւայտել է իր Համար-
մաթյանը [Իշխանութեաններն]։

Անդրես սր, յուրացանչյաք պետական պաշտանչայն համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներէց և անձնական վրեժխնդրութիւնէց, ստիպողական անհրաժեշտութիւն է գործադրութ հոր նման, ասանց ցեղային և հրամանական խտրականութիւն, պաշտպանելու իրեն ազանցված ընտելութիւն զգացումներն ու իրազմանները:

Քննաչ ընչք իր պաշտանական խտրում արժարժեց ալ ի մտքը, թե իբր նոզգաթում կատարված այդ արտաբերքը բխել են վանի, էրգրումի և ինքնիստ կողմերում ժամանակակիցներ զեմ հայերի ցուցարձակ վատ վերաբերմունքէր: Մինչդեռ, որնէրի և իրզն անստիկարց, ապագամարական շարժման հետ ոչ մի անչութիւն լանկնոզ Յաղաթի հայ ընտելութիւն նկատմամբ զործողողված վրեժխնդրութիւնն ու անձնական սրտակալութիւնն անհամարանելի են վերահիշալ մտքի հետ Փասանքը վկայում են, որ հայերի կատարելու համար եւ նույնիսկ սուքի է հանել ոչ միայն իր արտապրութիւն սակ զանկոզ սանչուկի թուրքերին, այլ և զայ է արեւ շարք ժամանակակիցներին՝ սուքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռագրով զրգած փաստաթղթերէր ձեկում, նա, անպաշտեհ կրել մարզկանց վրեժխնդրէ նշանակելով, քարակոնները ասպնտրող պաշտանական պատարաններ զյա, ստիպել է վերջններին, սրտկոզի ընտելոզմէն և նեթարվմէն նրանց հրամաններին թուրքովին կատարել ի նշուցում, որ նրանց արգած հրամանքի էրման զյա էլ քարակոնները նեթարվելէ են կատարմի: Այս և այլ նախաար պաշտպանները հոգո են ոչնչեանմ մեկազգայններ զաստարաններ զատապաշտպանութիւնը վերաբերող շանքեր:

Քաղաքացիական իրմական որկնոզքի 28-րդ հոգվածի էրման զյա նրանց զատելու զատարանութիւն պատանչորքը [գառական հանձնախմբի] կողմէր հազմութիւն լուրժանացալի Հանձնատնոզը միակալի սրտէր մեկազգայններին զատապարանիւ շուրջարքիական թրտկան որկնոզքի 42-րդ հոգվածով:

Յաւաժի լուրջ ընտելութիւն նչութ գանձալոց հետ սրտովեցըստ կատարված Հանցազործութիւն կրկուրին էլ ասանկն-ասանկն զատէ 45-րդ հոգվածի էրման զյա սահնազործութիւն անմիջական մատակարարիւն ունենալու մեկազգայնոզ:

Քննաչ ընչք ալյալ սանչուկի ամենարարքը պաշտանատար անք ընկելով, իրեն է կազմակերպել [Յաղաթի հայութիւն] կատարանն ու աննքվածքի կազմաուր և հանցիսանում է զիրազար Հանցազորքը, քանի որ ինքն է նշանակել մի շարք տեկաշտան մարզկոնց, սրտկոզի

ազնկցնն բարավանները և միևնույն ժամանակ ստիպել է շարավանի պաշտոնական առաջնորդ Մլուրբի լավուշին, որ նա հնազանդվի և հասարի նրանց հրամանները:

Առկա հանցանշանների համառայն, վերահիշյալ Քեվֆիկի բնյը կոտորածի և կոզպարտի իրականացման խնդրում անուղղակի մասնակցություն ակնհայտ համար դատապարտվեց 45-րդ հոդվածով, իսկ զըլխավոր հանցադործ Քնմալ բնյը՝ կայսերական սազմական քրեական սրենսզրբի 171-րդ և կայսերական քաղտրաջրիտեան քրեական սրենսզրբի 170-րդ հոդվածների հիման վրա:

Այսպիսով, [դատարանը] միտմայն վնիս կայսցրեց, որ Քնմալ բնյը՝ դատապարտվում է մահվան՝ քա 171-րդ հոդվածի, ուր սոված է, Էծթն մի խումբ մարդիկի կանխամտածված նշում քաննցնելով, զինված կամ անզին, խորտակելով զոներն ու ցանկապատերը՝ կոզտպածն և կամ փշաքննն պարնհամթերբը, վաճառքի ապրանքները... դատապարտվում են մահվան, ինչպես նաև կայսերական քրեական սրենսզրբի 170-րդ հոդվածով, ուր սոված է. ԵՎանխամտածված սպանության կատարողները, կամ իրենց մերմավոր սազմականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտում: Իսկ Քեվֆիկի բնյը դատապարտվում է 15 տարվա առաձանակիր արտորի, վերահիշյալ 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասի հիման վրա, ուր սոված է. Էծթն զլխավոր հանցադործին մահապատիժ կամ ցժա՛ռ առաձանակիր արտոր է սահմանվում, ապա նրա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր քանաարկությունն:

6 սեյնր 1337 թ.

(1919 թ. սպրիլի 8)

Նազըմ, Ջեթի, Մուսաաֆա, Այի Նազըմ, Օնչեր Տերզի

Քաղձական արտահարդ առայանի տրևանազրոջ
Հաննևախմբի պե՛տ՝ Արիզին Քավեր

Իսկուն-1 Vekayt, 8 Nisan 1335 (1919) № 3617

Նախագահ՝ գններաւ-լիտեանեա Մուսաաֆա Նազրմ փաշա,
 անգամներ՝ գններաւ-մայր Զերն փաշա,
 գններաւ-մայր Մուսաաֆա փաշա,
 գններաւ-մայր Ալի Նազրմ փաշա,
 քեզապեա Թեյք Ֆերդի բէյ:

ՏՐԱՎՐԱՆԻ ՏԻՂԱԶԱՌՔՆԵՆ ԵՎ ԿՑՏՐՔՍԻ ԳԱՅԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դասն արված ներկա դանձուղ մեղադրյալներն անունները — Տրապիզոնի Հարկալին անտուլ Մէ՛՛՛՛՛՛՛ Ալի բէյ, Տրապիզոնի աստիպետպետ Նուրի բէյ, Տրապիզոնի [ղաղանի] զործակալութիւն տնտուլ Մուսաաֆա էֆենդի, Տրապիզոնի ժանգորմի բնիտեան տնտուլ Եզնական՝ Կայմակամ Քալուսթ բէյ, Տրապիզոնի Հայրանցի տնտն նիտալի էֆենդի, Տրապիզոնի աստղապետութիւն տնտուլ Ալի Սայիր բէյ:
 Հետակա կարգով դասն արված մեղադրյալներն անունները — Տրապիզոնի վալի Զեմալ Ալմի բէյ, [կուսակցութիւն Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալի բէյ]՝:

Գ Է Տ Ե Վ Ճ Ի Թ

Սալն դատաւարութիւն ընթացում լսեցին ժեղազօր և պաշտպանվող երկու նոգմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:
 Մեղադրյալները և նրանց պատաղտալտանները շահացին սրանալ կատարված Հանցանքը և պաշտպանեցին արևա արևակնչ, Քալս իրամի բարձր դրուլները, ասման օրներները ընդհանուր են բոլոր կատակների Համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատրվը, ունեցվածքն և Հասարակական իրավունքները Հաճախարակու: ԵՎ այս բոլորի անխափան զործարարութիւն կատարելուպես մտնում է պետութիւն պաշտոնյաների պարտականութիւններին մեջ:
 Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի Կախիլն վալի Զեմալ Ալմի բէյը, Ինչպե՛ս նաև ԵՄիութիւն և առաջադիմութիւնեա կուսակցութիւն Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալի բէյը սերտորեն Համազօր-ձակցել են ստացված զուտանի Հրամանագրերը իրականացնելու զործում: Արտաքսատ նրանք իրքն թ զործել են տեղահանութիւն օրներ հիման վրա, մեղեցեա այդ պագանի Հրահանգներին Համասեղ իրականու-

ցումը համարենախոթյուն է ազնի նրանց՝ սե՛րածեղա միջոցներ հեռարկել Հայերին հոտորելու և բնաջնջելու

Մի շարք Հանցագործ, սևասակ մարդկանցից և եռյն մահաբազուկի մի քանի մահաբազուկներից նրանց կազմած հրասակախմբերը իբրև թե սղելնցելու էին անգա՛հանված Հայերի քարավանները: Մինչդեռ շատապես անգա՛հանության ենթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ Հայերի քարավանները քաղաքից Հեռացվելուց հետո, ամառի վայրերում ազամարդկանց առանձնաբերել են կանանցից և վերահիշյալ Հանցագործներից կազմված շքեղների հրասակախմբերը Հարձակվելով՝ հոգապան է են նրանց իրերը և աշուճեակ աներկանկալի դամանությամբ սպանել և բնաջնջել բույրերին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ հոփշտակել են նրանց զարդեղներին ու շորերը և ենթարկել բռնաբարարության: Այնուհետև ամիսներով Հանապարհներին քարշ գալուց հետո, շատերը մահացել են՝ բույրավիճ հյունված, առաապալի ուղեբությունից, սովից և ծարավից: Իսկ [ոչ]մեացածներին էրզնիշանի Հանապարհով ուղարկել են Հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մեացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թե պաշտպանելու պատրվակով անգա՛վարել են հիվանդանոցներում և դերմիշների անձրու՞թի, Այնուհետև, մովալիե Հանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են Եսվերը և տեսագաշարից հետո՝ ժողի խորերը տանելով՝ գցել են շուրք և խեղդելով սշնչացրել բույրերին: Այս գառավարության վերջին նիստում պարզվեց և մեկը բույրու համոզված ենք, որ հոտորածն ու կոռուպուսը մտահոգացված է եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանեսակոթ ու խեռա կազմակերպված:

Վերահիշյալ մեղադրյալներից Հարկային անույլ Մե՛հեզ Ալի էֆենդին, վաղեմի ծանոթ լինելով վալի Քեմալ Ազմի բնյն, սերտ համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները և եղապան վալիի կատարած յարազորություններին և այդ սղործողական արարքների իրականացմանը: Իսկ վալի Քեմալ Ազմի բնյը օգտագործել է նրան, եկառի անձնալով, որ նա սերտորեն առնչություն ունի լքյուլ գույրի, գեղարդեղների, առժմական արտակարգ հարկային պաշտանյանների, առժմական շինությունների, կուլի հանձնատնորդների, զինվորական, Հնախոսային և անձնազրերի սուսյման անշուրթյունների, ինչպես նաև ս՛պարիթ մահիչ հիվանդանոցի և ս՛կանանց ընկերության հետ:

Մեհեզ Ալի բնյի Բուլլաժությամբ հայ կանանց և աղբիկներին իբրև թե ուղատուպարմանս քողի տակ հազանկարեն հաժարել են մար-

զատիրական Եպատակներով կառուցված Հիվանդանոցում, պերվիշները տեղում և աշխուհետե հայրենասիրական զորք կառարած լինելու պատրզվակով, որպես աշխին և կին պատարթներու նպատակով՝ յոտակեկ ասորեր մարդկանց տեղերը նվ աշգուես, նրա մեղքով շատերը կուսապզգծի և հեթարկի են այլնայլ բուսութիւնները, Այդ զքախտներին տգնայ վարչերում հապճեպներն հաղարչու և կարե ժամանակամիջոցում քաղաքից զուր հանելու, կուսապզգծելու և այլ բուսութիւնները հեթարկելու մասին գայութիւն ունեն հազարաւոր վիպութիւնները նույնիսկ իրենից ստորադաս հարկային տեւութիւն ընկիւր քաղմիջոց զրազոր և յանազոր զգուցարն է, որ իր պաշտոնի հետ առնելու իրապ վասնպզգոր հետեանքները իսկ նա (Մհհհհ Այր (Ֆհհհհ) յայտարարին կարնարութիւն շտաւով զրան, զիտակցարուր շարունակել և սմանգահել շիշույ Քնմայ Ազմի բէլի քաղաքի ներսում կատարած անմարգկային, զամանորարո յայտը հանցարթութիւններին)

Ոտարկանապետ նույր լՖհհհհ, որը այլ պաշտոնատար անենազորութիւնները հետ նշանակելի է հետեւելու քաղաքի կարգուպահներն, միեւնույն ժամանակ ընդգրկված է նպէլ տեղահանութիւն կազմակերպման, գաղտնի ստարկանութիւն և գահարկչները պահպանութիւն հանձնատուղիները մեր նրան է հանձնարարելու հաղարչու, զրանցելու տեղահանված հայերի լքույ զուրը Միշիտոն նա ոչ մի գործունակ միջոց չի ձեռնարկել լքույ գուրթ պահպանման հարցումը Ավելին, նրա թուլագութիւնը հայերի լքույ գուրթ պահպանութիւնը կատարելի է անգատահելի մարգկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց պաշտոնը կազմելու Այսպիսով, նրա մեղարթութիւնը լքույ գուրթ հապտակիցիւղ մտակելի է կատարելու կորտարի

Չնայած որ նա այդ պարանքները զաւրթիւն մեղ մեղապրով մի բանի պաշտոնատար անմարգութիւնները ուղարկել է ոտզմական առյաւեր հետարնութիւնը, աշխուհգործ ո՛չ մի պաշտոնական կամ անպաշտոն միջոց չի ձեռնարկել Քնմայ Ազմի բէլի և նրա պաշտոնակատարները աքարթները սանձահարելու, ինչպես նաև ստատելու այն ստարկաններն և ժանգարմներին, որոնք պաղկիւղ զիշերային պարնատիւն ժամիցու, զրազգի են թայանով և հափշտակութիւնը նա նույնիսկ ակահասան լինելով այդ որդիբղական անարտանին՝ ոչ մի տրգելը չի հարուցել, նրա ժանգարմները և ստարկանները քաղաքում մեայցած կանտեց և երեխաներին ինչգելու նպատակով նով յարնարանցելով տարել են ձուլի խորքերը

Ըստ նրա ավան ցուցմանքի, իբրև թե խորագիտ ազգովեւ իր ներկայութեամբ կատարված մի շարք զիջքներէ, քաշվել է իր սենյակը և այն աստիճան հազմուք ապրել, որ նույնիսկ չի կարողացել միտածամեանկ զուգա գալ փողոց: Այդ բոլորով Հանգերն, նա աչք է փակել վայրի կատարած արարքներին և նույնիսկ քաջութիւն չի ունեցել կամովին հեռանալու և պաշտօնը զիջելու մեկ ուրիշին, որը զուցե կարողանար կանխել այդ Հանցագործութիւնները:

[Կազմելի սասիկանութեան] ցործակալ Մուստաֆա բէյը, միտածանակ զինգորական յիմելով, կարողացել է վազուց ի վեր շահել Քեմալ Աղմի բնիկ Համակրանքը և սերտ Հարաբերութիւն Հաստատել նրա հետ: Յղակվելով այդ մտերմութիւններ, Մուստաֆա բէյը սնոր է բնիկ զինգորական շատ կարևոր պաշտօններ, ինչպիսիք են նազարահագրատային և ասևտրական զինգորական տեսութիւնները: Մուստաֆա բէյը կարողացել է նաև իր պաշտօնավարութիւնը նրկարանցել շնորհիվ Քեմալ Աղմի բնիկ ննթակա զինգորական հրամանատարների աշակցութեան և կենտրոնական կառավարութեան հովանավարութեան: Հայերից Հակոբաւովմ գույրի տեղափոխութեան ընթացքում նա, շարաշահելով իր պաշտօնը, զինգորական փոխադրական միջոցները տրամադրել է վայրին և նրա պաշտօնակատարներին:

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայութիւն տվողները նշեցին, որ նա լավ Հարաբերութեան մեջ գտնվելով վայրի հետ, իբր կարողացել է մի շարք Հայերի ազատել տեղաւանութիւնները: Լինելով քաղաքի մեծահարուստներից մեկը, իր անձնական շահի Համար չի գուարներել իր պատիվը: Նույնիսկ վայրի Քեմալ Աղմի բնիկ ազատ բերանը փակելու Համար, իրեն Հանձնված գանձարկղի զարգեզնէն ալ գրամը ասանց Հաշվարկի տրամադրել է նրան և ծյութական վնաս կրել:

Նուրի բնիկ, Մեհմեդ Ալիի և ցործակալ Մուստաֆա Էֆենդիի սպորմ որված այդ վկայութիւնները, ինչպես նաև նրանց գատուպաշտպաններին հողմից աստը քաշված պարզարևումները, իրականութեան հետ ոչ մի անշուքութեան չունեն և քաջբովին տեսիմն են:

Այսպիսով, [ուղղմական աստանը] միտմալն որոշում կայացրեց, որ սասիկանայեա նուրի Էֆենդին, [կազմելի սասիկանութեան] ցործակալ Մուստաֆա բէյը, իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքում կատարած շարաշահումներին Համար Հանցավոր են ճանաչվում: Վայրի Քեմալ Աղմի բնիկ, [կուսակցութեան] պատասխանատու քորտուզար նույն բէյը, [Հարկային տեսուչ] Մեհմեդ Ալի Էֆենդին մեղազրկեցին կուսակական քաղաքացիական քրեական որենազրքի 46-րդ Հազմածով:

Տնօր Եւնեցած խորհրդակցութիւնից Հեւա [առյաւնը] Քեմալ Ազմի և Նայիբ բեյերին Լաւնաչից որպէս Հանցագործութիւն անձիշակուս մասնակից և պատժի շափ սահմանեց զիրո՛րիչյալ մե-րզ Հողվածի ասաչին մասը, ուր սազած է:

ԵՄի խումբ անձնավորութիւններ մի սերագործութիւն կամ հանցանք խմբովին կատարելու զեպքում, կամ մի խումբ անձնավորութիւններ բազմաթիվ ասարքներէ կազմված մի սերագործութիւն կամ Հանցանք գործելիս, և շարագործութիւն ընթացքում երակիցի յարաբանչյուրը աչք արարքներէից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու զեպքում նույնպէս գործակից են համարվում և պատժվում են ուղղակի Հանցանք կատարողի նման:

Մահճից Այի Էֆենդին, Հանցագործութիւնը անուղղակի կերպով մասնակցութիւն անենալու համար մեղադրվում է զիրո՛րիչյալ Հողվածի երբորզ մասով, ուր սազած է:

Ելինք Հանցագործութիւն կամ սերագործութիւն իրակտնացմանց ինչ-որ ձևով սճանդակողները, այսինքն՝ սպանակիքով կամ խարդավանքով գործարքի մեջ մտնել, դրամ կամ նզիր տալ, պաշտոնը շարաշակելով ազդեցութիւն բանեցնել, զինք, այլևայլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթհայթելով կախապատրաստական գործունեութիւն ծաղալի, ինչ-որ ձևով Հանցագործութիւնը նպաստել, զտեսպարտվում են աչք Հանցագործութիւնը կամ սերագործութիւնը անուղղակի մասնակցութիւն անենալու մեղադրանքով:

Քեմալ Ազմի և Նայիբ բեյերը զատապարտվում են կաշտերական զինվորական քրեական որենուդրքի 171-րդ և բազաբաչիական քրեական որենուդրքի 170-րդ Հողվածներով: Լիչյալ 171-րդ Հողվածում սազած է:

Եմքն մի խումբ մարդիկ, կանխամտածված ճշտում բանեցնելով, զինված կամ անզեն՝ խորտակելով զոներն ու քանկապատկերը կողապան կամ փշացնեն պարնեամքները, վաճառքի ապրանքները... գատապարտվում են մահվոնս:

170-րդ Հողվածում սազած է:

Կանխամտածված սպանութիւն կատարողները կամ իրենց մերկավոր ազգականներին, լինի Հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, տանց կանխամտածվածութիւն սպանողները մահվան են գատապարտվում:

Այս Հողվածների Հիման վրա զերո՛րիչյալ Քեմալ Ազմի և Նայիբ բեյերը գատապարտվում են մահվան, իրենց Եւնեցվածքի բռնազրավումով:

Մեհմեդ Ալին ՎերտՆիշյալ թագաբացիական ջրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի ստորև բերված երկրորդ մասի հիման վրա զատապարտվում է 10 ասորյա բանտարկություն:

«Մի սերագործություն կամ հանցադրություն անուղղակի մասնակցություն անհետ անհետ անհետգործության նկատմամբ, օրենքի շրջանաձևով մասնակցում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե գլխավոր հանցադրոն մասնակցած կամ քմտ՝ ասանակից արքայ է ասանակում, ապա մեղսակիցներին 10 ասորյա ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն:

[Գաղանի ստանդարտության] զործակալ Մուստաֆա էֆենդին, ստանդանայան նուրի բիշ ասորի բերված թագաբացիական ջրեական օրենսգրքի 172-րդ հոդվածի հիման վրա, զատապարտվում են մեղսական ասորյա բանտարկության և երկուական ասորի ժամկետով պաշտոնազրկման:

«Օրենսգրքում յուստրանված հոգմանները բացի, ինչ նսով է պատահած լինի, պաշտոնը շարաշահող անհետգործությանը իր պաշտոնազարտության աստիճանի համանուն զատապարտվում է (...)¹¹ մինչև երեք ասորի բանտարկություն: Եթե մեղսացեալ հանցամասնակց լինեն, 15-ից (...)¹² ոչ պակաս ժամկետով բանտարկության է հասնում. կամ էլ 5-ից մինչև 100 լիրա ասուցանք: Բայց զնպքերում անպակաս կամ աստամյա պաշտոնազրկումը պարտազիր է:

Գաղանական (... III)¹³-ից հայտնվում է, որ մեղադրյալ նիտրի էֆենդին ժողից հայանարեքված ինքնաշարժ արպեզները հովաքնու և սեղափոխելու նպատակով երկու սեղամ մուսթային նազով մեկնել է Սասնաբու, որտեղ նազը վերանարտելու համար որոշ ժամանակ մրնացել է ախտեղ: Այնուհետև նրա Տրապիզոն վերագարնը չի համրկնում հայնրի սեղափոխության ասրնթից հետո նրա ասնությունը անգահանության, իստորածի և լքյալ զույրի հոփրուակման հետ բավարարողացույցներով չի հաստատվում: Միայն պորզվում է, որ Քնմալ Ազմի բնից կարգազրտությանը լքյալ զույրի մի մասը անուրզով և էժան ջնով ժախելու համար հանձնվել է հիշյալին: Այս վառուորը և էժան ջնով ժախելու պարագան զուղադիզել է պատերազմի անհետգործակցի մամտեղամիշոցին, ախտերն՝ անբանական շրջանին: Բացի այդ, Քնմալ Ազմի բնից կարգազրտությանը այդ ինքնաշարժ արպեզներին անգահանման խնդիրը ջնգհատել է վերտՆիշյալ զանտորի աշխատանքները: Փաստեր չկան նաև, որ նա կոշտագ կամ շահույթ չենք սերելու նպատակով պորտորքի մեջ մտած լինի որն է մեզի հետ Թրեական օրենս-

գրքում չկա նաև մի հոգման, որը գառապարտիք անուրջի հետ կապ-
ված կրա գործունեությունը Հեռուարի' եւս պատասխանազանքանք
գուրս է մեռւմ, բանի որ չի մասնակցի կուտարմին, կոզուրտին է
ընդունարագիս տեղի անձնած աչլ հանցագործություններին:

Կատարված հանցագործություններին չի մասնակցիչ նաև կաշմա-
կամ թալուրի բնյր: Դատարանում արված մի շարք վկայությունների
համաձայն, քաղվորութային հարկերին¹⁴ հաճարման հանձնարմբում իր
պարտաճանուցությունները կատարել է առանց շարաշուումների:

Այսպիսով, [կաշմական] թալուրի է կրազի բնյրը վերստին
հանցագործությունների հետ անկուսիցուն յունենայու պատճառով, բան-
տից աչաւս նն արձանկմում: Մեզազրյուլ առաջապաւումիցան անասլ
նկի Մայիթ բնյի նկատմամբ որոշակի հանցանշուն յիննիւ պատճառով
գառապնեւությունը կարմում է:

[Թաղմական արտառի] մրանառի արաշուը հրապարակվից բուրի
նեղկայություն, իսկ Քեմուլ Ասմի է նայիլ բնյի նկատմամբ՝ հեռու-
կա կարգով:

1919 թ. մայիսի 22

Նաչրմ, Ջեշի, Մուսաֆա, Ալի Նաչրմ, Թեշեր Թերթի
Ռազմական արտակարգ առյանի արձանագրողան
հանձնարմբի պեւ՝ Արիզին Գազեր:

Tekum-i Vekayi, 22 Mayıs 1919 No 315

ԱՊՐԱՆ ԻՐԱՌԱԲՈՒԹՅԱՆ ՓԱՆԾՈՒԹՅԱՆ 1919 թ. (1918) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱԿ ՎԵՐՄԱՆԱԿ ԲԱԵՐՄԱՆԱԿ ԵՐՏՅԱԿԱՆ ԱՍՏՆԱԿ
ՎԱՅԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԱՆԱԿ-ԻՐԱՌԱԲՈՒԹՅԱՆ

Նախագահ՝ գնեհրայ յեյունենու Մուսաֆա Նաչրմ փաշա:
անդամներ՝ գնեհրայ-մայր Ջեշի փաշա,
գնեհրայ-մայր Մուսաֆա փաշա,
գնեհրայ-մայր Ալի Նաչրմ փաշա:
գնդապետ Թեշեր Թերթի բնյ:

ՈՒՅՏՈՒՄ ԳՆԵԽԻ, ՏԱՂԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԵՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ

Դատի արված նեղկա զանկող մեղադրյալների անաններ — Բյու-
յուր Գերի Նաչրմն ստորկանապեւ Թերթի բնյ, Բյույուր Գերի մուս-
աֆա Թեշալ (Գեհզի, Բյույուր Գերի նրանի մարզկանչից արունիցի
Թեշի Հեֆեր բնյ, Բյույուր Գերի բնանի՝ Հաբրը Մուսմուլ (Փենգի:

Յայն դատավարութիւն ընթացքում լռեցին մեղադրող և պաշտպանելոց երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և Հեռացնելուցին նաև բոլոր դատահան փաստաթղթերը:

Մեղադրյալներ՝ Քյուլուք Գերնի նախկին աստիճանապետ Արզուլ Փերիմ թէյը, սուլտնիկից Ռեֆիկ թէյը, Ռիզուլի Չելալ և Հաֆիզ Մահմադ էֆենդիները կշտմ շրջանի ոչ մասնկազման ընտելութիւն տեղաժամուստիւն Համար կառավարութիւն կողմից նշանակված որոշակի պայմանաժամը Քարցնելով, իրենց աննահտու շահը և նենդ մատարութիւնները իրականացնելու միտումով՝ տեղահանվողներին Հատկացրել են ջատ կարճ ժամանակամիջոց: Այդպիսով, տեղահանվողները ստիպված են եղել իրենց ունեցվածքը, կահկարասին թողնել և Հեռանալ: Այնուհետև երանց լքալ գույքը կողոպտել են, իսկ Քարցքում ապրանքները Հայտնաբերել Հատուկ գործիչներով և յուրացրել:

Վերսիշխալ մեղադրյալներից Արզուլ Փերիմ և Ռեֆիկ թէյերը, ժարգկային խղճմանքի նշույն անգամ լուսննալով, կողոպուտի և Քափշտակութիւն են ննթարել տեղահանվողներին լքալ գույքը, նույնիսկ յուրանկելու ազատութիւն տարված, ետանգալին շանքեր են գործադրել Հայտնաբերելու Համար Քարցքում ապրանքները:

Չիշխալ մեղադրյալներից Արզուլ Փերիմ թէյը իր պաշտանավարութիւն ջնթացքում պարսավոր էր Հեանել իւլամի վանճ գրույթներին, սամանջան որններին, և առանց խտրականութիւն պաշտպանել բոլորի իյանջըն ա պատիվը, ունեցվածքն ու Հասարակական իրավունքները, յայց պատերազմական գրութիւն և զինվորական անսանկլուսից անՀրամբշտ Համարվող տեղահանութիւն գործում ոչ մի միջոց չի ննեսարելի ազատեղելու շարժական և անշարժ գույքը: Եր պաշտանավարութիւն ընթացքում Հանգիս է ըրելի կատարյալ անփութութիւն, անտարբերութիւն և, մեծ վնաս Հասցնելով, կորստի է մատենել տեղահանվողներին շարժանիւն և անշարժ գույքը:

Են՝ վերաբերում է Ռեֆիկ թէյին, նա կառավարութիւն կողմից երբէլ որտեսութիւն կամ իրավունք չի ունեցել խտունվելու տնդահանութիւն գործին, սակայն բարձր խովի ժարգկանց Հեռ անբա շփում ունենալով: Գտտարել է ջաղադրացիական պաշտանատար աննահվարութիւնները և սպալական աննահաղմի իրավասութիւններին վերաբերող մի ջտրք առաջագրանքներ: Այսպիսով, տիանահաններին վհայութիւնները, ինչպես նաև դատաքննութիւն նյութները լիովին Հաստատեցին նրա կող-

միջ թույլ տրված ճարգիտչին անձնատարրական իրավունքների տեսա-
հայտնական փաստերը: Այնպես որ, դատախազութային կողմից Հիշյալին
ազատ արձուցնելու փաստաթուղթը, ինչպես նաև դատապաշտպանների և հր-
դրած շահերըը համադրի: յն և չեն կարող ընդունելի համարվել: Լիովին
քայահայտնվեց, որ Արցուի Փերիմ բնիչ շարաշահել է իր պաշտոնը, իսկ
Ռեֆիկի բնիչ առանց արտոնութային և իրավունքի խառնվել է պաշտո-
նատար անձնավորութայինների գործերին, և, կատարելով մի շարք գոր-
ծարքներ, զարկել է ձեռնակիցների ձեռնակիցը:

Արցուի Փերիմ բնիչ հանցանքը առնչվում է կայսերական քաղա-
քացիական քրեական օրենսգրքի 102, իսկ Ռեֆիկի բնիչը՝ եռույն օրենս-
գրքի 150-րդ հոդվածների հետ: Այդ հոդվածներում սովոր է.

«Պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը իր պարտականութայիննե-
րը կատարելու ընթացքում, և՛ թե առանց նախան պատճառի անփութու-
թյան և անտարբերութային ցուցաբերի և կամ առանց նախան պատճառի
չփաստարի քրեական ուժից բխած իր վերազատի հրամանը, ապա իր պաշ-
տոնի աստիճանի համեմատ պատժի է ենթարկվում երեքից մինչև 100
չիրս ասիականով: Եթե անփութութային և անտարբերութային հետևանքով
և կամ քրեական ուժից բխած վերազատի հրամանը չփաստարիու գնացում
վնաս հասցվի պետութային շահերին, ապա պաշտոնի աստիճանի հա-
մեմատ կարանքի է վերցվում (...):» մեկ շարաքից մինչև երեք տարի
ժամկետով և ժամանակավորապես կամ մշտապես զրկվում է իր ըզ-
րազնչյառած պաշտոնից: Կատարված այդ արարքների ընթացքում, և՛ թե
որևէ մեկին անձնական վնաս հասցվի, ապա մեղադրյալը պատժի է
ենթարկվում այդ պատճառից ցուցանելով:

«Պետութային կողմից արտոնութային և իրավունք չունեցող որևէ
մեկը ինքնուրույնաբար քաղաքացիական պաշտոնատեղի և զինվորա-
կանութային հետ գործարքի մեջ մտնելու և կամ հրանց գործերին միջա-
մտնելու գնացում բանտային պատժի է ենթարկվում երեք ամսից ոչ
պակաս ժամկետով:

Այս հոդվածներից բխած քրեական ուժի համեմատ, Արցուի Փերիմ
բնիչ, կայսերական ուժի վերցվելու սովանից 1910 թ. (փետրվարի 12), պա-
տիմ է կրելու մեկ տարի բանտարկութային ժամկետով և մեկ տարի էջ
զրկվելու է իր պաշտոնից:

Ուշ վերաբերում է Ռեֆիկի բնիչին, դատաքննութային ժամանակ քա-
ցաճայտվեց, որ ինքը մեկարուժարան անձնալու անհրամանաբար չի
ունեղը, սակայն թուրմ մտի ոտնելու համար, իր վարկապաշի է Ալիֆ
և Մեմը Հիմեդիների պատկանող մեկարուժարանը: Մինչպես իրափա-
ն

Եւսմ այդ կենսութեամբանի համաձայնագիրը սկսմամբից դարձել է իր տնտեսութեւնէն, դրանով էլ շրջադարձելով, 35 լիւրս վարձակալութեան արժեքի դիմաց, տիրացել է սմբողջ կենսութեամբանին, որի արժեքը ստականներով և այլ կկամուտներով կազմել է մոտ 1800 լիւրս։ Ելն ծանրացուցիչ հանցանքը նկատի առնելով՝ Ռեժիմի բէլը Եւլիսայեզ հայանքի վերջովնու արվանից (1919 թ. ապրիլի 22) նախերի մեծամասնութեամբ դատապարտվեց նրկու արտի մամկնագով բանաարհուսթյան։

Ղեկալ և Հաջրդ Մամուզ (Ֆենդիներին վերաբերող ամբաստանութեանը արհեսկանալու շապացուցվեց, ուտի մայնիքի մեծամասնութեամբ որոշվեց նրանց ազատ արձակել։

Հոտ արհեսկանութեան, դատարհնութեան են ենթարկվելու նաև այն անկիւնը, որոնք օժանդակել են վերստիշյայ Հանցագոր դարձարհներին։

Պատավճիւր ցնթերցվեց թուրքի ևերկայութեամբ։

1919 թ. մայիսի 24

Նազրմ, Ղերի, Ալի Նազրմ, Մուսաֆա՞, Ռէիքի Զերգի

Յազմական արտակարգ ասյանի արձանագրող

Հանձնարմերի պէտ Արիդին Պավեր։

Takvim-i Vekayi, 2 Mayıs 1335 (1919) № 3618

ԹԱՅԻՐԱԿԱՆ ԱՄՈՒՐՆԻ ԱՐՏՈՒՄԸ ԵՏՏԱՆԻ ԳԵՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գններալ-մայոր Հասո ֆաշա,

անդամներ՝ գններալ-մայոր Բ՛ուան ֆաշա,

գններալ-մայոր Մուսաֆա Քերիմի ֆաշա,

գններալ-մայոր Իսմայիլ Հաջրդ ֆաշա,

գնդապետ Սուլեյման Եաքիր բէլ։

ԱՐՏՈՒՐՆԻ ԱՄՈՒՐՆԻ ԳԵՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

Ընտկա կարգով դատի արվամ մեղադրյալների անուններ —
Միլիթյան և տաշադիմութեան նուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեանի անգամ, Քերիլիաթ-ը մահուանէ-ի նախագահ զոկո. Քեհալզգին Եաքիր, Միլիթյան և տաշադիմութեան նուսակցութեան նարրերգի շատասաթանատու բարտադար Ռաննելի Նազրմ բէլ։

Պատի արվամ ներկա գտնվող մեղադրյալների անուններ — Գերիմի Եսիկին պատգամադոր Հաշի Բալլուս-զազե Մեհմեդ Նուրի բէլ, Կարրերգի Հանրակրթական Կաթիլին տեսուչ Զերիգ բէլ։

Սույն դատաւարութեան ընթացքում յսցին մեղադրոյ և պաշտպան-
վող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և ճետաքննվե-
ցին յոչոր դատական փաստաթղթերը, հուսահեցութեան կենտրոնական
կոմիտեի անգամ մեղադրյալ զսկա. Բնակչոյն Շաքիր բէյը, որպէս
«Նառուկ կազմակերպութեան» նախագահ, Ստամբուլից զուրս գալով,
սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, Էրզրումի և ոչ ոյ վիլայեթներում, Միւ-
նայն ժամանակ բանտերից զուրս բնոված սնրագործներէց և այլ հան-
ցագործներէց կազմված հրահալախներ զյօսին անցնելով Թուրքի
ժամանակներում և Թուրքի վայրերում կոտորել և սեղանակալած հա-
յերին և երանց անեցվածքը ենթարկել կոտորուածի. նա իր նենդ արա-
գրեց իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր անդի անկցան այդ ող-
բերգական զեպերը, ուղարկում էր նաև տեսողական և զյուրումովատ
այնպիսի մարդկանց, որոնք միակում էին զիրոհիշյալ «Թեշքիսթ-ը
մահուտուս-ի» ակամա ատելութեամբ և կամ շահույթ ստանալու մոլի
ցանկութեամբ համակվածի իր պարտականութիւնները կատարելու բն-
թացքում հաճախ բանալոր կարգադրութիւններ և երբեմն էլ ծածկագիր
գազանի հրահանգներ է ուղարկել [այս օր այն կողմ] և «Թեշքիսթ-ը
մահուտուս-ի հրահալախներին զգաագործել է իր անմիջական հրա-
մանատարութեան ներքո՝ հայերին կոտորելու և քուշընչելու նպատակով»

Հիշյալ Բնակչոյն Շաքիր բէյը «Թիւթիսի» և անաչազիմութիւնս
կուսակցութեան Խարրերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փա-
խուտարի մեջ գտնվող մեղադրյալ Թաննիկ Նազրմ բնին Խարրերդի վա-
լի Սարիթ բնի միջոցով Էրզրումից ուղարկած 1915 մայիսի 4-ի թվա-
դրութիւնը կրող ծածկագիրը ճետագրով հարցնում է.

«Ե՞նչ պարզորոշ տեղեկացրեք, այլանեղից ուղարկվող հայերին զը-
տու՛մ էք, Թե՛՞ օր վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարումն ու արտա-
բումն էք հայտենի, ոչնչացնում էք, Թե՛՞ ճամփու եք զնումու»

«Թիւթիսի» և անաչազիմութիւնս կուսակցութեան կենտրոնական կո-
միտեի կնիքը կրող Բղթապանակի փաստաթղթերի մեջ գտնվող ծած-
կագիրը ճետագրոյնց մեկում Էրզրումի վալի Մյուսթիբ բէյը հայտնում է.
«Երբ ճանապարհով Էրզրումից ուղարկված հարուստ հայերի
քարավանները, հարեակման ենթարկվելով Բնակչոյն Շաքիր բնի
կազմած հրահալախների և զերսմիջիների կողմից, կոտորվել են, իսկ
երանց անեցվածքը՝ կոտորվելու»

Կատարմանուր նախկին վալի Թեշիկ փաշան հայտնում է, որ ինքը
հիշյալ Բնակչոյն Շաքիր բնից ծածկագիրը ճետագիր է ստացել տե-

գահունության մասին, իսկ Վե՛նիք փաշան²⁰ հայտնում է, որ «Հայերի կատարածն ու բնայնչումը, ինչպես նաև ունեցվածքի հափշտակումն ու կողուպուտը նախապես վճռվել էր «Յիութիւնն և առաջադիմութիւնն» նուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ կրթորդ բանակի շրջանայրում արեւախում²¹ հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու զեկաւարդը Բե՛նալզգիին Շաքիր բէյն էր:

Անթալիայի նախկին ժութաարքի՛ն Մարութ Մամի բէյը հայտնում է, որ Բե՛նալզգիին Շաքիր բէյը չէրբումից ուղարկած ժամկազիր հեռագրով Հեանկայ հարցումն է արել:

Ներգրումք, Վանի, Բիթլիսի, Գիարբեքիի, Միվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հույ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մատուլի և [Տեր]-Ջորի կողմերը, իսկ զուր ի՛նչ էր անում Անթալիայում²²:

Բազմական առյանի արձանագրութիւններում հաճատի փաստարկներով բերված մի շարք վկայութիւններում ևս հաստատվում են վերոհիշյալ ուղբերգական իրադարձութիւնների ընթացքում Բե՛նալզգիին Շաքիր բէյի և նրա համախոհների համատեղ կատարած հանցագործութիւնները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մեջ գտնվող մեզագրյալ Թեանկի նազըմ բէյին, ազգամական առյանի երկը անգամները նրան ևս մեղաւակից Հանուկեղիին վերոհիշյալ ուղբերգութիւնների մեջ, քանի որ անգահունության ընթացքում նա սերտորեն համագործակցել է Բե՛նալզգիին Շաքիր բէյի հետ: Դա ապացուցվում է նազըմ բէյին ուղղված 1815 մախսի 4-ի թվագրութիւնամբ վերոհիշյալ հեռագրի բովանդակութեամբ, ինչպես նաև նարբերդի վալի Մարիթ բէյի, [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միզհասո Շյուքրի բէյի և այլ վիտաների կատարած հայտարարութիւններից: Ուշագրով փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ զատական հեռաբնութեան նախարքին նա թաքնեղից և քաշուր գտնվում է փախուստի մեջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մեջ գտնվող մյուս թղթակցութիւնների բովանդակութեանից ևս հասկացվում է, որ նա մտանակցութիւն է ունեցել հիշյալ ուղբերգութիւններին:

Օրհնքի տեսանկրումով, հիշյալ հանցագործութեան ընթացքում նազըմ բէյը խզկան մեղաւակիցների նման որոշակի հանցանշան չի թողել, բայց Բե՛նալզգիին Շաքիր բէյի հետ նրա ունեցած թղթակցութեաները և վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա տեսողական մասնակցութիւն է ունեցել ամբողջ հանցագործութեանը, քանի որ նա գիտակցորեն տանգակել է այդ ուղբերգութեան մեղաւակիցներին:

Այսպիսի իրավիճակում, որեւէր պահանջները նշելով՝ շաշեքի մեծամասնությամբ որոշում կայացվեց, որ նաչւմ բնչը ենթակա է դատաւարարման՝ հանցագործությանը անուղղակիորեն մասնակցութեան օճեննալու ամբաստանությամբ: Վերահիշշույնների կատարած հանցագործութեան պատճի լափը որոշվեց հետևյալ կերպ: Քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածի թելադրանքով, 170-րդ հոդվածի հիման վրա Քհհհհհհհհհհ Նուրի Երիբր²² բնչը դատաւարութեց մահվան, իսկ թեանկի Նաղլմ բնչը Նույն օրենսգրքի 15-րդ հոդվածի երկրորդ մասով՝ 15 արգլա ամսահակիր արտարի: Բանագրութվամ օճենցվածքը անորինվելու է ըստ օրենքի՝ Նաղլմ բնչը զրկվում է Նաև քաղաքացիական իրավունքից:

Մյուս մեղադրութուններն են Դերսիմի Կոխկիև պատգամագր Մեհհհհհհ Նուրի բնչը և Կարբերցի Կախկիև հանրակրթական տեսուչ՝ Տերից բնչը: Տրված վկայութեան համալայն Մեհհհհհ Նուրի բնչի պարտագի շտակայրում գտնվող շույվենի գլուղի հայութեանը Նուրի Կախկի ենթարկվել է անգահանութեան և կատարվել: Հայերին գլուղից անգահանելու ընթացքում [Մեհհհհ Նուրի բնչը] մանգարմների Կերկայութեամբ առել է: «Տեր բույրրիև ուղարկելու Կմ Կեհիկիև գլուղը, իսկ այստեղ ցանկու Կմ գարի: Այդ իրագործութեանների մեղադրանքով Նրան ուղարկվել էին Կաղզման Կայանի հարցաքննութեան: Դատաքննութեան մամանակ արգիև Մարգարիայ ամբաստանելով Նրան՝ Կաաջ, որ Կեղահանութեան ընթացքում Մեհհհհ Նուրի բնչը Կրր Կկել է Հայվենի գլուղը, իրենց թախանձագիև խեղրանքը մեղծելով, առել է.— «Դուք գնալու Կք մեր Կմութեանների զեացած վայրը, այստեղ Կք գարի Կմ ցանկու: Նա հայտնել է Նաև հետևյալը.— «Ով որ իր օճենցվածքը Կարպանի Կաանը թողնի, է Նաև հետևյալը.— «Ով որ իր օճենցվածքը Կարպանի Կաանը թողնի, է Կրք Կմր հետո Կալ և վերցնելու: Այս մարն իրր մի Կաղգութի է Կմիցրիև պատիև Կպտար Մովսիսյանը, որը Կեղահանութեան մամանակ գտնվել է Մամհրուում, հատտանց Կրկ: Մարգարիտ Կրված վկայութեանը և Կաաջ, որ Մեհհհհ Նուրի բնչը Կրամ է շորթիև շտակից, որ Կարպանի Կաան, իրոք մի մանգարմի միջոցով Կարմիթ թեթիկներ է Կնքել Կվել: Մի շարք Կանանց պագտատուցիև խեղրանքը Կա մերմի է և շույս գլուղը գարի Կմ ցանկի Կաղուև առելով՝ Կի է Նաան և հետացել: Նրա զեալուց հետո շեթենների հրտակախմքերը արքնթաց հարմակվել են գլուղի վրա: Հիշշուի Կարպանի Կաան պատի վրա Մեհհհհ Նուրի բնչի թաղած աղգագրի մաին անգլակ լիկնելը Կարպանի Կաանի Կախկի Կաղուև Այդ կաղակցութեամբ Կարպանի գատաքննութեան ընթացքում հայտարարից, որ [Կաաղար Մովսիսյանը] սուս է Կաան:

որ Մեհենց նուրի բնից իրոք իր ասեւ հակառակն մի ազգագիր փակցրել է. որ ինքը, Քարնվելով Մեհենց նուրի բնի շէքթիքում, ազատվել է անգահանութանից և մինչև վերջ նրա ասանք մնալով՝ փրկվել մահից: Նա հայտնեց նաև, որ ինքը չի նկատել, թե Մեհենց նուրի բնի բնակալ Անրմ բնից հայերից հափշտակված ազգանքը անգափոխել է Մեհենց նուրի բնակարանը: Ինչ վերաբերում է Մեհենց նուրի բնի՝ քանտում փոզ վերջնելու հարցին, այն կարող է այլ անասնկյունից ուղղորդյան արժուանալ:

Գնալով որ ուլյայ մամանակ կառավարությանը հրաման էր արձակել այն մասին, որ անգահանված հայերին իրենց ասանք պատաստարող մարդիկանց մահվան պատիժ է սպասեում, այնուհանդերձ, Մեհենց նուրի բնից համարմանով չէր Հոյովենկ գյուղի բնակչության մի մասին Քարնել իր շէքթիքում և փրկել մահից: Այս հարցում բուրբուրին չեղող կողմ հակադրաբար ամերիկացի միտաթ Թեքսը նույնպես հայտնեց, որ անգահանության ընթացքում Մեհենց նուրի բնից բովականալով թվով հայերի կարողուցել է ազատել՝ պատաստարելով իր ազգաակում: Դա հաստատվեց նաև մյուս վրաների ցուցմունքներով:

Կառավարության կողմից կազմակերպված համընդհանուր անգահանության և կառարածի մասնակցելու խնդրում ստույգ հանցանշաններ չլինելու պատճառով հանրակրթական տեսուչ Յերիզ բնից ազատ է արձակվում: Մեհենց նուրի բնից նույնպես անմեղ է հանալվում, նկատ ունենալով, որ նա աննություն չի սենեցել Հոյովենկ գյուղի հայ բնակչության անգահանության և կառարածի խնդրում, նրա բնակալ Անրմ բնից, հայերի ունեցվածքը անգափոխելու և Մեհենց նուրի բնի ասանք պահելու ամրաստանությունից անմեղ է հանալվում:

Այսպիսով ազգամիակ ասյանի միակայն որոշումը հրապարակվեց Մեհենց նուրի բնի և Յերիզ բնի ներկայությանը, իսկ Քեհակզգին Ծաքիթ և Թեանիի նազրմ բնիքի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

13 կանոնի ստեի 1236 թ. Մուսաաֆա Քերիմի, Ենան
(1920 թ. Հունվարի 13)

Մեհենց միակալով այս գրասովորին, այն կարծիքին ձևը, որ ձեզազրյալ Թեանիի նազրմ բնից նույն աստիճանի հանցազոր է, ինչ Քեհակզգին Ծաքիթ բնիքը:

Սուլեյման Եաքիթ, Բամալի Հոթքք, Էսաթ

Tahvini Vekayi, 15 Ocak 1920 - N 371

Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1918. Paris: Plammarion, 1975; *Yves Ternon*, Les Arméniens. Histoire d'un génocide. Paris: Editions du Seuil, 1977. Տես նաև գերմաներեն թարգմանությունը, 1992 (93 է); *Walker Christopher*, Armenia. The Survival of a Nation, N. Y., 1930; *R. D. Kloten*, The Armenian Genocide—first 23-ih century Holocaust, San Francisco 1990. Second edition 1991; *Justiceur du génocide arménien. Le procès de Yehizian*. Paris: Editions Diaspora, 1981; *Yves Ternon*, La Cause Arménienne, Paris, 1983; *A. Verdjian*, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les années françaises (1914—1918). Recueil de documents, Paris, 1963; *Gérard Chaband*, *Yves Ternon*, Les Génocides des Arméniens, Bruxelles, 1988; A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent Peoples Tribunal, London, 1985. Հնդկ նաև ֆրանսերեն կրթության, Թարգմ. Զեյնաբյան կրթության, 1994; *Pascual C. Okunian*, Turquía, estado genocida (1915—1924). Documentos, tomo 1, Buenos-Aires, 1988. The Armenian Genocide in Perspective, edited by *Richard O. Hovhannissian*, New Brunswick, New Jersey, 1986.

² *Mevlan Zade Rifat*, Türkiye inkilabının iç yüzü, 1-ci fasıl, Halep, 1929, s. 119. (արարատյան):

³ *Крупн Барсэдэ*, Генонци армян-преступление против человечества. В «Восточн обшествовннх каун» АН Арм. ССР, Ереван 1987, № 4 т. 34. Հոնու ֆրանսերեն տարգմտ. Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens..., № 25, p. 23.

⁴ *Osman Nurl*, Abdul Hamid Sani ve devlet saltanatı, İstanbul, 1327, s. 838 (արարատյան):

⁵ նախ տեղում, էջ 222.

⁷ Վերջին, ազգային և գրգռված միտմանը նախ, № 7—8, Զեյնու, 1978, էջ 204—208:

⁸ *Osman Nurl*, Նշվ. տեղ., էջ 628, 638.

⁹ *Osman Nurl*, Նշվ. տեղ., էջ 668. Տես նաև *Sudik Shokid bey*, Islam, Turkey and Armenia, and how they happened, Turkish Mysteries Unveiled, St. Louis, 1896, p. 207.

¹⁰ *Celal Nurl*, Osmanlı İmparatorluğunun tarih-i tedennisi, İstanbul, 1331, t. 90 (արարատյան):

¹¹ *Генонци армян...* стр. 200.

¹² Ե. Վ. Սարգսյան, Քարթլիան և նրա կենտրոնական թաղամասերի մասին հետազոտում, էջ 67—72:

¹³ Է. Արաբյանյան, Անտանյանը զեմերը. Գրգռված Ջեզուս, Կ. Պոլիս, 1978, էջ 219:

¹⁴ *Araz Andonian*, The Memoirs of Naim bey, Watertown, AHRB, 1960 p. 33—34.

¹⁵ *Mevlan Zade Rifat*, Նշվ. տեղ., էջ 108.

¹⁶ Տե՛ս Գ. Մ. Լուսինյան, Լուսինյան զեմերից Օսմանյան կայսրությանը և թուրքականությանը Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը (Գերման-թուրքական նախքան, 1962, № 1, էջ 62):

43 «Քաղվիճ-ի Վերայի», 5 Հուլիս 1919 թ., № 2604, էջ 219:

44 1920 թ. հազմված ուղեւորներն Թուրքիա արտադրող առևտրի նահանգազույժ սեպաններն ին՝ գեներալ-մայոր Լույս փաշա (Կարապետ), գեներալ-մայոր Թամաշա Քերիմի փաշա, գեներալ-մայոր Իսմայիլ Լաքք փաշա, վեզուդես Սալիբան Էսքեր ընդ ընդ:

45 Նախնաներին վերաբերող գաղտնիությունները արևմտաբանները կանեազոր լույս չեն տեսնի Թուրքական մասնաշրջանի «Քաղվիճ-ի Վերայի»-ում անբարձրագույն լույս են տեսնի միայն զատակները:

46 «Քաղվիճ-ի Վերայի», 22 Հուլիս 1919 թ., № 2610, էջ 50:

47 Վերահիշույթ թուրք մեղադրյալների սեպանները թաղել ենք զատակաբանություններ արևմտաբանությունները սկզբում ընդամենը Նյու-Յորքի Իրականում հանրադրողները թե՛նք թաղանիվել է Ընթերցողը առի ճնշումը մեղադրյալները եղբայրությունները. որդուներն է այլ փաստադրական կյանքի մեջ:

48 26th Documents relatifs aux atrocités Comises par Arméniens sur population musulmane. Publication de Congrès National, Constantinople, 1919.

49 «Քաղվիճ-ի Վերայի», 25 Հունիս 1919 թ., № 2594, էջ 120:

50 Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982—1983), Научно-информационный бюллетень АН Арм. ССР, Ереван, 1984, № 5, с. 43—49.

51 «Takvim-i Vekayi»—«Վերայի» (թուրք) «Կրթաբանությունների որդուներ»—1921 թ. սկզբում նախնաների հայրաբանական առաջին թուրքերին լեզվով հրատարակվող ամսագիրը:

52 *L'Arménie-Corpus*, Un Génocide Exemplaire, p. 233—266.

53 Геноцид армян... второе, дополненное изд., Ереван, 1982, стр. 557—576.

54 Գրիգոր, Նշվ. աշխ., էջ 297—306:

55 Ռ. Ս. Մրտախանյան, Երիտթուրքերը դատաբանական գաղտնիության ոտքը. ընդհանրապես:

56 26th Գրիգոր, Նշվ. աշխ., էջ 22:

Մ ա ս ն ա ռ ա չ ի ն

1 «Քաղվիճ-ի Վերայի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 2540. Թերթի խախտաբանական մեջ նշվում է որ Կարապետությունը արևմտաբանի է նախաբանը և սեպան որդի նահանգազույժները թուրք ոչ մի ուղեւոր չի կատարվիր:

2 Ելանից և Կոնստանդուլ քաղաքների փոխադրողի մեջ արվում են մեր խախտաբանությունները:

3 Թաղանու Կ. Գոյանու:

4 Կանխում է Փոքր Ասիայի Կարապետության Դատանու:

5 Թաղանու Կ. Գոյանու:

6 Թաղանու Կ. Գոյանու:

7 Թաղանու Կարապետի լեզուները արևելյան ոտքին:

8 Թաղանու Կ. Գոյանու:

9 Թաղանու Կ. Գոյանու:

10 Թաղանու Կ. Գոյանու:

34 Իրենց կայսերութիւն եւսն ժրացն են արտաւայտն իսն ժուս գառաւազա-
գանկերը՝ Յոջեանն Ներկն թիչը, Մանուկ Մախը Էջնկէն, Զեմոյ Քանոյ թիչը:

35 «Թարգմտ-ի զՔարսն, 4 ժայն 1919 թ., N 2542: Այս գառաւազութեան սկզբում,
գառաւազութեան խոցի վերաբերյալ գառարանը նախապէս քառասունհինգ տը-
րում է կարգեաւ ժողովրդականի գառաւազութեան յոն ազգական արտաւազ
առանձեմ: Այնուհետ սկսեաւ է ձեռադրայեանի խոցաւազութեանը: Եսայն Ներ-
քն խոցաւազութեանն ձեռնարկեաւ Յրեւոս Մարտի թիչը, Ջիւ Մարտի, ժայտն
Քարսնը, իսկ սկսեաւ զակնն են յնքում Զեմոյ Քանոյ վերաբերյալ խոց-
աւազութեան թիւարքում նախաւ նաքը քառս արտաւազութեան Էջնկանցում է
«Յիսթիան է արտաւազութեան կառաւազութեան ենքնն իրարաւարական խոց-
քնն, նախաւարականի զանգարանը, շնորհում արտաւազների զարեւարանը, շնորհ-
քնն խանութիւնների զարեւարանը և այլն:

36 Յիսթիան՝ կառաւազութեան կազմը նախաւարականի ժողովուրդականի խոցն:

37 նախաւարական խոցը թիւականն չէ:

38 նաքը վերաբերում է Ռեւոլյուցիոն խոցին, զիտ, նաքընն 28-ն «Յիսթի-
գանկ սկզբականութեան և հետորանի գառաւազութեանը:

39 Ընկեր քառսն խոցաւազութեան: 1918—19 թթ. Յիսթիանի կամեաւարանն էր,
իսկ 1918 թ.՝ «Յիսթիանի զարեւարան կամեաւարանը:

40 Ենթոյն ունի «Յիսթիանի կառաւազութեանը:

41 Մի շարք զանգարան, զիսկնաւարական գառաւազութեանը, գառաւազ
են արեւմտականի կառաւազութեանին յստից ստան արեւմտական խոցը:

42 Կառաւազ լիտ, որ խոց և խոց կնարում խոցը վերաբերում է արեւմտական-
իսկ գառարանի կառաւազութեանն «Յիսթիանի կառաւազութեանը, որն էր շնորհարար-
ական զարեւարանի խոցաւազ 1915—1916 թթ.: Այս խոցը նախաւարական գառաւազ-
ութեանն «Յիսթիանի գառաւազութեան խոց և խոց կնարում:

43 Մեկ զարեւարան:

44 Ենթոյն ունի կնարական շնորհարան (Մանուկներն):

45 Երանց, գառաւազութեան արեւմտական կան սկզբականի յստից:

46 «Թարգմտ-ի զՔարսն, 4 ժայն 1919 թ., N 2547:

47 Յիսթիան անտրին և զանազան թիւարքութեանին վերաբերող խոցաւազ-
իսկ կայսերական զանգ ևն անտրին:

48 Ընկեր է նշել, որ 1916 թիւականի սկզբականի 28-ն «Յիսթիան և արտաւազ-
ութեան կառաւազութեան նախաւարական թիւարքին էր նախնի Ենթոյն զարեւար-
ական կառաւազութեանը և որպէսզի էր արտաւազ նախաւարականի արտաւազ
այս կառաւազութեանը ձեռնարկեաւ իրան իրան զիտ, զիտ որ զարեւարականն որ ժի-
շոք ձեռնարկեալն կառաւազութեանին վերջ առաջ կարգում (28-ն 2. Մարտի, յիսթի-
անի խոցը գառաւազութեան գառաւազների առաջ, է. Յիսթիան, Ենթոյն
արտաւազն նախաւարականի խոց իրանի զարեւարական խոցաւազն Ենթոյն
զարեւարականի կառաւազութեանին, իրարական կառաւազութեանը, որպէսզի արտաւազն
իսկ շնորհարան զարեւարականի, կառաւազականն «Յիսթիանի զարեւարական յար-
եւմտականն որ իրարարան զիտ, որն գառաւազն որ զիտ էր արեւմտականի
խոցաւազն, 28-ն Erment komiteletinin amsi ve berekai-ı ihislatiyasi, betanbul, 1331
(արտաւազն): Ենթոյն իրանի Ենթոյն, Aspirations et agissements revolutionnaires
des comites Arisidulens, Constantinople, 1917.

16 «Քուզլիմ-ի վերաին, 8 Հուլիս 1910 թ., № 3549:

17 Ընդհանուր գաղութացման շնորհիվ հարյուրավոր ձկնորսներ են հեռացվել նաև Միջևան Նյուզի, Ռիզո, Արթի, Մյուլլայի Քուլաթ և Էնգուլ բնակչու նահապետը հիմնականում կանգ է առել առևտրական կազմակերպությունների վրա կենտրոնական կամրանի անցած կայքի, կառուցման գրամատյանի, կառուցված մասունքների և այլ Կարգիի վրա:

18 Այս Կարգիի կազմավորման պահի Ան նաև ժյուս մեղադրյալներին նրանք են անլիվ մեղադրվել են, թե իր պատկերակ են:

19 «Քուզլիմ-ի վերաին, 12 Հուլիս 1910 թ., № 3554:

20 Համանական է, որ գաղութային հայեր պատկերակ է անկախության և կառույցի յեղում կառուցման կենտրոնական կամրանի կրտսերը չկառուցելու նամար Պատարկության շնորհիվ ընկած փաստերը ըստ էն առին, որ այդ ցամաքը նամարակ է և այն ընտանիքներին, որոնք անախականը նամարակված են նույն շնույն կազմակերպության մեջ:

21 Ենթաց անի կերպի կրտսեր միջնարդյունը:

22 Համանացը նկատի անի 18-րդ Համանային զինվորային շտաբի կրամանագոր, փորպուս Քերթիսի ծանույն Ընդհանուր բնիկ:

23 Ենթաց իրանը անլիվ ծանույնի ցանկում էր Ռուսաստանի սնորհականության ասի:

24 Միջևան Նյուզիի անի խոսքերը չի կարելի անկողի նամարին, քանի որ նա չի անկախության և կառույցի սրտից անկախ պատկերակ պատկերակ սնորհում:

25 Երանական Քուլաթի աստիճանը սողմանի ցամաքային ցամաքայինները սկսել Ռուսաստանի անի Էնգուլ փայտի կրամանակ մե ծանույն ցանկում զնայուններին Անաստասը, Քեռգուս և նամարային ըստաները:

26 շնույնի կազմակերպության կրամանակները յարարելուցը ըստանում է նույն թի կարգի:

27 Ցամաքային կամ:

28 Անիկ Ռիզո բնի (1850—1900) — նրախորհրդական շտաբան Կայսերի ցամաքային զինվոր, 1858 թվականից մինչև Արգուս կամրանի աստիճանը սարկ և գործի է Ցամաքային 1895 թ. սկսել է Ցարքիսի և Ֆրանսիայի զնայուն կրամանակի շնորհիվ (Շնորհագր) և շնույնի ասման (Վեպրային ծանույն) Ցարքիսը:

29 Այսուհան Միջևան Նյուզիի ըստ անլիվ և խուսանակի Պատարկը վկայում են, որ այդ ցամաքի մի մասը նամարակ է և շնույնի կազմակերպության միջնարու ասմանի և նամարակված ընթացի ընտանիքներին:

30 Ինչ ցարգիսի ըստանույն անի էլ անի մեղադրանք ընկած է նույն իր կարգի 1908 թ. 4. Կայսերի Ցամաքային աստիճանից վարարականույն շնու (1912 թ.), նա Պատարկից անի է կրամանակի շնույնի մեղադրանք (Շնորհ Կանչուս) Կանչուր. Էն'ս J. A. Göppel, Türk meşhurleri ansiklopedisi, Ankara, 1946, s. 170.

31 Նախ սարգիսի կազմակերպության, որի նպատակն էր միջնարկի Ցարգիսի ըստ անլիվ Ցարգիսի զնայուն կազմակերպության մեջ անլիվ կազմակերպության մեջ Ցամաքային Ցարգիսի ըստանույն սարգիսի կազմակերպության ընթացի Ցարգիսի ըստ անլիվ կազմակերպության ըստանույն Ցարգիսի ըստանույն ասմանի կամարակից ցամաքային աստիճանից Կայսերի աստիճանից նկատելու կրամանակի Կայսերի որ, որ

24 Մեղադրական ներկայացման սկզբում խաբվում է կառավարման արժեքները շաղկապներին և շարժառնակներին ճանին:

95 ՅՆ՝ Կնոսպից, էջ 72:

96 կնոսի սկի 1818 թվականի մայիսի 14 (27)-ին հրատարակված անգուստեպյան վերաբերյալ հանրազարկը:

Հայկում 1 — Պատերազմի ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, երբ որ պարսկանությանն առ խաղաղությանը ապահովելու միջոցառումներին թևակցության համար սրի ձեռք պիտի անցնային և համ զենքի միջոցով թիրախավորյալ քաղաքներում գնդարմ, բանակի, գարսիականներին, զինվորականներ հրամանատարները, կրտսի անգուստեպները, թիշուս նաև ինքնուրույն վայելքի զինավորները, իրավունք ունեն և պարսկանը և՛ անխնայապես զինվարական ուժերի միջոցով խտրաբար կերպով և կատարյալապես սքանչելիառ այս զինավորությունը:

Հայկում 2 — Քանակի, ինքնուրույն գարսիականներին և զինվորականներին հրամանատարները կարգ և՛ զինվարական [գործառնություններ] անհրաժեշտությունը կենթարկելով, լրտեսության և սովորականության քաղաքները գրուցելի և կատարներին թևակցություն անհատապես և համ Համարյալապես անգուստեպի և թևակցելու այլ վարքերում:

Հայկում 3 — Այս արևելք սով մեջ է հրատարակման արիչ: ան՝ Կ Մուլտոն Հեռու միտ: ԿՅՈՒԿԵ Իմիտիսան ի՛ յԻՄՈՒ, Նուրի՛ Իսի, Կաթ: 1929, ռ. 114-119 (արտատպում):

97 կնոսի սկի «Թեքիսի»-ը ճանտեսան-ն:

98 կնոսի սկի 1818 թվականի ապրիլի 12-ի մեղադրական ներկայացումները:

99 «Tanina» (Քեղապես) — 1903 թվականից սկսած երկամուտքերի կառավարման ինտերնակական համարի արգանք է կզել, յուր է ստանչ Կ. Պալատ:

100 Հայկումբյան պայմանագրի կնքելը նրանուկանուկապով 1818 թվականի մարտի 2-ին, Սովետական Ռուսաստանի և Պարսիկի միջև կնքվելից (Կնքվելից), Սևաստոպոլիսում, Պալատի և Պալատի միջև կնքվելու պայմանագրի, Ռուսաստանը, այլ կարգին ձեռն ապահովելից լեռ, կարգում էր նաև Պարսիկ, Արգունի և Քանակի յուրանները: Սովետական կառավարությունը, անբարեկցելով իր սովերի և կնքելով Անգլոպրոտոկոլ Քարթլուի կնքվելուց քաղաքականությունները, 1818 թվականի սեպտեմբերի 28-ին լեռայն կառավարչի պայմանագրի Քարթլուի վերաբերյալ ճառը: Բայ կայնիցից 13-ին, վերադարձի անբարեկցելուց լեռ, լեռայն կառավարչի պայմանագրի անբարեկցելուց:

101 Այս արտատպումները ի Համարյալապես իրանուկանուկապով, քանի որ Քարթլուի իրանուկան սրտներ էր կարգավոր երկամուտքի անբարեկցել էր քրիտանուկա կառավարչի կնքելուց: Ոչ միայն նաև ժողովուրդը, այլև Սովետական կառավարման մյուս ոչ ճանձնագրական ժողովուրդները անուկապ պայքարի և՛ Քարթլուի քանակությունից ապաստարանելու կարգի:

102 «Թարգիմ» վերաբերյալ, և նույն 1918 թ., Ձ 2372:

103 կնոսի սկի ձեռքից արժեքի վերաբեր Քարթլուի:

104 Համարյալապես կնոսի սկի 1818 թվականի նոյեմբերի 16-ին Կ. Պալատ Քարթլուի հրատարակված երկամուտքերի կզվելից կառավարական քարտեզով և՛ Քարթլուի կառավարման 20 զինավորներին:

106 Լաչար Կրտեմի ընթացքում նախագուց Կարգաքննում է Մուս Բյալի, Լա-
ճիմ և Աթաթ Նճնկեհերին և Վեճուհուսում կսեղ է անում «Միայնակ և առաջա-
դեմություն» կուսակցության Շու Նրանց անկցում անկրթական և ընդհանրապես դու-
րանքով ընթացքում կուսակցության գործունեությանը, դասերսցանքն ժամանկցու
Երևանում և Գործարքում շարադարանների վրա 4-րդ կիսամյակ լույս է պը-
խուց դասարանի պնակն Ռիչուց ընդ կուցիքը, խի 7-րդ կիսամյակ նախք արգել է
գաստադարան Այն Լաչար ընդին նա «Միայնակ և առաջադեմություն» կուսակցու-
թյան գործունեությանը արգարանկուս նպատակով, կսեղ է անում կուսակցության-
նեկ կուսակցուհի և Խաչատրյան կանոնների վրա Այնուհաս նրան է արգարանկե-
նքն ուլ խալում Մուս Բյալի Նճնկեղն և ժամանակորստան Լիճխուս Լրտեմի
Լաչիմ ընդին Մակուլ արարինակ է, որ ես իր կուցիքում ուլ մի խոսք լի անում
Լաչար անդահանության և ծառայունեկի մասին (Տե՛ս «Քաղցիմ»-ի վերախ, 28 Կո-
նի 1913 թ., էլ 195—202):

105 «Քաղցիմ» վերախի, 2 Կուցի 1912 թ. Ձ 3504:

107 Նկատի ակի 1911—1912 թթ. Խաչա-Քարախան դասերսցուքը, որը ընթաց-
քում Քարախան կարգից Տրիպոլիտեան ու Արմենիան:

108 Նկատի ակի 1912—1913 թթ. Քալիանյան դասերսցուքը, որն ուղարակցի Քու-
քիան դասերսցուքը: Քարախան կարգից կրթության իր ընդ արդյունքները, բացա-
ռությամբ Մասնադուլի և Արմենյան Քրտիանի:

109 Նկատի ակի նշխարներին նախահայտնական շուս Խաչատրյանը:

110 Նկատի ակի 1912 թ. Կոնկուրի 22-ին «Միայնակ և առաջադեմություն» կու-
սակցության կուսակցու Ներադարան ուղարակիմ լի ՔՄԴՄՄԻ Նճնկեղս Նճնկեղս և Կու-
սակցության (կուսակցության կարգից կարգում կարգիմուք, որը պնակուքում էր
Քալիանյան վալան, առաջուկը:

111 Նկատի ակի 7-րդ աստիպան կիսամյակ գաստադարանի Այն Լաչար ընդ
արտառանում Կուքը:

112 Նկատի ակի «Ազատության և Կամուրանության» լիճխուս ընդինուկը կու-
սակցությանը, որը պարտանուկը կարգումուկը 1911 թ. Կոնկուրի 21-ին:

113 Քալիանյան աստիպան Կարգումուկան Կրիտուս Մալուս Քնկիլուսի նկարը
1921 թ. մարտի 15-ին Քնկիլուսում:

114 Նճնկեղս պնակը 1912 թ. պատուս 4-ին Միլին Անխուսում, կարմիր բանակի
արտանուկի Շու խալունեկի ընդհանրան մասնակի:

115 Նճնկեղս պնակը Կարգումուկան Կրիտուսում՝ Կուքու Ներ-Քարախանի և
Կուքուս Գործարանի կարգից, 1922 թ. Կուքի 25-ին Քնկիլուսում:

116 Նճնկեղս մալուս կուքուս արքանուկը 1920 թ. Անխուսում, Ք. ԱՌՄԻՅուրի
պն մասնակի կարգումուկուս մեղարանուկը:

117 Գաստիմուք կարգումուկը է աստիպան Կ-Նճնկեղսի կարգից 1912 թ. Կուքի
15-ին Տե՛ս Ան Կարգուս, Կըլ. ալի., էլ 178:

Մ ւ ւ և Կ ր Կ ր Ե ր Գ

3 «Քաղցիմ» վերախի, 21 Կոնի 1913 թ., Ձ 2220:

3 1910 թ. Կոնկուրի 14—19-րդ ակի անկցում «Միայնակ և առաջադեմություն»
կուսակցության վերին Կամուրանում, Կարգի մեծամասնությանը արգելից կուքի

որոշ փոփոխությանը շարունակել կուսակցության գործունեությունը «Թեյնդայու» (Մե-
թոդիստներ) անվան առիթ

4 Բառաքի պեղեղեղնու անասուն, Քաղաքա Գ. Շարուն

5 Գանձում է Բզմբի արհեստը ժամում

6 Սեղանեղան, Ամիր և Լյուսին Բեգյան ընթերցողականության կյանքը լինել
գեղարվել, ըստ որ կրոնի նվազումը անկում է անարարական շարունակների
համար

7 Բայց զան պատկերներում պատկերով նարազող լինում ընթերցող

7 Տ՛՛՛ս առաջին դարի Մ 110 անվանումներով

8 Այնուհետև խոսում է չքանակի այն շարունակների և փոփոխների մասին,
որոնք կրոնական շարունակում անբարեկեցիկության լինելի չի հասնում ընթերցող
հանդիսաններից Գառախաղ պատկերում է կայուն այդպիսիների գառախաղներից
կարելում է հետ գտնակներից կայուն Գառախաղ կայուն պատկերում հանդիս
անասուն շարունակների գառախաղներից Բայցի պատկերում անասուն շարունակը Մի-
լաս թի, Կարախաղի պատկերում անասուն շարունակը Պարազու, Ամիր Կրոն, Գառ-
քի կարճակատներից Բայուն անկում Մարիան թի, Միլոսի պատկերում անասուն
շարունակը Լասուն Ամիր թի, Կարախաղի պատկերում անասուն շարունակը Մարի թի,
Մարիանի պատկերում անասուն շարունակը Սեղանեղանի Միլոս թի, Կարախաղի պատ-
կերում անասուն շարունակը Լյուսին Քարուն թի, Բարախի պատկերում անասուն շարունակը
Ամիր Կրոն թի, Կարախի պատկերում անասուն շարունակը Մարի թի, Միլոսի պատ-
կերում անասուն շարունակը Գան թի և Ամիր (Սեղանի) Մարի Լայն Ամիր փայլ

9 «Թեյնդայու»-ի գեղարվել, 22 անվան 1912 թ. Մ 222:

10 Ազգայնագետներ

11 Կարա 1911-1912 թթ. Բախանյան պատկերով մասին է

12 Նվառն անի Կարախան ազգային կուսակցությունները

13 Անվանում, խոսք Կարախանի անվանումներից և Կարախանի գեղարվելը ըստ
համարի մասին է

14 Կարախանի անի անվանումների կամարով Կարախանի Կարախանի ըստ, որ
սեղանի 1912 թվականի փոփոխություն է, անվանում անվանում գեղարվել խոսքով
անվանումներից Կարախանի անվանումը Կարախանի անվանում է անվանումը անվանում-
ների պատկերները

15 Քեյնդայու

16 Արազու Կարա թի, որում է Գառախաղում փոփոխություն լինել հասնում է
կրոնի անվանումներին և Կարախանի անվանումը անվանումը անվանումը

17 Ամիր Կարախանի անվանում է Կարախանի անվանումը անվանում, իսկ Կար-
ախանի անվանումը կամ Կարախանի անվանումը անվանումը անվանումը անվանումը

18 «Թեյնդայու»-ի գեղարվել, 22 անվան 1912 թ. Մ 222:

19 Անվանումներից և Կարախանի անվանումը անվանում է Կարախանի անվանումը անվանումը
անվանումը անվանումը

20 Կարախանի անվանումը և Կարախանի անվանումը անվանումը անվանումը

10 Տարի չկը փոխական արժեքացնէ 1820 թվականն Անգլոսոսում:

11 Քաղք ընթանակն չէ:

12 Քաղք ընթանակն չէ:

13 Քաղք սկսուց յնշխմ է, համեմակն է, որ — մինչևստորջրան լին: ինքնուր

14 Քաղքայում քաղք հարկերը քանակում էն կրկն լինանակն ինքն շարքս-
Քաղք հարկեր ռուսում: Տելլոց է ստորջրային հարկեր ռուսում: Օրկոց, տեղալի-
օրկոց: Տարբարակն հարկերն մէջ մտնում էն ուղարք, խարարք, զնարք է որանք
քաղ լինում քաղմանակն այլ հարկեր: Ստորջրային հարկերը նշանակում էն
ստորջրային հատակ նրամանկերով, որնքն քաղքային հարկերն հարկ հատակ
ստորջրայինն ժամանակ:

15 «Քաղքի-ի վերայն», 2 մայիս 1818 թ., N 3518-

16 Կ. Քաղք ստորջրայիննքն մէջ: Կանկում է Քաղքի ներքային արին Քո-
նստային մե խաղ կնն էն հարկեր, հարկ է քրտուսայ այլ հատակներ:

17 Քաղք յնշխմ է:

18 Կառավարք ստորջրային կանկերն՝ Մուստոխ փայն հարկն է այն հար-
քեր, որ Արգու Քնքն է մեջն յնքեր ազատ արկովն, այն ստորջրայինն, որ
կրկնքն ստորջրային կր փայնքն է վերային նրամանկ, ինքն կրկնքն փայնքն քր-
տուսքն մեջնարկն է որ որին քրտակն կանկարքային:

19 «Քաղքի-ի վերայն», 12 օգոստոս 1820 թ., N 3771: Պատկան Քաղքման-
քայն «Պետով քրիչն և Օսմանով քրիչն», ս. 572—575, նրամանկն
Քաղքմանքային խոս-ձարէ Տաղու, նշխ. աշխ., էջ 242—245.

20 Կանկար-լիտանակն Վոլք Մեկն (1877—1840): 1810 թվականի մարտն
նշանակն կալիպարն կալիպար կրտուս քանկն նրամանկայ:

21 Քաղքում քանկն է ստորջրային:

22 Քաղք Մար չկը որ քաղքայինն (հարկմանքային թաղայինն, էջ 46)
նշխ է որ նքն այն հատարք կալիպարն ստորջրային է Քաղքմանք, ինքն որ ինքն քաղք-
ային ինքն էն «Քաղքի-ի վերայն», N 3510:

23 Քաղք N 2 կանկարքային:

РЕЗЮМЕ

В годы первой мировой войны жестокая судьба выпала на долю западных армян. Вследствие варварской политики геноцида, проводимой правительством младотурок, западные армяне в эти тяжелые годы оказались перед угрозой полного уничтожения.

Безжалостная массовая депортация армян из городов и деревень Западной Армении, а также из населенных армянами местностей Малой Азии, их истребление ни в коей мере не были связаны с мерами, принимаемыми по военным соображениям, ибо вопрос об истреблении армян был заранее разработан и предпринят Центральным комитетом партии «Елзание и прогресс» («Иттихад ве террак»). Для решения армянского вопроса младотурки избрали путь полного уничтожения западных армян, а война была лишь удобным поводом покончить с ними, а также для расправы с другими народами, чтобы Империя стала «чисто турецкой».

Весть о насильственном массовом выселении и массовых погромах западных армян скоро распространилась по всему миру, всюду вызывая бурное возмущение и протесты. Представители прогрессивного человечества, отдельные организации гласно осудили варварскую политику геноцида, проводимую младотурками, требовали немедленно прекратить ее, возвратить депортированных армян на их родные места. Правительства Англии, Франции и России 24 мая 1915 г. предупредили Высокую Порту о том, что геноцид и истребление армян в Турции рассматриваются ими как чудовищное преступление против человечества и цивилизации, и что виновные в этом обязательно будут привлечены к ответственности. К сожалению, и эта инициатива не дала каких-либо результатов. Правительство младотурок продолжало в больших масштабах и с неумолимой жестокостью осуществлять свою политику, жертвами которой стали более полутора миллиона армян.

После окончания первой мировой войны мировая общественность потребовала привлечь к ответственности турецких преступников, организовавших геноцид западных армян. Видные политические деятели, деятели науки и культуры разных стран подняли гневный голос протеста и осуждения. Под давлением этого мощного потока протеста, стремясь отмежеваться от скомпрометировавшего себя режима младотурок, новый кабинет во главе с Ахмедом Назет-ваншой сразу после Мудросского перемирия 1918 г. выносит решение о привлечении к судебной ответственности руководителей младотурецкого правительства, а также членов Центрального комитета партии «Единение и прогресс» — за вовлечение Османской империи в первую мировую войну и организацию депортаций и резни армян. Решением правительства от 16 декабря 1918 г. были образованы следственные комиссии (генеральным председателем комиссии был бывший вали Анкары Мазхар-бей), которые начинают собирать обвинительные материалы об истреблении западных армян — шифрованные телеграммы, официальную переписку, инструкции и приказы, а также свидетельства очевидцев. Вилаеты Османской империи были разделены на 10 судебно-следственных районов, были назначены прокуроры, следователи и секретари для каждого района. Одновременно с этим печать развернула широкую работу по выявлению преступников и привлечению их к судебному следствию.

Была арестована ряд министров и партийных руководителей младотурецкого режима, ответственных районных секретарей, уполномоченных, заместителей, военных и других официальных лиц. Однако непосредственным вдохновителям и организаторам этих погромов удалось избежать бегства, найдя убежище в Германии.

8 января 1919 г. в Стамбуле были созданы Первый, Второй и Третий чрезвычайные военные трибуналы. Хотя по закону предусматривалось судить преступников на месте преступления, чрезвычайный военный трибунал Стамбула на первом своем заседании по делу о виновниках депортации и резни в Позгате вынес специальное постановление о проведении суда в Стамбуле.

8 марта 1919 г. специальным указом султана Мехмеда VI Вахидеддина (1918—1922) дело младотурецких партийных глава-

рей и министров было передано на рассмотрение Стамбульского чрезвычайного военного трибунала.

Суд над руководителями младотурецкого правительства и членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс» начался 27 апреля 1919 г. в Стамбуле и продолжался, с перерывами, до 26 июня. На 6 заседаниях, состоявшихся и изд. допросы подвергались в основном члены центрального комитета партии «Единение и прогресс», великий визирь Саид Халим-паша и несколько министров. Однако 28 мая английское командование, без каких-либо объяснений, сослало 77 заключенных на тюрьмы на остров Мальту, судебное разбирательство было прервано. В конце судебного разбирательства возобновляется с привлечением новых доказательств.

На 7 июньских заседаниях слушались дела государственных должностных лиц — министра почт и телеграфа Хусейна Хашми бей, а также духовных руководителей страны (шейх-уль-исламов) Эсада Хайри и Муса Казим эфеиди.

5 июля 1919 г. был вынесен приговор. В ходе этого судебного заседания было вынесено обвинение против 20 присутствовавших на суде, а также заочно против 11 отсутствующих высокопоставленных партийных и государственных деятелей.

Согласно процедуре судебного следствия, председатель комиссии генерал-майор Мустафа Назим-паша провел, в первую очередь, опознание личности обвиняемых, а также проверил наличие адвокатов.

Одновременно он заявил, что закон никогда не предусматривал обязательного присутствия адвокатов при судебном разбирательстве в чрезвычайных военных трибуналах. Затем секретарь суда Шейх-бей зачитывает обвинительное заключение. В то же время, на основе статьи 372 Уголовного кодекса, оглашается согласие генерального прокурора Мустафы Назим-паша на заочный суд над отсутствующими обвиняемыми.

Имея в виду возражения адвокатов и в начале, и в ходе судебного процесса, о том, что «судебные вопросы, связанные с министрами и другими высокопоставленными чиновниками подлежат рассмотрению не на чрезвычайном военном трибунале, а в верховном суде», Мустафа Назим-паша в своем выступлении отме-

тил, что преступления, о которых говорится в обвинительном акте, совершались подсудными не по долгу их службы министрами, а по тому обстоятельству, что они стали соучастниками преступлений, санкционированных центральным комитетом партии «Единение и прогресс» и его пленума.

Документы, приведенные в первом и последующих обвинительных актах—шифрованные телеграммы, письма—свидетельствуют о том, что депортации и погромы западных армян были не военными или дисциплинарными мерами, не носили ограниченный или локальный характер, а были заранее предусмотрены, осуществлялись по прямой инициативе центрального комитета партии, согласно инструкциям и секретным приказам специального центра.

Основное внимание в обвинительных заключениях и в ходе допросов на заседаниях было уделено резне западных армян.

Высший командующий третьей армией Кавказского фронта генерал-лейтенант Вехиб-паша в свидетельстве, представленном судебному следствию, сообщает, что вопрос об истреблении армян и разграблении их имущества был решен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс», что в районе дислокации третьей армии организатором и руководителем кровожадных полчищ был Вехаздан Шакир бей.

На втором, пятом и шестом заседаниях суда допросу была подвергнута «Особая организация» («Тешкилят-и-махсусе»), осуществившая резню западных армян. «Особая организация» была создана специальным постановлением Центрального комитета партии «Единение и прогресс». В ходе судебного разбирательства было раскрыто, что в преступной деятельности «Особой организации» принимали участие генеральный председатель Центрального комитета партии Мидхат Шюкри бей, члены ЦК доктор Бехаздан Шакир, доктор Назим, Риза бей, делегат от Анхары Атиф бей, министр просвещения Шюкри бей, председатель меджлиса Халил, заведующий общественной безопасностью Азиз бей, комендант Стамбула Джевад. Руководил преступниками председатель партии младотурок, министр внутренних дел Талаат.

Под названием «Тешкилят» и «махусе» действовали две секретные организации. Одна из них была военной организацией, созданной по приказу военного министра. Руководителем ее был Сулейман Аскери бей. Задачей этой «Особой организации» была вербовка людей, знакомых с Кавказом и владеющих языками местных народов, в тайную переброску групп этих агентов за границу с целью подстрекательства мусульманских народов Кавказа против России.

Вторая «Особая организация» находилась в непосредственном распоряжении министерства внутренних дел и под руководством Бехзаддина Шакира осуществляла депортацию и резню западных армян.

Из материалов следствия выяснилось, что важная переписка, относившаяся к Центральному комитету партии «Единение и прогресс» и «Особой организации», была большей частью уничтожена. Виновным в этом был в основном доктор Назым, который похитил архив партии, чтобы утаить сделки комитета и совершенные преступления. Однако, несмотря на все меры предосторожности (зачастую инструкции давались устно), чрезвычайный военный трибунал располагал достаточным количеством телеграмм, писем и других документов, бесспорно свидетельствовавших о сговоре Центрального комитета партии «Единение и прогресс», министерства внутренних дел и «Особой организации» в депортации и резне армян. Документы показывают также активную деятельность районных ответственных секретарей по вербовке для «Особой организации» уголовных преступников.

Суд признал должностные лица виновными в том, что они, зная о погромах и других акциях насилия, не предпринимали никаких действительных мер для их предотвращения. Напротив, своим вмешательством они способствовали продолжению трагедии. Например, шейх-уль-ислам Муса Кязим эфенди, который как духовный предводитель мог бы сыграть большую роль в предотвращении этого варварства, не сделал ничего существенного.

В приговоре, вынесенном 5 июля 1919 г., подчеркиваются подробности избиения западных армян, разграбления их имущества, отмечаются факты нарушения конституции Центральным комитетом партии и руководителями правительства. Одной из важных

улик было признано вступление в первую мировую войну без решения меджлиса, а также злоупотребления в спекуляции и торговле, особенно в торговле продовольствием.

По первому пункту статьи 45 гражданского уголовного кодекса суд заочно вынес смертный приговор Талаату, Эиверу, Джемалю и Назиму, согласно второму пункту статьи 45, последнему пункту статьи 55 Джевад, Мустафа Шериф и Муса Кизам были приговорены к 15-ти годам ссылки.

Заседания суда по делам районных ответственных секретарей партии «Единение и прогресс» и других должностных лиц состоялись 21, 23 и 28 июня 1919 г. Приговор был вынесен через полгода, лишь 8 января 1920 г., причем комиссией Первого чрезвычайного военного трибунала Стамбула. По данным обвинительного акта и приговора к ответственности было привлечено 36 человек.

В обвинительном заключении от 19 июня 1919 г. указывается, что районные ответственные секретари, согласно устным и письменным секретным приказам Центрального комитета партии и правительства, незаконно вмешивались в правительственные дела и участвовали в преступных действиях Талаат-паша и его сообщников.

При допросах ответственных секретарей также основной акцент делался на вопросы депортации, погромах западных армян, разграблении их имущества. Ответственным секретарь города Эдирне и другие обвиняемые пытались смягчить свою вину, оправдывая тем, что депортация проводилась якобы на основе закона по распоряжению правительства. Председатель комиссии Мустафа Назым-паша, опровергая их ложные показания, отмечал, что депортация была лишь предлогом для уничтожения армян.

В приговоре 8 января 1920 г. отмечалось, что некоторые из вышеупомянутых ответственных секретарей и уполномоченных содействовали инициативе Центрального комитета и руками убийц, других уголовных преступников, завербованных в своих районах, организовали резню и грабеж армян.

В ходе вышеупомянутых судебных заседаний Чрезвычайный военный трибунал Стамбула проводит обстоятельное судебное разбирательство также в отношении лиц, непосредственно осу-

шестилетних депортацию и резню в провинциях. За тяжкие преступления суд заочно приговорил ряд ответственных секретарей к смертной казни, других — к тюремному заключению сроком на 10 и более лет.

Протоколы и постановления судебных заседаний очень ограниченными тиражом были опубликованы в 1919—1920 гг. и приложенных к турецкой официальной газете «Тахвими векайн» (арабскими буквами). Все титульные листы носят следующей заголовок: «Судебный протокол Чрезвычайного военного трибунала, созданного по императорскому указу его величества падишаха от 8 марта 1335 (1919) г.»

В книге полностью публикуются в переводе с оригинала на армянский язык материалы судебного процесса над членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс», руководителями младотурецкого правительства, районными ответственными секретарями партии, должностными лицами, причастными к депортации и резке западных армян. В перевод не включены материалы, относящиеся к съездам партии, к дисциплинарным вопросам, а также к злоупотреблениям в области торговли и снабжения продовольствием.

Материалы судебного процесса, конечно, неполные, поскольку не все протоколы допросов были опубликованы в приложениях к «Тахвими векайн». Документальные материалы, относящиеся к депортации и набежаниям западных армян (телеграммы, инструкции, протоколы предварительных допросов обвиняемых, свидетельства очевидцев и т. д.), содержались в 293 папках Чрезвычайного военного трибунала. Полная публикация их раскрыла бы варварство младотурок с наибольшей обстоятельностью. И все же материалы судебного процесса дают определенное представление об организации и осуществлении депортации и истреблении западных армян. Однако судебное следствие в действительности не разрешило да и не могло разрешить вопрос об искуплении крови более полутора миллиона армян, павших жертвой геноцида, вопрос о возмещении стоимости брошенного имущества, достигавшей миллиардов и т. д. Армянский народ был изгнан из своей колыбели — Западной Армении.

Не всегда проявляли судьи необходимую последовательность. Многие из них, связанные с младотурками, зачастую склонны были не углубляться в расследование фактов, не принимать строгие решения. В ходе судебного следствия были существенные проблемы. Например, суд над районными ответственными секретарями состоялся в июне 1919 г., а приговор был утвержден лишь в январе 1920 г. Если вынесение смертного приговора в отношении обвиняемых, преданных суду заочно, не вызывает недоумения, то очевидна излишняя терпимость в вопросе об определении наказания присутствовавшим на суде преступникам.

Факты показывают, что младотурки различными коварными уловками пытались помешать естественному ходу судебного процесса. Особенно старались они повлиять на членов военного трибунала, чтобы облегчить вину подсудимых.

Необходимо отметить, что политика гонений и истребления остатков западных армий продолжалась и в период национально-освободительного движения кемалистов 1919—1922 гг., когда были организованы новые массовые набеги в Восточной Армении и Киликии, а также в ряде районов Турции; жертвами этих погромов стало 250 тысяч армян.

В наши дни правящие круги и историки Турции упорно продолжают отрицать факт геноцида армян, фальсифицируют историю армянского народа всевозможными средствами и антинаучными публикациями. По их мнению, «армяно-турецкие столкновения произошли из-за интриг великих держав». Суд над главарями младотурок в Стамбуле в 1919 г. они считают следствием межпартийной розни, вражды между иттихадистами и иттифистами.

Вопреки попыткам турецких фальсификаторов, мировое общественное мнение осуждало и осуждает преступление, совершенное против армянского народа. Суд над главарями, младотурок, состоявшийся после окончания войны, был крупным событием, разоблачившим перед всем миром гонения и геноцид, которым подверглись западные армяне.

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

S u m m a r y

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the "Ittihad ve Terakki" (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all, as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise

did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voice of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Mudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time the press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

First, Second and Third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 5, 1919, the extraordinary court martial of Istanbul, at its first session of the process about the Yozghat

deportation a massacre criminals, adopted a special resolution to try the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918—1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 27, 1919 and went on intermittently till June 26. During the six sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Huseyin Hashim Bey, the Minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President, also (Sheikhul Islams), Esad, Hayri and Musa Kiazim effendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defence of those accused. Then Shofik Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of Item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazim Pasha expressed approval to try those absent by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the course of the trial, that judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not at extraordinary court martials*. Mustafa Nazim Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill

of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participant in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums. 8

Documents—cryptographed telegrams and letters brought in the first and successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character; they were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Fehaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of blood-thirsty bands, about the Third Army.

„Teshkilati Mahsuse“ (Special organization) executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed that Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Fehaeddin Shakir, Dr. Nazim, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, Minister of Education, Halil, President of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djevad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of „Teshkilati Mahsuse“, Talat, Minister of the Interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of „Teshkilati Mahsuse“, one military, set up on the order of the War Ministry, with Euleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among the Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The Ministry of the Interior had immediate disposal of the second „Teshkilati Mahsuse“, which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin Shakir at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and Progress Party and „Teshkilati Mahsuse“ were for the most part destroyed. Mainly, Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written material fell into the hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and „Teshkilati Mahsuse“ during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries in recruiting criminals for „Teshkilati Mahsuse“.

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul Islam Musa Kiazim effendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sherif and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and

28. 1919. The sentence was pronounced very late, on January 8, 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the date of the bills of indictment and the sentence.

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity, upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates.

During the examination of executive secretaries the main stress was likewise put upon the question of deportation and mass sacres of Western Armenians, plunder of their property. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves. That deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, relating their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee and organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in their branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate executors of deportation and massacres in the provinces. By default for their perpetrated grave crimes the court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper „Takvimi Vekayi“ (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: „The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)“.

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and Progress Party members, the Young Turk government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully published in this book, translated from the original into Armenian. The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of "Takvim Vekayi" Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts) referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martial. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact, solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of material losses of the property abandoned which reached milliards. The Armenian people became deprived of its homeland, Western Armenia.

Judges, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating, was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up invidious traps to pervert the natural course of the trial. They especially endeavoured to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and

annihilating the debris of Western Armenians, continued during the period of nationalistic movement of Kemalists. In 1919—1922 Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250,000 Armenians were martyred.

In our days the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians, and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian-Turkish collisions were evoked by the crafty designs of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Ittaliists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish falsifiers, world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians for all mankind.

ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆՆԵՐ

Յրիմաստանի գաղութարարական ղեկավարների և շրջապատի զինվորների (Միսթյան և Կառապետյան) կառավարման կենտրոնական կազմի սկզբնական գաղութարարական առաջին կետի (27 ապրիլ 1818 թ.) արևմտագրության սկզբնաձևը:

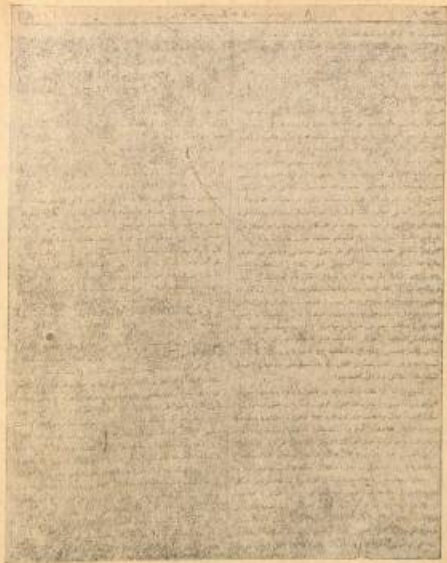

Handwritten text in two columns, likely a manuscript or ledger. The text is dense and appears to be in a historical or administrative context. The script is a cursive style, possibly from the Ottoman or Persian regions. The page shows signs of age, including discoloration and some wear.

Name	Address
John Smith	123 Main St
Jane Doe	456 Elm St
Robert Brown	789 Oak St
Mary White	101 Pine St
James Green	202 Cedar St
Elizabeth Black	303 Birch St
Thomas Gray	404 Spruce St
Sarah King	505 Willow St
George Lee	606 Ash St
Patricia Hall	707 Hickory St
Richard Young	808 Magnolia St
Susan Hill	909 Sycamore St
Daniel Scott	1010 Dogwood St
Margaret Adams	1111 Redwood St
Christopher Baker	1212 Cypress St
Jennifer Wilson	1313 Juniper St
Matthew Moore	1414 Fir St
Ashley Taylor	1515 Hemlock St
Andrew Jackson	1616 Larch St
Stephanie King	1717 Alder St
Jonathan Lee	1818 Basswood St
Nicole White	1919 Cottonwood St
Christopher Brown	2020 Elm St
Michelle Green	2121 Maple St
David Black	2222 Oak St
Christina Gray	2323 Pine St

Handwritten text in two columns, likely a manuscript page. The text is written in a cursive script, possibly Arabic or Persian, and is densely packed across the page. The right column contains a large initial letter at the top, possibly a section marker. The text appears to be a continuous narrative or a list of items, with some lines starting with small decorative elements. The paper shows signs of age, including discoloration and some wear.

Handwritten text at the bottom of the page, centered horizontally. It appears to be a signature or a concluding note, written in the same cursive script as the main text.

Handwritten text in two columns, likely a manuscript or ledger. The text is dense and appears to be in a historical or administrative context. The right column contains a list of entries, possibly names or titles, with some numbers and dates. The left column contains more detailed text, possibly descriptions or accounts. The handwriting is cursive and somewhat faded. There are some numbers and dates visible, such as '1718' and '1719'.

Յրբաժնորդական կառավարության զեկամարները և սննդային և առաջափնույրան
կառավարության կենտրոնական կոմիտեի անդամները զառավարության ներքոց ժողով
(2 Հունիս 1918 թ.) ստորին նրանք սրճանակարության անձանակները.

Ննչապրտնն կրտնչսմյաննք զր Լուսնս.

دیوان حرب عریق

تأليف: ...

۲۲۲۲۲۱

...

...

وفاقی کا کلمہ ...

...

Main body of handwritten text in two columns.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՈՒՆԱՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՆՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

Գրող: Գրիգոր Բարսեղյան

Գրքի անվանումը:

Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում տպագրված է 1918 թ. 11 ամսին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

Գրող: Գրիգոր Բարսեղյան

Սույն գրքի հեղինակը հարգելի է պահանջում, որ գրքի օգտագործողները պահպանեն նրա անունը և տպագրության վայրը, ինչպես նաև հարգեն նրա իրավունքները:

Գրքի արժեքը:

Գրքի քանակը:

Գրքի անվանումը: _____

Գրող: _____

Գրքի արժեքը: _____

Գրքի քանակը: _____

Գրքի վիճակը: _____

Գրքի օգտագործողի անունը: _____

Գրքի օգտագործողի հասցեն: _____

Գրքի օգտագործողի կնիքը: _____

Գրքի օգտագործողի ստորագրությունը: _____

Գրքի օգտագործողի թվականը: _____

Գրքի անվանումը: _____

Գրող: _____

Գրքի արժեքը: _____

Գրքի քանակը: _____

Գրքի վիճակը: _____

Գրքի օգտագործողի անունը: _____

Գրքի օգտագործողի հասցեն: _____

Գրքի օգտագործողի կնիքը: _____

Գրքի օգտագործողի ստորագրությունը: _____

Գրքի օգտագործողի թվականը: _____

Գրքի օգտագործողի անունը: _____

Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում տպագրված է 1918 թ. 11 ամսին: Գրող: Գրիգոր Բարսեղյան

Մեղացրուան նորոգութեամբն ի Շաղհատ.

Պարսկական լեզու

Գրքի անունը

Հեղինակի անունը

Գրքի տեսակը

Մանրագրերի և փոքրիկ գրքերի անվանումները

Մանրագրերի և փոքրիկ գրքերի անվանումները

Հասարակական և կուսակցական գրադատական ակադեմիան

K A R A R N A M E*

İftisahını ilan eden (ittihat ve terakki) cemiyetinin reis-i umumisi Said Halim paşa ile meclis-i umumisinin aza-i tabiyesinden olan Talât, Enver, Cemal, İbrahim, Şakrû, Halil ve Ahmet Nesimi ve Katib-i umumisi Midhat Şakrû ve merkez-i umumisi azasından İstanbul Murahhası Kemal ve Ziya Gök Alp, dokt. Ruzuhî, Küçük Talât ve yine merkez-i umumî azasından olan Teşkilat-ı muhsuseye memur bulunan dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atif, Rıza ve Teşkilat-ı mezkûre ercûmen idaresine dahil olan emniyet-i umumiyeye müdür-u esbaki Aziz ve merkez kumandanı zabıka Cevad beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mütezemin evrak-ı istintakiye ve nezeratiye divan-ı harbi celi müddis umumîliğinin balada mestur iddianamesi müteallaa ve tedkik olundu.

Mezkur iddianamede İttihat ve terakki cemiyeti bir programa ve nizamnâme-i dahliyyeye müstenid zabiri ve ahenî, diğeri talimat-ı sıfahiye ve mahremaneyeye mebnî mestur ve haft iki mahiyet-i mütezaddî camii olup delail ve beaheyn mevcuda müeddasından şehsiyyet-i manevisinin bir silsile-i kital ve ğarat ve su-i istimalat ile mazmun aleyh bulunduğu ve icraat vakasından mütevellid mesuliyet-i kanuniyi mütehammil olması cemiyetler kanunu İhkâm-ı sanhiyyeyle müveyyid olan cemiyet-i mezkûrenin balada mezkur-ül-esami muhsa-i muhimine ve erkan-ı müteallifzesinin mabihi-ül maznuniyeti (zah ve kendilerine isnat olunan cereain basî ve temhil edilmekte var) an cümlle geçen 300 senesi ten-muzunda muhsa-i cemiyetle bilistifare ilan olan tekerberlik üzerine cemiyetin zevî nüfus erkanından olup İttihatçılarından dolınyı silki askeriyeden matrud Enver ve Cemal ve keza İttihat Talât beylerle refikası Avrupanın meşgul olduğu harbi umumiyyeden bilistifade iz'an iktidar ve adil ve dad ve hükümet refetiyye

* İttihatçıların terakkiyeden ayrışmalarını göstermektedir.

hal-ı muvazın; irak eden mesall-i muallaka ve gavatt-i mazelleyf herkeze ibraz şiddet ve her tarafa ilka-ı dehşetle hal ve fasıl sev-
darını çıkışarak mukaderrat-ı millet üzerinde tahvilat-ı azime ve teş-
vigat olı nihayeti müntic ifal ve icrast vahimeye cürret ve sürete
amâl-i milliyet-ı tetmin maksadı ile ve hakikatta ise bir galle-i azimi
İhda ile seda-ı milleti susdurmak ve bu fırsattan bilistifade icrai
tehabülüm ve teşalüh ile iddihar-ı servet ve samân etmek emniye-
siyle hareket eyledikleri ve harb-i umumiye iştirakı bir lakim hiyeel
mesaisi istimaliye emurr vaki haline getirdikden sonra tatbik-i
menviyata bilibtidar, Harekat-ı harbiye sıralarında makasid-i hafiye-
lerini mevki fiile tsal arziyle hususi ve mahvi komitecisine ifaal ve
harekatıyla iştiğal etmek ve hapishanelerden tahiyte ettirdikleri ka-
vâfil-i mücrimin harekât-ı cinayetkaramelerine esaslar hazırlamak ve
bunlara ovamir ve talimat vermek ve bütün bu ilil-i harekât-ı hafiye
ile İstanbulda iştiğal etmek üzere Teşkilat-ı mahsuse namı tahında
vücûde getirdikleri bir komiteden emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki
Arif ve merkez-i umumi azasından Atif ve dokt. Nazım beyler adeta
merkez-i erkan-i harblığıni ve merkez kumandanı Cevad bey dahi
anlar tarafından ittihaz olunân mukaderratın tasdik ve tatbikini ifa
edip istihdam eyledikleri eghasa külliyyetti paralar tevzi ve masarik
muhtefiye sevk ve azam ve dokt. Behaeddin Şakir gibi ruvessasına
gıfte millîshahları verup emirlerine otomobiller, mebzulen nukud ve
levazim-i tahribiye tevdi ve tahsis eylemiş. Ve bu vechile ittibat ve
terakki cemiyeti rüesasının makasidini gizli bir usul dayresinde tenfiz
ve icraya koyulmuş oldukları dermîyan olunmaktadır. Bu komitenin
dağraya dağıttığı efradından bazıları reyislerinin telkin ve teşvileri
ve ahir mahallerin ittibat ve terakki murahalarıyle cemiyete intifa
arziyle mutî ve mukad bazı memureyn ile sayika-ı safvet veya
ilcayı cehaletle anlara ittikak eden mükdarı pek kalil bazı işhasın
deftalet ve muavenetleriyle taktik-i nüfus, nehb-i emval ve nukud ibrak
mebanî ve ecsad, hetki ırz, ve eza fezahtini İka eyledikleri bu me-
saibe hedef olsalar bila tefrik-ı cins ve mezheb ve İbnaî memleket
olup bu meyanda mağdurunun kısm-i mühimi; gerçe Ermeniler isde
kısm-i külliyeside unasar-ı sayre ve bilhassa her vakit ve her yerde
türkler olduğu cümle-i müddayatdandır. İstü tahakkatın mevzu olan
madde-i muayene Ermenilerin tehciri esasında muhtelif zaman ve
mahallerde vukuuna getirilen ve her birinin faileri haklarında bas-

kaca takibat-ı kanuniye icra kılınmakta olan fecayın mevzı ve münferid vekayiden ibaret olmayup mezkur el-esamı zevaldan mürekkep bir kuvva-i muttahiha-i merkeziye tarafından tertip ve icrasının şifalı ve hafi evamir ve talimat ifası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedirki netice-i tedkikatı mağır detail ve berabeyn ve beye'inat tahririye ve vesaik-ı mutebere bir vechi zıdderc ve telifk olunur. Şöyleki:

İttihat ve terakki rüesasının (Teşkilat-ı mahsuse) ünvanı tahtında biddiyeten harba iştirak etmek işğasıyle vacuta getirdikleri ve fakat bilahire iddianamede bast ve tezkeyar olduğuna üzere harekât ve icrast cürmiyle istigal ettirdikleri şebeke-i haliye encümen idaresi merkez-i umumisi azasından dokt. Nazım, Behaeddin Şakir, Atıf, Rıza ve emniyet-i umumiye müdür-u esbaki Aziz beylerden mürekkep olup. Bunlardan Behaeddin Şakir beyin merkezi Erzurum olmak üzere vilayet-i şarkiyedeki kuvvetlerin kumandasına geçtiği, ve Rıza beyinde Trabzon havalisinde dolaşdığı esnada İstanbulda Aziz, Atıf ve Nazım beylerin icra-i isahiyet eyledikleri ve merkez kumandanı Cevad beyin dahi mukarrarat-ı muttahihaletinin tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu (tertib-i numero 10, vesika 1).

Behaeddin Şakir beye hitaben 150 nomerolu kararı muhtevi (Galatalı Halilin komitece tecizası matlubdur, Emanet postahanedan istirdad edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği), ibaresini ve zeyrinde (Aziz, Atıf, Nazım imza-ı zatilerini havi ve altında (muafektir, Cevad) tasdik ve imzasını ve daha altında (Esbabihiyanel, para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabitdir. Bu kararnamenin merbutu varsaka ise keyfiyetin (Artvinde, Behaeddin Şakir beye bizzat hal olunacaktır) işaretiyle (A. Cevad) imzasıyla şifreli telgrafle emir ve işar olduğuna irae eder.

Teşkilat-ı mahsusede firari Enver beyin amurcası Halil paşasında merkez kumandanlığı zamanında dahil olduğuna ve Teşkilat-ı mezkurenin İttihat ve terakki cemiyetiyle irtibatına (tertib-i numero 10, vesika 4) Midhat Şükrü beye hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atıf, Aziz) imzalarını havi ve 59 nomerolu tezkere delil ve bu uğurda serkerde cemi ve tedaruk ve mahbusları tahliye ettirdiklerinde mumallehy Halil beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 nomerolu telgrafi bürhandır.

Teşkilat-ı mahsuseye mevad-ı tahribiye verdiğini mumaileyh Halil beyin harbiye dairesi müdüryetine 68 numero ile 16 teşrin-i sani sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekte ve buna mümasil vesaike Teşkilat-ı mahsusenin evrak-ı motebakyası meyanında tesaduf edilmekte. Bununla beraber tedkikat-ı vakıadan bu daireye ait evrakdan bir kısım-ı mühiminin ve merkez-i umiminin batın evrak ve defatirinin aşırıldığı anlaşılmakta ve hatta emniyet-i umumiyeye müdür-u esbaki Aziz beyin Talât beyin istifasından evvel daireden aldığı malûmat ve muhaberat-ı mühimmaya dair dosyaları inhisarından sonra iade etmediği dahliye nezaret-i celilesinin tezkiresi mandereratı ve şahadet mazbuta defaletiyle şahut bulunmakta (tertip-i numero 31).

İlan-ı harbdan hayli müdet ikdan hareket-ı harbiyeye niyet olunduğu ve bunun cemiyetce kasd ve arzu olunduğu 17 ağustos 30 tarihinde katib-i umumî Midhat Şükrü bey imzasıyla ve Erzurum valisi vasıtasıyla Behaeddin Şakir beye olan işardan istidlal olan mahdudur.

Diyarbakırda ika edilen kital ve lecamı İrani Talât beyin imal ve teşvikiyle vali eylediğini (tertip 8, vesika 1) Zor mutasarrıfı Ali Suud beyin mumaileyh Talât beye keşide edup mundereratı vali ve yaveriyle komiser Memduhun idamen terziatı vucubuna dair olan şifreli telgrafnamenin (hiz) işaretleriyle ibtalı teyit eder.

Dahliye nezaret-i kalem-ı mahsus müdürü İhsan bey Kilis kaymakamı İken Dersaadeten Halebe gönderilen Abdülhadi Nuri beyin tehcirin imha maksadına mügenid bulunduğunu ve İhsan Talât bey ile temas edup imha emirlerini bizzat aldığı Memleketin selameti bundadır diyerek kendisinde iknas çalışıldığını itian eylemektedir. (evrak-ı ishinkisiye sayfa 15)

Bursa katib-i mesulu dokt. Midhat beyin Bolu katib-i mesulu İken Kağırdan Bolu mutasarrıflığına Ankara vilayetinden tebid olunan Ermenilerin yokunu alınmış bir bine balığ olduğunu ve vilâet-i ahali-i İslamîsinin bu münasabette itihaf ve terakki ile anın zade-i meşruğu olan hükümete perestiş ettiklerini ve bu tesirin senelerce paydar olacağını binaenaleyh bu feyinde sadet-ı atıyassın temin için aynı harekate imtisalin müceb leva'id olacağına dair seç. vis çektiği mutasarrıf Müfid beyin 11 Eylül 31 tarihıyla dahliye

nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrirdirki. (tertip 8 vesika 2).

Bununla Bolu gibi darulharekattan mahdud olmiyan bir mahalde tehcirin ne tedbir-i askeri ve nede tedbir-i inzibati cümlesinden olmayup cemiyetin emel ve arzusundan münbais ve Miðbat beyz mercainden mülbem olduðunu anlanmaktadir. Kısa bir müdetle Kanğride bulunan bu zatın Ankara vilayeti hâkımın hıssiyet-i umumiyesini uzakdan öğrenemeyeceğini bedihi ve bulunduðu vilayet şahistinin hıssiyetine ağıh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kanğrının merbut bulunduðu Kastamonu müslimanlarının mahiyetleri haricindeki vekail nefretle yad ve telakki eyledikleri hatta bir gün memleketin müfıtsiyle meğaih ve eðrafından bir cemm gafırın valı Reşid paşaya aynen şu sözleri (Civar-ı vilayetlerden Ermenileri mezbuhaaya sevk eder gibi çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katı ediyorlarmış bir memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazeb ul allahdan korkarız. Kefer ile hükümet paydar olur. Zulüm ile paydar olmaz. Aman rica ederiz, bizim vilayetde böyle bir muamele yapılmassın) dedikleri ve valı-i müşarileyh canbından böyle bir hale kalyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meseretlerinden gözleri yaşararak gıtdiklerini ikinci merbutun onbeşinci beyanet-i tahririye ile müeyyiddir.

Teşkilat-ı mahsusenin ve ana mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilayeti mülkahatında Ermenilere olan teaddat ve tecazuatını tevzih eden vali Tahsin bey efendinin 15 temmuz 331 tarihli şifreli telgrafnamesi (Faik namında bir mülazımın Arabyanın dört kızını aldığı ve mülazım Kâmil efendininde 1863 lira ve 35 yök eşya ve pek çok mucaherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek haselet ve merdliğe muhalif olduğunu ve bu hallere hatıme ve biffassa Teşkilat-ı mahsusene namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi ve Mamuret ul-aziz vatısı bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur defnetmeğe yetişemiyoruz deyör. Merdliğimizi, tarh-i millimizi muhafaza etsek iyi olur cumleleri mühtevtdir (tertip 8 vesika 4). İşbu telgrafnamenin meclis-i mebusanın beşinci şubesinde İrarı Talât beye ait evrak meyanında bulunması, Zor mutasarrıf Ali Suad beyin balada zikri şifreli telgrafname-i muhtımasının keyfiyet ve maksadı hıfz ve ibtalını teyyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı mahsuse reyisi Behaeddin Sakir bey imzasıyla Mamuret ul-aziz valisi Sabit beye—Nazım beye ait olmak üzere keşide bulunan ve topografisi dokuzuncu tertipte bulunan şifreli telgrafnameinin müdrecatı (Oradan sevk edilen Ermeniler laşiyeye olunuyormu, neli ve tağrib olunduğunu bildirdiğiniz işbas-i mazirra imha ediliyorımı, yoksa yalnızca sevk ve azam mı oluyor vazihen bildiriniz, kardaşım) söretindedirki mualleyh Resneli Nazım beyin o sırada Mamuret ul-aziz İttihat ve terakki müfettişliğinde ve elvoni hal firarda bulunması Teşkilat-ı mahsusenin imha vazifesiyle meşgul olarak cemiyetle irtibatı müekked vesakdendir.

Samsun katib-i mesulu Raşdi imzasıyla İttihat ve terakki merkez-i umumişine çekilip Midhat Şükrü bey tarafından Teşkilat-ı mahsuse ve memur dokt. Nazım'a 16 kanun-ı evvel 330 tarihinde havale edilen telgrafname dahil (Beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla ellibeş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığı) mübeyyin olması Teşkilat-ı mahsuse ile cemiyetin irtibat ve munasebetini ve şubat-ı cemiyetinde öleden beri çeteler tertibiyle işğal etdiklerini müsavvirdir. Yine bunu müveyyit (Balıkesir İttihat ve terakki müfettişi Musa) imzasıyla 20 teşrin-i sani 330 tarihli Midhat Şükrü beye nürsel ve dokt. Nazım'a muhavvel mektub müdrecatını ayrıca dahliye nezaretiyle cemiyetin bu çetelerle meşgul olduklarını irze eder Kezalik Brusa murabhasılığının 19 kanun-ı evvel 330 tarihli merkez-i umumiye tahriratı canilerin şakilerin Teşkilat-ı mahsuseve mukayyet olacaklarını mulindir. Gerçe işbu çetelerin bidadet-ı şeterberde harba işbirak etdirileceği işağa ve erbab-ı hulus ve sah-et iknaya gayret edilmiş isede bilahire kısmen balada zıkr ve İhtiyam olunduğu vechle tehçire labi tutulan kafilelerin katli ve ümase hususunda İstihdam kılındıkları ol babbaki delail ve berahin vesakin beyet-i umumiyesinden müsteban olmaktadır.

Taktillerin Talât ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukulları altında cerçyanı (tertip 11). Biri 21 temmuz 331 tarihli Diyarbekir ve Mamuret ul-aziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflerine yollarda katan emval delin etdirilerek ecsadin dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talât beyin şifreli telgrafı ve dördüncü ordu kumandanı Cemal beyin Diyarbekir valisine (müstacil) ve zata mahsusdur işaret ve 1 temmuz 331 tarihli telgrafında Frat nehrinin cenubuna doğru sürük-

tediği cesadın harekât-ı isyanında maktul düğen Ermenilerin cesedler, oimisi muhtemil bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde deñin ettirilmeñi meydanda cesad bırakılmaması lüzumu beyan olunmaktadır. (Tertip 11 vesika 3). Cevaben munsaleyle Cemal beye gönderilen 3 temmuz 31 tarihli (ve zata mahsusdur) İğnelini havâ şifreli telgramında (Frat vilayetine pek az münaşebettürdür. Sorak-kenen cesadın Erzurum, Mamuret ul-aziz çeñlierinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyanın maktul düğenlerin ya melruk ve derin mağaralara atılmaları yañud ekseriyetle yapıldığı vechle ihrakları sarıfıyla müneme yapılmakta ve defineleri bile pek müstesnadır) denilmektedir. Zor mutasarrıfı esbaki Ali Süad bey (İra-i mezkûreye sevk edilen Ermenilerin avakını hakkında malumat vermede ve hatta Tasvir-i elkâr gazetesi muharrırlığında bulunmuş olan Halebde ajans telgramları tabii Ağâh beyin Zor mutasarrıfı Salih Zeki beye (Senin için on bin Ermeni imha etti deyolarlar) demesine karşı Zeki beyin (Benim namusum var, on bine tenezzul etmem, daha çık bakalım), cevabını vermiş olduğuna Ağâh beyin rivayetine (...) dermıyan eylemektedir. (tertip 6 ve tertip 14 vesika 4 ve tertip 11 vesika 1).

Mamuret ul-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen emirde tebliğât-ı akideye rağmen yine yollarda pek çok cesadın bulunduğu şhar ediliyor bendaki mehzir-i muhtar izah olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurunun sadıkle tarifleri dahliye nezaret-i celilesinden ekiden bildirilmekle hudud dahlindeki bilamun cesadlar dikkatli bu suretle delin edilmeñ için maddat-ı kafi jandarma ile ileri gelen memurundan bir kaç zatın bu işe memur edilerek hemen her tarafa çıkartılması lüzumu ihtar olmaktadır. Diyarbekirden sevk olunan Ermenilerin yüz yirmi bin müssa balığ olduğu hakkındaki Reşidin dahliye nezaretine keside ettiği 15 Eylül 31 tarihli şifre vekain derece-i sumul ve ehemiyetini iraye kadir. (tertip 12 vesika 1).

Bir Ermeniyi teşahub edecek bir müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memurundan, ise lerd ve divan-ı harba sevk ve himayeyi feva görenler celi-i askeryeden iseler nisbet-i askeryelerinin katıyle beray-ı muhakeme mezkûr divan-ı harblere levdı olunmasına mütedair. üçüncü ordu kumandanı, Mahmud Kâmil inszalı telgraf (tertip 13 vesika 1) bu tecaude nebe an-âl-münkir

emir-i şeriyesine oralardaki müslümanların ne gibi tehdid ve tedhiş altında mevaffik olmadıklarını fecai-i vakadan yerli ahali-i islamiyenin ve küçük memurların müahaza olunamıyacıklarını ukû-i selimaya telkin ve efkar adileyi tatmin eyler.

Trabzon mebus-u sabıkı Hafız Mehmed beyin Kara deniz sahil-lerinde Ermenilerin kayıtlara ne sûretle irkab ve garh edildiklerine mübeyin ve bu fecai Talât beye bildirmiş isede vali Cemal Azna hakkında bir şey yapılmadığına mütezamin ifadesi (tertip 15) Talât beyin vaziyet-i cürmüyesini tespit eden esbab-ı teyid edendir.

Erzurum valisi Münir beyin 14 kanun-ı evvel 34 tarihli şifreli telgrafı (tertip 16) Erzurumdan Küçi tarikıyla gönderilen zenginler kalilesi valî-i sabık Tahşin beyin rızası hilatına olarak merkez-i umumi azasından Behaeddin Şakir beyin tertip etmiş olduğu çepe etrafı ve detaylılar tarafından katli ve çarete maruz kaldıklarına mabeyn ve binayen aleyh iclal-i mevcude-i cürmüyeye müveyyettir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabıka Kanfiri katib-i mesulu ve haka tüccardan Cemal Oğuz beyin teşkil eylediği Kürd Ato cotesi tarafından sûret-i katillerine dair Cemal Asaf beyin ifade-i mazbutası (tertip 18) cemiyet-i mamesillerinin cemiyetin manzume-i merkezyesine müzal olmaları lazım gelen fil ve hareketlerinin bir çubüğüdür. Ankara tehciri esasında mahalli İttihat ve terakki kulübünün kumandanı nezdine Tayib efendi namında birini göndererek borai sevki ceht-i askeriyede müstahdem ermeni memureyn-i sıhhiyesinin nisbet-i askeriyelerinin katını telif ettikleri ve merkez-i umumi mensubununundan Memduh Şevket ve biraderi Retet beylerin o sırada Ankaraya gederek ne sûretle zengin olduklarını ve Ankara tehciri tafsilatını ve İttihat ve terakki katib-i mesulu Necati beyin idarece-i müdahalelerini ve bu hususta büyük rol ifa etmiş olan vilayet-i müşarileyh polis müdür-ü esbaki Manastırlı Behaeddin beyin ifal ve hareketini tarif izah eden (tertip 2 ve sayfa 1) miralay Halil İcai beyin beyanet-i mufassalası bilhassa şayan kayd ve tezkiyar beyanelden müad ve ifa-i malumata muktedir şahadonda esamisini muhtevidir. Mumaileyh Behaeddin bey oraca divan-ı harba tevdi ve hakkında takibat-ı kanuniye icrasına tevessül edilmis iken İstanbulda çağırılmış ve dahliye nezaretinin talebine binayen gönderilmeyen evrak-ı tahkikiye bilahire harbiye nezaretine celb ve istirdad edilerek mumaileyh takibat-ı vakadan kutarılmıştır.

Netaic-i tedkikata nazaren fecal-i mezkûreyi şiddetle red ve adem-i iştirak tarikine temessük edenler vatan haini ad edilir iken Behaeddin bey gibi anasır-ı file pek ziyade mazhar-ı himayet ve sahabet olmuşlardır. Hatta dakilye nazır-ı esbaki Talât bey muzaileyh Behaeddin beyi şark ordular grubu kumandanı Vehip paşaya sûret-i mahsusede tavsiye ederek bera-i istihdam göndermiş. Bir müddet Samsun divan-ı harbi felakatinde ifa-i hizmet eyledikten sonra bir semt-i mechule savuşduğı anlaşılmaktadır. (Vehip paşanın zelina mahsus dosyada mazbut ifadesi).

Kastamonu tehcirini izah ve ora katib-i mesulu Hasan Fehmi efendinin cerain ve mesavisini nezarete yazmış iken dinletemediğini ve tehcirin lüzümüne dair dokt. Behaeddin Şakir beyden şifreli telgraf aldığı hakkında vali Reşid paşanın beyaneti (tertip 2. sayfa 13) ve merbutu telgraf sûretleri ve İttihat ve terakki lirkasının bir ictimâğında lırka reisi Talât beye verdiği takrirden ermenilere karşı ika edilen fecal ve mezalimi bilhassa İttihat ve terakki katib-i mesulterinin cümlestiyle dokt. Reşid, Cemal Azmi, Muammer, Atıf, ve habishane-i umumi müdürü İbrahim beyler haklarında tahkikat icrasını talep eylediğı halde Talât beyin (hıfz) işaretleriyle takririni bir tarafa atardığını ve İzmirde (sporting kulüb)—de Talât beyin kendisine (buradakileri ötekilerin skibetine ugradırdım) dediğini ve dokt. Nazım ile avnesinin birer fail-i müessir olduğunu söyleyen İzmir mebusu İhsan Onik efendinin (tertip 3 ifadesi ve Vehip paşanın tertip 7. sayfa 3) Ermenilerin katli ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihat ve terakki merkez-i umumisinin notice-i mukarraratı olup üçüncü ordu mintakasında insan kasablarını tedarik ve anları idare ve istihdam eden Behaeddin Şakir beydir. Ruvesa-i hukümet dokt. Behaeddin Şakir beyin emr ve işaretine inkilyat etmişlerdir. Üçüncü orduda bütün felaket-i beşeriyeye bütün felâ ve fesad Behaeddin Şakir beyin eli altından sudur ve zuhur etmiştir. Bı-ikiler ipden ve kazıktan kurtalmus yaranını, ötekilerde eli gövü kanlı jandarmalarını ihzar... elf ifade-i tahriryasıda İttihat ve terakki merkez-i umumisiyle meclis-i umumi aza-i tahiyasından bulunan vukela için bir buccet-i itham ve bürhan tamdir.

Suleyman Nazif beyin (evrak-ı istintakiye sayfa 6) Bagdaddan Diyarbekir hududuna gelir iken ecsadin teaffününden burunlarını tıka-dıklarına dair Konya vali-i esbaki Celal beyin (evrak-ı istintakiye

sayfa 7) Halebden kaldırılması ordu kumandanı Cemal paşa tarafından Talât beyden sorulub cevaben Ermeni meselesinde nokta-i nazariye hükümet-i merkeze nokta-i nazari arasında müvaffakiyet olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye eylemiş isede dokt. Nazım tarafından gönderilen mebus-ı ali Rıza efendinin merkez-i umumiye arz ve amilî düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında esrar edilmemesi yolunda heyri-i hahane vaziyade bulunduğuna ve nihayet bu sebebden infisal eylediğine ve İstanbulda bu meselele mehzirini Talât ve Nazımın anlatırken zulm bu işin lüzum ve faydasına kail olduklarını ve dokt. Nazım bey daha ileri giderek bu teğebbüsün şark mesalesini hal edeceğine saydığına ve Hayri efendi ise çalıştığı halde menine kadir alamadığını beyan eylediğine dair ifadesi tehcir ve imha hakkındaki teklifatı icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azl edildiğine dair (İstintakname, sayfa 17) Ankara vali-i esaki Mazhar beyin ve arablarla icra kolunan mezalim ve idamlarla Diyarbakır valisi tarafından tehcir müvaffakkar vaziyete bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında beyet-i tefişkiye-i mülkiye müdür-ü umumi-i sabiki Hamid beyin ifadesi, Trabzon fecali ve fatileri hakkında maliye nezareti varidat müdür-ü umumisi Lütfi beyin (İstintakname, sayfa 34, 35, 43) Trabzon Katib-i mesulu Nail bey hakkındaki beyanatı ve Behaeddin Şakir beyin Erzurumdan Antalya mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon) havafisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalyada ne yapmakta olduğu malfideye şifreli telgraf çekildiği ve bunun bir sûretini Talât beye göndermiş isede bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrıf-i sabiki Sabur Sami beyin ifadesi (evrak-i istintakiye 44 sayfa) ve Radî beyin Ankara tehcirine ve ora katib-i mesulu Necatî beye ait malûmatı maddavat-ı vakayı isbata medar-ı delayil ve kararın kaif-dendir.

Behaeddin Şakir beyin dahkiye nazım Talât bey vasıtasıyla (merkez-i umumiye) yazdığı bir şifrenin mahlûlü olup Teskilat-ı mahsuse dosyasında zahir eden varakanın zuhurunda muharrer 69 numarolu cevabda (Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona kumon harekât ediniz, buradan harekât edecek olan Yakub Cemil

ney size lazım gelen izahat ve talimatı getirecektir) yazılmış olduğu aradaki imbat ve münasebeti bir kat daha tezyih eder.

Mazmunı aleyhinden yukelidde bulunanlar ifadet-i istinatkiye-lerinde unkat ile mütevatik bir vazife meselesi ihlasıyla merci tahkik ve muhakemelerinin divan-ı harb-i orfi olmayıp kanun-ı esasi ihkâmince teşkil kılınarak divan-ı aliye ad bulundugunu müdataten dermiyan etmektedir. Fakat şahdan mustağni olduğu üzere kanun-examinin istinad edökleri 92-çi maddesi nazırların veya muhterem beyri-i yukelanın ancak umur-ı memurlarından mütevellid harekât-i siyasiyelerinden mütebasî dal-ı cürme ile mukayyet olup yahsen iki edökleri veya feran zimdihal bulundukları cezaîni edye için kanun-ı mezkurun 33 maddesi ihkâmınca nuzurun hiç bir intiyaz kanunileri olmayıp o kabil cezaînden dolayı merci muhakemeleri muhakim-i edye olmasına ve idare-i orfiye cari olan mahalde ol-bahdaki kararname mucibince kavanin-i mulkiye ve adliye tamamıyla sakin ve divan-ı harb-i orfiler merri cezaîni olacağına ve taktik ve ihtikâr gibi mevadin tahkiki işbu divan-ı harb-i orfinin teşkil ve vezâline mutallik kararname-i ahir mucibince cumle-i vezâiden olmağıla gayri-ı varid olan vazife itrazının redi kararı olduğdan sonra talil al-ziker cezaîni-i mecazeretleri hakkında bir vecih hâlâ delâil ve beraheyn kalîye istihsal kılınan mazmun aleyhinden, dokt. Behaeddin Sakir, dokt. Nazım, Ahl, Rıza, Cevad, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talât (paşa) beylerin kitalda hem ihl olduk-larından hareketi vakaları mucazat-i terhibiyyeyi müstelzim haldan olarak kanun-ı cezaîni 45-çi maddesinin birinci fıkrasıyla 170-çi maddesine ve hem ihl olmayıp bilerek icra-i mezaheretle mezmun-ların cumlelerinde muayyen olarak feryan zimdihal bulunan Midhat Sükrü, dokt. Ruzum, Küçük Talât, Ziya Gök Alp, Kemal beylerle Said Halim paşa ve Ahmet Nesimi, Sükrü, İbrahim ve Halil beyle-lerinde kanun-ı mezkurun 45-çi maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle yine madde-i sâbileyne muallik bulundugundan mevad-i mezkureye telifken mazmun-ı aleyhinin Dersaadet divan-ı harb-i orfinde muhakemeleri icra kılınmak üzere cinayetle lüzüm muhakemele-rine velâcel el-sevk evrak-i tahkikinin mağ-i teterruat divan-ı muşarileyha müddea-i umumîliğine tevdi ve irtalına bir muctip iddianame katar verildi.

10 recep 1337 ve 12 nisan 1335

Տ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՏՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Քարու Համբ փառ 14, 108, 109, 211,
212
Քարայրանոց հարթ թիւ 17, 40
Քարու Համբ 7, 9, 107
Քարու Դահն թիւ 21, 22, 159, 160, 172,
122, 136—144, 152, 160, 161, 192,
193
Քարու Փաղի 21, 122, 146, 161
Քարու Քրիմ թիւ 74, 172—175, 194
Քարայն ամրոյ 128, 166, 192, 198
Քարի Լճանք 15, 17, 28, 34, 37—39,
42, 47, 54, 54, 73, 74, 80, 82, 87
Քամայրոյ 7, 181
Սար 40, 120, 160
Սարի թիւ (Սեւադարի պատգամագրք)
15, 17, 34, 35, 37, 37—39, 48, 52,
54, 63—66, 71, 74, 80—82, 98,
102—108, 110, 112, 128, 147, 189
Սեւադարի 181
Սիմոնի 181
Տիմոնի Տիմոն 105
Տիմոնի Հոգեւոր 180
Տիւ (Կայմահաճ) 171
Տիւ թիւ 45
Տիւ Քրիստի թիւ 165, 180, 188
Տիւ Հուլայր 191
Տիւ Մշակիք թիւ 18, 108, 108, 191,
114
Տիւ Տաղի փառ 20, 108, 118, 129,
170, 162, 160, 167, 178, 188
Տիւ Օրդա (Հայկի պատգամագրք) 47
Տիւ Օրդա (Յրատի պատ. քարտուգրք)
21, 122, 192
Տիւ Սալիք թիւ 23, 187, 178

Տիւ Տաղ թիւ 40, 41, 42
Տիւ (Քնկի 174
Սպարաճիակ Որդի 9
Սր 44
Սիւսի թիւ (Երեւոյ) 42
Սիւսի թիւ 21, 160
Սիւսի (Քնկի 160
Սիւսի Կրտ թիւ 72
Սիւսի Սեպիք 152
Սիւսի իջնիք փառ 19, 112, 113, 128
Սիւսի Սրբաւան թիւ 20, 128—131
Սիւսի Ներքի թիւ 16, 28—31, 38,
26, 48, 52, 106, 108
Սիւսի Տաղ թիւ 14
Սիւսի Սոմի 20—26
Սիւսի Սրբա 54, 167
Սպարաճիակ Սիւսի 20, 122, 192
Սոսի Փարսաւի 167
Սար թիւ 150
Սեւադարի 181
Սեւադարի Տար 142
Սեւի թիւ 20, 120, 122, 122, 122, 122,
161, 167, 192, 192
Սրաքան 41
Սրբի թիւ (Կայմահաճ) 25
Սրբի թիւ (Քնկի թիւի Կայր) 22
Փեհաւորի թիւ 40
Փեհաւորի Տար 10, 14, 17, 18, 24,
25, 29, 34, 38, 38—41, 44—48,
52, 67, 68, 72, 72, 72—82, 85, 81,
85, 110, 112, 112, 167, 176—180,
188, 188
Փերս Քիւր 12

Քեզմէն թէ (Քիչս Գլխաւորի Հայր) 22
Քաւթ Քունի թէ (Քաւթ պատ. քար-
տապար) 122, 150, 161
Քեզմէն Քունի թէ (Հեղինակի պատ.
քարտապար) 20, 119, 126, 141, 142,
148—152, 155, 162
Քրիշ 51, 52
Քրչուսի Կարի 12
Քարտիան Աստուար 143

Վարդան Կրտսեան 161
Վարդան Արտաշես 191
Վերսեմ Լըրեւոն Ազատ 12
Վրէժի (Վրէժի Կրտսեան) 27, 102,
103

Յրկան Արամ 103
Հովն պատրիարք 11
Հնի փաշա (Մեծիկ) 28, 108, 118,
120, 140, 141, 152, 160, 167, 173,
182
Քիս Գլխաւոր 2, 15, 22, 22, 26, 45,
52, 57—72, 85—88, 100—102
Քունի Քար ԱՇԽ 21

Յմիկ Ազի 22
Հեղի փաշա 14, 19, 21, 22, 24, 27,
30, 42, 48, 52, 55, 100, 110, 117,
112, 114, 118, 124, 126, 127, 132,
156—158, 191, 192
Հասի փաշա 102, 103, 104
Հասի Քունի թէ 22
Հեղիան Տիգրան 143

Քաւթ թէ (Տրտուղի իւրեան) 22,
107, 172
Քաւթի փաշա (Կրտսեան քարտի մի-
կար) 8, 14, 17, 18, 22, 23, 24, 28,
27, 38—42, 43—48, 52, 74, 76, 78,
100, 110, 111, 114, 118, 124, 126,
127, 132, 148, 149, 191, 194
Քաւթի թէ 22
Քաւթի թէ (Նըրսիսի փաշի) 41, 44,
112,

Քաւթի (Քեզմէն) (պատրիարք) 22
Քաւթի թէ 45
Քեզմէն Քունի 101
Քեզմէն թէ (Մայր) 22, 23, 152, 164,
168
Քրտան Արիկ 143
Քաւթի Արիկ 12
Քաւթի 21, 125
Քաւթի աշխ 42, 43

Քրտան թէ (պատ.) 24, 25
Քրտան թէ (Քրտանի պատ. քար-
տապար) 101, 102, 140
Քրտան թէ (ԱՇԽի Կրտսեան) 22
Քրտան թէ (Կրտսեան աշխ) 42
Քրտան թէ (Մեծիկի Կրտսեան) 15,
22, 21, 32, 35, 38, 49, 52, 55, 100,
108
Քրտան թէ 120
Քրտան (Քեզմէն) (փոստար) 160
Քաւթի փաշա (գեղեղան-Մայր) 174,
180

Քաւթի (Քեզմէն քարտի միկարտ-
իան աշխատակի) 40
Քաւթի թէ (Կրտսեան) 17
Քաւթի Արիկ (Քեզմէն) 40
Քաւթի Քունի թէ 124
Քեզմէն լ. 9. 12
Քաւթի 122
Քաւթի (Մեծիկի թաւի) 122
Քաւթի Քեզմէն 20
Քաւթի Քունի (Մայր) 150
Քաւթի Քունի փաշա (գեղեղան Մայ-
ր) 122, 176, 180, 184
Քաւթի Քունի (գեղեղան) 75, 187
Քաւթի Քունի (Կրտսեան Կեզմէն) 124
Քաւթի Քաւթի 15, 108, 108, 109,
111, 118, 116, 120

Կրտսեան Կարլ 10
Կաւթի թէ 47
Կաւթի Գրտան 12

Թաւի փառս (Եփեսոս Գործարարք) 28,
 34, 39, 44, 74
 Թաւի լճակն (Սեւրեթ Եպիստոլ) 29,
 30, 32, 33, 39, 47, 52, 53, 100, 103,
 120, 122, 124
 Թաւի (Գալատիոս) 28, 72, 120, 122,
 127
 Թաւի Օրհնայ 44
 Թաւրոսի թիւ 71, 47, 70
 Թաւրոսի թիւ 120
 Կարգի թիւ 20
 Կարս կողք Լուսն-Հրատի 21, 122
 Կարտաւոս 179
 Կարգու ժամ Մարտի 27
 Կերտիսյան Ռ. Ս. 20, 122
 Կարտիւս Երմանկ 142
 Կարտիւս Թաւի 101
 Լաւիչի Էգիս 11, 17
 Լաւրար Սթեփ 28
 Լաւրանդի թիւ 21, 120
 Լաւրի լճակն 14, 15, 47, 100, 105,
 120, 126, 128
 Լաւրաւայ 151
 Լաւի Յիս թիւ 21, 122
 Լաւի Քոնկ 107
 Լաւի Քոնկ փառս (Էգիսի Կերտաւո-
 րարի) 21, 122, 122
 Լաւի Քնկնիկ 150
 Լաւի Լուսն (Լուսնայի) 122
 Լաւի Լուսն (Քոնկ Միգուս թիւ
 Լաւր) 122
 Լաւի Հրատի 120
 Լամիս ուր (Էգիս) 21
 Լամիս թիւ (Քարտաւոսի Կերտաւո-
 րի) 21, 47, 122, 124
 Լուսն ուր 142
 Լուսն Թաւի թիւ 21, 122, 122
 Լուսն Լաւր 28
 Լուսն Լամիս թիւ 21, 122
 Լուսն Օկարտաւոսի թիւ 20, 122, 107,
 122, 121
 Լուսն Ֆեւրի թիւ (Օրհնայ Կարտաւո-
 րար) 20, 22

Լուսն Ֆեւրի (Կարտաւոսի
 Կարտաւոսի Կերտաւոսի) 21, 42,
 120
 Լաւի Մաւրոս (Քնկնի 24
 Լաւի Մաւրոս 44
 Լեւոն 122
 Լիւրի թիւ 20, 122, 122
 Լյուսանդի թիւ 22
 Լյուսան 24
 Լյուսանի Յուսն 21, 122, 122
 Լյուսանի Լաւի թիւ 18, 20, 107, 100,
 111, 115, 116, 118, 125, 126, 128
 Լյուսանի Լիւրի փառս 27, 122
 Լյուսանի Երտաւոսի թիւ 21, 122
 Լյուսանի Միգուս թիւ 122

Լուսն թիւ 21, 122

Մարտի Քնկնի 140

Մաւրոս թիւ 12, 47, 50, 50, 100
 Մաւրոս թիւ 28
 Մաւրոս Մաւրոս 15, 125
 Մաւրոս Մաւրոս 44
 Մաւրոս Մաւրոսի 12
 Մաւրոս Քնկնի 12
 Մաւրոսի Երտաւոսի 12
 Մաւրոսի 179
 Մաւրոսի (Կարտաւոսի Կարտաւոսի) 122
 Մաւրոս (Քնկնի (Կարտաւոսի)) 140
 Մաւրոս Քնի թիւ 24, 127
 Մաւրոս Լուսն (Քնկնի 14, 16, 118, 120
 Մաւրոս Երտաւոսի 17
 Մաւրոս Լուսն 107
 Մաւրոս Լուսնի թիւ (Լուսն Քարտաւո-
 սի) 175, 179, 122
 Մաւրոս Օրհնայ 27
 Մաւրոս Քնկնի թիւ 122
 Մաւրոս Մաւրոս 21
 Մաւրոս 40, 51
 Մաւրոս Օկարտաւոսի 42
 Մաւրոս Քնկնի Սթեփ 2, 18
 Մաւրոսի Լուսն 142

Միջևում թիվ (Քաղաքի պատ. քարտու-
ղար) 20, 22, 122, 140, 161, 193,
195

գրիտ. Միջևում թիվ (Քաղաքի պատ.
քարտուղար) 40, 122, 122—124

Միջևում Շրջաբեր թիվ 15, 20, 22, 28,
35, 40, 42, 48, 50, 55, 74, 77—
85, 97—101, 102, 104, 178, 185—
188

Մյակեր թիվ (Ներքինի վարչ) 44, 161,
177

Մրակեր թիվ (Նախաձեռնակիչ - պատ.
քարտուղար) 21

Մյակերի արտի Շրջանի թիվ 21

Մյակերի ՄԱՇՏԻԱ Այժ 21

Մյակերի թիվ 49, 191

Մարտիական Կառույց 128

Մարտի թիվ 90 12

Մարտիական 11, 22

Մարտի 48, 52

Մարտի թիվ 55

Մարտի թիվ 20, 122, 192

Մաս 42, 59

Մաս Շրջանի 126-ի 14, 15, 18, 108,
109, 111, 116, 118, 119, 120—127,
182, 181

Մասաչուսեթս (Ներքինի արտի թիվ
արտիական թիվ) 23, 187,
170, 172

Մասաչուսեթս (Ներքինի թիվ) 32

Մասաչուսեթս (Միջին Մարտիականի)
32, 42, 106, 118, 118, 120, 129,
163, 166, 167, 172, 176, 182, 194

Մասաչուսեթս (Ներքինի) 137

Մասաչուսեթս (Ներքինի) 16, 22, 29,
106, 115, 116, 121, 127—129, 182,
186, 187, 193, 176, 185, 190

Մասաչուսեթս (Ներքինի) 16, 20, 22, 50, 52,
68, 71

Մասաչուսեթս (Ներքինի) 129

Մասաչուսեթս (Ներքինի) (Հարավարևմտ-
այնի և արևմտի միջնային) 15, 18,
108, 109, 111, 116, 116, 118, 124,
128, 137

Մասաչուսեթս (Ներքինի) 165, 170,
180, 184

Մարտիական Կառույց 142

Մարտի 11-ի 48, 52, 70, 82, 92

Մասաչուսեթս 55

Մասաչուսեթս 97

Մարտիական Մարտի 149

գրիտ. Մարտի (Ներքինի թիվ) 10, 15, 17—12, 20, 24, 26—
29, 42, 40—48, 52, 54, 55, 29, 84,
87, 73, 74, 78, 87—84, 87, 87, 85,
85, 100, 110, 112, 114, 124, 128,
127, 178, 190, 191

Մարտի թիվ (Ներքինի) 41, 42

Մարտի թիվ 20, 24, 42, 65, 187, 170,
171, 172, 194

Մարտի թիվ 8

Մարտի թիվ 47, 47, 134, 127

Մարտի թիվ 137

Մարտիական Մ. Կ. 27

Մարտի (Ներքինի) 22

Մարտիական Կառույց 12

Մարտի թիվ 23, 187, 193, 190, 172

Մարտի թիվ 25

ՄԱՇՏԻԱ թիվ 15, 26, 31, 42, 50, 59,
107, 108, 140

Մարտիական Մարտի 160, 182

Մարտիական Մարտիական 162

Մարտի թիվ 18, 18, 17, 24—27 49,
82, 106, 108, 116, 111, 180

Մարտիական Մարտի 142

Մարտի ՄԱՇՏԻԱ 173

Մարտիական Մարտի Մարտիական 122

Մարտիական 12

Մարտի թիվ 15, 12

Մարտի թիվ 56—58

Մարտի թիվ (Հարավարևմտ) 108

Մարտի թիվ (Ներքինի վարչ) 46, 47, 182,
180

Մարտիական Մարտի 28

Ինչպէզպէն Արքի՞ 33, 33
 Ինձու թիչ (Մեծնոց) 20, 128, 131,
 132, 133
 Ինձու թիչ (գառազաշուտակ) 23
 Ինձու թիչ (Յաղագրի մարտարքի՞) 80,
 103, 113, 157, 158
 Ինձու վարտ (Ժողովոյն միմիայն) 14,
 19, 29, 34, 35, 27, 43, 42, 48—49,
 53, 106, 110, 111, 114, 118, 124,
 126, 192
 Ինձու Ազգի 21, 24, 44, 48, 107—
 172, 193
 Ինձու Աստի 44
 Ինձու Մակուս 145
 Ինձու Յզուց թիչ 44
 Ինձուց (Աճեց) 17, 29, 22, 22, 37—
 23, 43, 23, 23—64, 72—76, 106—
 169
 Ինչպիս թիչ (գին) 153
 Ինչպիս թիչ (չպաշտեալ) 123
 Ինչպիս թիչ (Միջրգանի պատ. քարտու-
 արք) 20, 122, 123, 155
 Իրարայան Յանի (Գարշապ) 27
 Իսաայան Յրազուկ 143
 Եւզի թիչ 47
 Եւզի 12
 Եւֆեա թիչ 42
 Եղեաց թիչ 25, 26, 101
 Ենչից վարտ (Գառազաշուտակի գունդ) 41,
 42, 54, 56, 102, 102, 112, 126, 177
 Ենչից (Գրաբարեբնիչի կայմարամ) 42, 65,
 102
 Ենեանի իւզը՞ 24, 24, 187, 196—
 197
 Ենթա 159
 Ենթի թիչ 184
 Ենթի շնչի թիչ 24, 172—178
 Երզն թիչ (Կապիտան) 22
 Երզն թիչ (Գեներալ-Կոմանդի կոմանդի սե-
 րձ) 18, 17, 13, 29, 22, 26, 28,
 42, 23, 72, 72, 81, 22, 92, 88, 187—
 188
 Երզնի Ինձու (Գեներալ) 24, 172, 174,
 176

Երթաթ Սամբ 121
 Երջի 47, 53, 22,
 48—50. Երջուրն Լճանք 12, 29, 24, 24,
 49, 53
 Երթի թիչ 41, 46, 177, 178
 Երթի թիչ 29, 122, 192
 Երթուր Յամի թիչ 47, 177, 194
 Երջուրնի թիչ (Կանկուրի սարկանու. թիչի
 դեմ) 21, 127, 128
 Երջուրն Յերից (գառազաշուտակ) 25,
 25, 156
 Երջի Եւֆեա 2
 Երջի Երթի թիչ 20, 42
 Երջի Լուիս վարտ (Աճեց) 14, 18,
 29, 39, 25, 25, 43, 43, 88, 100,
 103, 110, 111, 114, 116, 122, 149
 Երջուրն Թ. Գ. 27
 Երջուր Յրթաթ թիչ 21, 122
 Երթուրն Երջուրն 161
 Երթի թիչ 144
 Երջուրն 128, 126, 192
 Երջուրն Յրթուր 21, 122, 122
 Երթ (Երջուր) 163
 Երթի թիչ 27
 Երթի 105
 Երթուրն Երթի թիչ 18, 24, 22, 24,
 21, 22, 29, 29, 101
 Երթուրն (Երթուրն թիչ) 118, 122,
 125, 127
 Երթուրն Երթի 46
 Երթուրն Երթի թիչ 128, 178, 130,
 124
 Եւֆեա (Գեներալ) 122
 Եւֆեայից Եւֆեա Թ. Գ. 14, 21, 128,
 191, 193
 Եւֆեայից 122
 Եւֆեայից Երթի 12
 Եւֆեա վարտ 17, 48, 48, 178, 184
 Եւֆեայից մարի 13
 Երթ-Երջուրն Երթուր 121

Քեմուս թիւ (Քաղաքացիների կարմուխով) 22,
22, 107, 102—100, 100
Քեմուս թիւ (պարկեմախորման միջոցով)
10, 25, 22—20, 48, 27, 26, 100,
105, 110—112, 114, 120, 120
Յլուսի թիւ 22
Յլուսի փառա (Տեմ Վեպր) 7, 121,
122
Մամուրի (Ֆեմի) (Արմենիա) 41
Մարտիրոսացի ֆառա 2
Մարտիրոսի թաղանթ 15, 20, 22, 26,
42, 22, 100, 107, 102
Յլուսի թիւ 243
Փեմուսի Քրիստ 142
Փեմ (Ֆեմի) 775

Փեմ (Ֆեմի) 16, 118, 122, 120, 127
Փեմ թիւ 27
Փեմ թիւ 7, 2
Յրալուսի Քաղաք 142
Յարի Յրալուսի Քաղաք 11
Յարի 41
Յարի Քաղաք 122
Յեմի թիւ 21, 122, 122
Յերի թիւ (Կեմուրի, Միջոցների պատ.
արտադրող) 21, 122, 122, 102
Յերի թիւ (Կարգիների տեսակ) 120,
170, 150
Յերի փառա, Փամուս 12, 101
Յերի թիւ 100, 708, 122, 121, 120

ՅԵՄԱՆՈՒՆԵՐ

Քաղաքացի 10, 22, 122, 124
Քաղաք 2, 24, 24, 27, 107, 112
Քաղաքի թիւ 2
Քաղաքի թիւ 21, 122, 122
Քաղաք 2
Քաղաքի թիւ 10, 114
Քաղաքի թիւ 6, 7, 100
Քաղաքի թիւ 100, 100
Քաղաքի թիւ 47, 170
Քաղաքի թիւ 13, 17, 20, 21, 40, 44, 46,
47, 60, 94, 96, 102, 110, 110, 120,
127, 100, 101, 104
Քաղաք 7
Քաղաք-Քաղաքի թիւ 100
Քաղաքի թիւ 75, 120
Քաղաքի թիւ 20, 42, 75, 72
Քաղաքի թիւ 20
Քաղաքի թիւ 20, 20, 20
Քաղաքի թիւ 140, 140
Քաղաքի թիւ 24

Քաղաքի թիւ 22, 120
Քաղաքի թիւ 42, 74, 20
Քաղաքի թիւ 122

Քաղաք (Քաղաք) 20, 22, 40, 122, 122,
122, 100, 122
Քաղաքի թիւ 110
Քաղաքի թիւ 14
Քաղաքի թիւ 70
Քաղաքի թիւ 20, 120, 122, 122
Քաղաքի թիւ 6, 2, 27, 122, 107, 122
Քաղաքի թիւ 51
Քաղաքի թիւ 47, 102, 170
Քաղաքի թիւ 24, 122
Քաղաքի թիւ 21, 122
Քաղաքի թիւ 22, 122, 107, 103, 104
Քաղաքի թիւ 104
Քաղաքի թիւ 122
Քաղաքի թիւ 12, 100
Քաղաքի թիւ 20, 21, 40, 42, 71, 74, 101,
102, 120, 171, 122, 140, 142, 184,
144, 180, 180, 122
Քաղաքի թիւ 120
Քաղաքի թիւ 22

Քաղաքի թիւ 120
Քաղաքի թիւ 10, 11, 12, 120

Պամուկեա 128
Պարզակնի նկարչ 104, 102
Պերրան 8
Պերրի 172, 185
Պիտրակներ 23, 40, 42, 43, 46, 47,
55, 91, 170, 182, 187

Ուրազա 7, 47, 48, 49, 50, 100, 108
Օգրատ գետ 9, 43

Քնդան 8

Հգրնի (Արթուրական) 21, 22, 129,
123, 126, 128—141, 149—147, 148,
160, 161, 182
Շնկիճիճի 20, 122, 130, 141, 142,
143, 161, 182, 183, 184
Շախնի 72, 130, 180
Շարսոմ 6, 21, 20, 40, 41, 43, 44, 47,
55, 89, 77, 81, 92, 110, 102, 127,
160, 177, 178, 182

Քնդաբա 107
Քնդաբ յն (Ժերմոկոս) 128, 147,
181, 192
Քնդի 101
Քարթում 107
Քուրդի 62, 101
Պարթիա 8, 11, 17, 26, 127, 180,
190, 191, 194

Քզմի 28, 46, 74, 104, 139
Քզմի 45, 81, 91, 102
Քուրդի 120

Խարթի 24, 27, 41—43, 70, 157,
163, 176—178

Պարսիք 22
Պարթի 20
Պատմաճեա 21, 22, 40, 46, 72, 94,
102, 118, 156, 157—160
Պարթիա (Շարթի, Շախնի) 20, 21,
122, 140, 146, 152
Պարսի 20

Պարս 100
Պարթի 178
Պարթի 100
Պարթի 10
Պարթի 8, 9, 165
Պարթի 101
Պարթի 70, 71, 40, 122, 122, 140
Պարթի 13, 14—17, 84, 72, 90, 101,
91, 92, 102
Պատմաճեա (Պ. Պարթի) 8, 9, 21,
12, 14, 17, 18, 20, 21, 24, 28, 181,
184, 185, 187, 182, 186, 182—180

Պարթի 17, 20, 21, 40, 40, 122, 180,
140
Պարթի 8, 7, 25, 27
Պարթի 102 27
Պարթի 30
Պարթի 170, 180
Պարթի 100
Պարթի 28

Պարթի 42, 187
Պարթի 14, 20, 22, 180, 190
Պարթի 20, 125, 122, 123, 152
Պարթի 10
Պարթի 182
Պարթի 20
Պարթի 8
Պարթի 150
Պարթի 101
Պարթի 70, 120, 122, 123, 188
Պարթի 47, 118, 172
Պարթի 12
Պարթի 8
Պարթի 72

Պարթի 14, 22, 27, 72, 95, 100, 110,
122, 137, 163, 164, 166, 168
Պարթի 10
Պարթի 187
Պարթի 21
Պարթի 8, 40, 46
Պարթի 188

Պարտիզակ 19
 Զինք (Քննչք) 10
 Զինարարներ (հատր) 51, 182, 124

 Պատու-Քյոն 19
 Քննչք (հատր) 21
 Ռեժիսորներ 119
 Պարտուս 10
 Պատկեր 64
 Պատմական Ը, 12, 86, 75, 124, 127,
 129

 Սարյակ Գ, 51, 89, 122, 124
 Սամակ 42, 44
 Սասնի Զ, Գ, 22
 Սարգիս 20, 122, 127, 129
 Սարգսյան 127
 Սև սառ 44, 88, 127, 129
 Սրբիչիկ 129
 Սրնոյ 20, 22, 122, 127
 Սրճուս 21, 47, 72, 122, 178, 180
 Սրբիս 1, 11
 Սպարտա 122, 124
 Սասնիչի Գ, Զ, 40, 17, 21, 22, 21,
 24, 26—40, 45, 47, 49, 22, 50, 51,
 72, 88, 95, 102, 107, 108, 112,
 122, 125, 128, 129, 127, 140—146,
 148, 152, 172, 177, 179, 191, 192

Ստեփան 97
 Ստորի 20, 122, 122

 Վան Ը, 47, 121, 165, 174
 Վահան 27, 124

 Տեղ-ձոր 10, 40, 41, 42, 47, 141, 179
 Տրուսիակ 23, 24, 27, 25, 44, 47,
 48, 52, 60, 69, 72, 73, 75, 79, 81,
 122, 123, 163, 167, 168, 172, 177,
 179, 181, 180, 192
 Տրիպոլի 24, 54, 100
 Տրիպոլիտանիա 191

 Փայր 84, 127
 Փոքր Ասիա, 5, 124

 Փրոյ 44, 177
 Փրոյ Փրիսի 150
 Փրիսի 17, 40

 Օղակ 120
 Օսմանյան հարստութուն 7—9, 12, 13,
 26, 27, 29, 112, 113, 119, 124, 127,
 130, 164, 164, 168, 180, 184
 Քաղաք 5
 Քննչք 127

Ք Ր Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Նախաբան	3
Մասն առաջին	
Ներածութիւն կառավարութեան զնկազարներէրէրէր և Միութեան և առաջագիծութեան կառավարութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներէր գաղութարարութեան	50
Մասն երկրորդ	
Միութեան և առաջագիծութեան կառավարութեան շրջանային գաղութարանաւոր օրհանգիստներէր ու պաշտոնյաներէր գաղութարարութեան	120
Մասն երրորդ	
Յոգաբն. իրաւիչներ. իրաւաբ. Գնորդ և խարտերի անդամութեան և կառուցաների գաղութարարութեան	130
Յանձնարարութեան	131
Տնօրէններէր բարարան	136
Քննարան (ստորին)	138
Քննարան (ուղերին)	144
Կառավարաններ	212
Ունկեր	
Սկիզբուններ	247
Տեղաւորներ	252

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՇՍՏ ԵՐԻՏՔՈՒՐՔԵՐԻ ԳՍՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱՔՂԹԵՐԻ

Առաջարկներ, բարձրանույշուներ և ծանրագրություններ
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

Հրատ. խմբագիր Գ. Հ. Մազանյան
Գեղ. խմբագիր Է. Կ. Մանուկյան
Ժեղ. խմբագիր Է. Գ. Հեփուկյան
Յրբագրիչ Է. Գ. Կարանյան

ՄԵ № 1389

Հանձնված է չորսուներե 12. 01. 1998 թ. և արտատպված է արտատպարանի 13. 01. 98 թ. ԳՈ թիվ 00043, Գաղթ 00X041/98 թվով Մ 21 հաստատված սխեմի ստանդարտներով, բոլորը ապագրություն Գաղթ 14,58 մամ., ապագր. 16,0 մամուլը ներք. մամուլ 14,55: Հրատ. խմբագրի. 14,54 մամուլը հղանշանով 00001-70000: Թրքարդ թղթարկում:

Հրատ. Մ 7260, Գաղթիչ 41, Գրեք 2 ա. 55 է.:

ՀՅՁՀ ԳՍ Երևանարկություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 պ
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 п.
ՀՅՁՀ ԳՍ Երևանարկություն ապագրան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24.

1 n. 554.

A $\frac{\pi}{78376}$